

У ГЛИБ ВІКІВ

ДОКУМЕНТИ ДО ІСТОРІЇ СТАРОДУБСЬКОГО ПОЛКУ (др. пол. XVII – поч. XVIII ст.)

До складу Стародубського полку в період його існування (1648 - к. XVIII ст.) входила територія сучасних Семенівського та Новгород-Сіверського районів Чернігівської області, південно-західна частина Брянської області Росії, східна частина Гомельської області Білорусі по р. Сож.

На сьогодні історія цього полку як адміністративної та військової одиниці Гетьманщини є малодослідженою. Дана тема у радянський період була під фактичною забороною, оскільки нагадувала про українське, ще й козацьке, минуле Стародубщини і Стародубського полку, основна територія якого на той час перебувала у складі РРФСР. Мало що змінилось і в наші дні. Російських істориків українське минуле Стародубщини майже не цікавить, в українських же істориків просто ще “руки не дійшли” до цієї проблематики, гостро бракує джерельних публікацій. Між тим, неодмінною передумовою успішного розв’язання проблеми є збирання, систематизація, аналіз та класифікація джерел з історії полку, які дуже розпорочені по різних архівосховищах.

У даній статті пропонується публікація деяких важливих документів з історії Стародубського полку. Це насамперед універсали стародубських полковників другої половини XVII ст. Вони були виявлені нами у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки ім. В. Вернадського (далі: ІР НБ) у збірнику документів та копій. Останній належав відомому українському історикові Вадиму Модзалевському і збирався ним у 1920 – 1930 рр. для дослідження біографії стародубського полковника Тимофія Олексійовича. Збірка містить значний масив джерел до історії Стародубського полку другої половини XVII – першої половини XVIII ст. Це в основному універсали гетьманів, стародубських полковників; купчі, виписи зі стародубських магістратських книг, документи комісії по розмежуванню земель між селами та ін.

Переважна більшість актових документів, що тут публікується, належить до категорії оборонних універсалів та універсалів-привілеїв, що видавалися стародубськими полковниками козацькій старшині. Універсали торкаються соціально-економічної історії регіону та земельних відносин п.п. XVII ст., а часто є першими відомостями з історії тих чи інших поселень Стародубщини.

Наведені нижче документи проливають додаткове світло на життя й діяльність старшини Стародубського полку, насамперед полковників Т. Олексійовича, Семена Самойловича (сина гетьмана Івана Самойловича) та Григорія Карповича - Коровки. Так, вони дозволяють уточнити термін каденції Т. Олексійовича. Виявляється, що останній був стародубським полковником не тільки з 28. 07. 1676 р. по червень 1678-го, з липня 1687 – по серпень 1689-го, а ще й у травні 1681 р. В універсалі С.

Самойловича згадуються Михайло та Ілля Рубці, “товариство значное войсковое и жители стародубовские”. Як відомо, Михайло Рубець був наказним стародубським полковником у 1666, 1676, 1677 рр.

Є важливі дані і про старшину менших урядів. Так, згадується полковий хорунжий Тимофій Улізко (під 1688 р.), мглинський сотник Григорій Парфененко (під 1688 р.). Вперше як полковий писар згадується Григорій Кроткевич (під 1688 р.); а як новгород-сіверський хорунжий - Родіон Стефанович (під 1687 р.), ймовірно, син Захара Стефановича, котрий був сотником Новгород-Сіверської сотні у 1669-1677 рр. На підставі наведених нижче документів можна твердити про існування деяких не виявлених поки що гетьманських та полковницьких універсалів. Так, Т. Олексійович згадує у 1688 р. про універсал І. Мазепи про надання Федору Пучковському маєтностей, на підставі якого він видає свій полковницький універсал. Це зовсім незнаний гетьманський універсал. Незнана ближче й особа Ф.Пучковського. Можливо, родичем останньому доводився ніжинський протопоп Павло Пучковський, про котрого, як про померлого, згадує І. Мазепа у своєму універсалі від 26 (15). 03. 1703 р. (1). Г. Карпович-Коровка пише про представлення відповідно у 1678 і 1680 рр. козаками І. Володимировичем та Олексієм Константиновичем “фундушів” уже самого Т. Олексійовича.

У додатках містяться чотири гетьманські універсали: один – Івана Мазепи і три - Івана Скоропадського, виявлені у Центральному державному історичному архіві України у м. Києві у фонді Стародубської полкової канцелярії. Перший з цих документів друкувався раніше, але за копіями (2). Тому є потреба навести оригінальний текст, котрий, власне, незначно різниться від копій. Універсали Скоропадського були адресовані стародубській старшині, а саме полковому осавулові Семену Галецькому та військовому товаришеві Івану Стягайлу, за якими підтверджувались їх маєтності у Стародубському полку (№№ 1, 3), а полковому осавулові дозволялося побудувати млин (№ 2).

При публікації згаданих документів застосовані спрощені правила транслітерації: титла розкриваються, твердий знак у кінці слів після приголосних опущено, літера «ять» передана як «і», «омега», «псі», «ксі», «іжиця» передані сучасними «о», «пс», «кс», «и».

Примітки:

- 1) Універсали Івана Мазепи. 1687-1709. -К.-Львів, 2002. - № 366.
- 2) Там же. - № 73.

* * *

№ 1

1676, листопада 5 (жовтня 26). - Стародуб. - Універсал стародубського полковника Тимофія Олексійовича військовому товаришу Федорові Ходкевичеві на села Почепської сотні: Рудня, Кобелі, Волохи.

«Тимофей Алексієвич, полковник Войска его царского пресвітлого величества Запорозкого стародубовский.

Пану сотникови почепскому, атаманови городовому и всему товариству, также войтови тамошнему и всім, кому о том відати будет належало, сим моим ознаяую писанием: стосуючися я до виразное ясневелможного его милости пана гетмана, добродія моего, воли в даню пану Федорови Ходкієвичови, обивателеви почеповскому, товаришови войсковому, за его вірніє в Войску Запорозком прислуги уневерсалу его панского на селища, то єсть на Рудню, Кобели и Волохи, оные ж все трое мененные селища при мененном пану Ходкієвичу до далшой его милости пана гетмана ласки ненарушне заховую, зачим аби жаден так з старшины, яко и з посполитых людей ему, пану Ходкієвичу, в волном держаню и пожиткованю оных селищ и наменшою не важился быты перешкодою, повагою сего моего писанья приказую.

Писан в Стародубе 26-го октябрю 1676-го.

Звишменованный полковник, рука власная.»

(Запис копіїста к. XVIII ст.: “Арх. Черн. Двор. Деп. Собрания, д. № 1591, шк. 3, п. 12.”).

№ 2

1677, лютого 25 (15). Стародуб. – Універсал стародубського полковника Тимофія Олексійовича козаку Почепської сотні Олексію Костиничу на млин біля села Довбежа.

«Тимофій Алексієвич, полковник Войска его царского пресвітлого величества Запорозького стародубовский.

Пану обозному, сотником, асаулом, атаманом и всему Войска его царского пресвітлого величества Запорозького товариству, в полку стародубовском знайдуючи-ся, так же паном войтом, бурмистром, посполитим людем и черни, здоровя доброго и всяких помислностей от Г(оспо)да Б(о)га в(елико)м(илос)тем сприявши, ознаймую сим моим писанием, кому о том відати надлежит: иж Алексій Костинич, козак сотні почеповской полку стародубовского, млин маючи собі в сотні почеповской, стоячий на реце на Виси, ведле села Довбежа, которий з початку гребля сам займав и млин будовав своим коштом и працею, в котором спокойном держаню ему, Алексію Костиничу, млина и вживаню приходячих пожитков варую, абы ні от кого не міл кривди и перешкоди наменьшой, и для ліпшой моци и стверження, з подписом руки, при печатиполковой, ему, алексію костиничу, сей лист даем.

Писан в Стародубові року 1677, февраля 15.

Звиш менований полковник стародубовский.

Запис копіста: «Генеральное следствие о маетностях Стародубовского полка, библиотека Коллегии Павла Галагана. л. 45».)

«Тимофій Алексієвич, полковник Его царского пресвітлого величества Запорозького стародубовский.

Пану сотникови почепскому, атаманови городовому, также войтови тамошнему и всим, кому о том відати будет надлежало, сим моим ознаймую писанием: презентовав мні пан Мартин Щурович, товариш войсковой, житель козаковский, писанне от пана сотника своего на селище, называемое Пянково с пожнями собі данное; теде и я вважаючи пана Мартина Щуровича значние в Войску Запорозьком прислуги, взглядом оних, для спокойнішого оним селищем владіния и пожиковання, сим моим писанием ствердивши оное селище, называемое Пянково, пры нем, Мартину, цале и ненарушне заховую, зачим абы никто оному Мартину так в держанню, яко и пожиткованню оногю селища и наменьшой неважился быти перешкою, повагою уряду моего прыказую.

Писан в Почепові 25 януария 1678.

Звиш менованный полковник рукою.»

(
Опись, п. Старод., сотня 1 Почеп. т. 87 (137)»)

Запис копіста: «Румянц.

«Тимофій Алексієвич, полковник Войска Его царского пресветлого величества Запорозького стародубовский.

Пану сотникови почеповскому, атаманови боложиховскому, также войтови тамошнему и всем, кому о том ведаты будет належало, сим моим ознаймую писанием, иж яко здавна пан Петро Андросович, товариш войсковый, житель веребеинский, за верные свои в Войску Запорозьком заслуги от прошлых полковников мел собі наданное з пожнями, з дубовою селище, называемое Турейково, ко выгоде своей домовой, так

и я, уважаючи оного ж мененного пана Петра рожние з молодих лет в Войску Запорозком отаги и прыслуги, взглядом оних, мененное селище, называемое Турейково, зо всим, як ся в себї меет, то есть з пожнями и з дубровою, сим моим ствердивши писанием, пры нем цале и ненарушне заховую. Ведаючи теди кождый о таковой воли моей, абы ему, пану Петру Андросовичу, яко заслужоному у Войску Запорозком товаришові, так в держаню, яко и пожиткованю оного селища и найменшою не важилса быты перешкодою, властью уряду моего варую и приказую.

Писан в Стародубі 18 февраля 1678.

Звыш менованный полковник рукою.»

(

Запис копіїста: “Румянц.

Опись, п. Старод., т. 85 л. 130”)

«Тимофій Алексіевич, полковник Войска Его ц(а)рского пр(е)світлого в(е)л(и)ч(е)ств Запорозжского стародубовский.

П(а)ну сотникови стародубовскому, атаманови кустицому, войтови руховскому и всім, кому о том відати будет надлежало, сим моим ознаймую писанием: иж уважаючи я здавна щирие пана Григория Медвідского, товариша войскового, обывателя стародубовского, в Войску Запорозком прислуги и ділности, взглядом оних тепер оному ку вспартю его домовому позволяем в селі Рухові на речці Трубеши греблю на сиром корени новую зайняти и на оной гребли млинок вишняк побудовати; відаючи теди кождый о таковой волі моей, абы оному мененному п(а)ну Медвідскому так в зав зайняттю на оной рече Трубеши, яко и в побудованню на тох же гребли млина и найменшою ниhto не важилса быти перешкодою, властью уряду моего пильно варую.

Писан в Стародубі 6 марта 1678 года.

Звиш менований полковник рукою.»

(

Запис копіїста: “Рум. Оп., п.

Старод., с. Новом., т. 123”)

«(...) пан Иван Романовский, товариш значковий полку нашего, мглинский житель, презентовал мні на певніе кгрунта, меновите на Займище, прозиваемое Ясимонтовское, над річкою Воронусою и Олшаною лежачое, починаюгоеся од річки Воронуси з крутого рову, площовиною, уз лісок, по дорогу слободскую, а дорогою до Олшані річки, означенное писмо урядовое (...)»

(

Запис копіїста: “Обозр. Рум. Описи, стр. в.

43; год по всей вер. 1678, см. Лаз., I, 326”)

«Грыгорый Карповыч, полковник Войска Его царского пр(е)св(і)тлаго в(е)л(и)ч(е)ства Запорозжского стародубовский.

Ознаймуемо сым писаньем нашым кождому, кому бы о том відати належало, а особлыве пану сотныку погарскому, атаману городовому з товариством и войту з міщанамы, иж ставши перед нами пан Иван Володымирович, товариш войсковой и обыва[те]л дариевский, презентовал нам бывшаго полковныка пана Тимофея Алексіевыча фундуш за значный ложоніе в Войску Запорозком прислуги. Взглядом теды

оних для подпартя домового позволено ему, мененному пану Ивану, нижей села Даріевска у верху Рожкова млына на реці, называеомой Ложиці, на сыром корени греблю новую заняти и на оной же греблі млын ку пожитковы своему побудовати. Зачим и мы, стосуючыся до того ему даного універсалу, сим нашим потвержаемо універсалом. Відаючы теды кождый о таковой волі нашой абы ніхто ему, Ивану Володимеровычу, так уже до фундовонью того млына и найменшого не важился быти, так старшины войсковой, як и от обчих людей, перешкодоу, сим нашим варуемо писаньем.

Дан в Погару бытностю н(а)шею ноеврия 1 дня 1678 року.

Звышменованный полковник, рукою власною.»

(Запис копіїста: “Музей укр. древн. В.В. Тарновского Черниг. Губ. Земства, рукописи, № 72; подлинник”.)

«Григорій Карпович, полковник Войска Его царского пресвітлого величества Запорозкаго стародубовский.

Пану сотникови стародубовскому, атаманови городовому з товариством, тудеж и войтови тамошнему и всім, кому о том відати будет належит, иж ставши перед нами, Архип Охрімович презентовал от бывшаго полковника пана Тимофея данный ему універсал на селище, прозиваемое Дешковичи, над річкою Ревною зо всеєю своею околичностью, то ест з дубровами, з лесами, з борами стоячее. А то для того, же уваживши, иж ваковалу и порожновало, а взглядом города Стародуба повинности в тягченню потребует помочи. Зачим и ми, стасуючыся до того, ему вши реченному данного універсалу, ...

29-го декабря 1679.»

(– Копія. Запис копіїста: “Университет св.Владимира, Киев. Центр. Арх., рукописи А.М.Лазаревского, «Малороссийские акты 3»; с копии”)

«... ставши перед нами Алексій Константинович, козак сотні почеповской, презентовал нам маючи от бывшаго полковника пана Тимофея фундуш данной на млин маючи собі в сотні тоей же почеповской стоячий на реці Вусі ведле села Довбежа, которой с початку сам греблею занимсл и млин будовал своим власним коштом и працею.»

(Копія. Запис копіїста: “Обозрение Румянцевской Генеральной Описи Малороссии, стр. 597. Копия”.)

«Их царского пресвітлого величества Войск Запорозжских полковник стародубовский Тимофей Алексіевич

Жаловался нам знаменитой войсковий товарищ Мартин Камскин на теперешнего пана сотника почеповского, же он, сотник, его, Камскина, ни во що оборочает и вернуть его под сотню стоять ему на стойци, а понеже он, пан Камскин, есть не под его пана сотника, старшинством, но естем знаменитим войсковим товарищом, для того надалисмо то ему, Камскину, дать сие наше псимо, жебы пан сотник до него, пана Камскина, діла не иміл.

Року Божого 1681, месяца мая 9 числа.

Звиш менованной полковник рукою власною.»

(Запис копіїста: “Архив Черниг. Двор. Деп. Собр., д. № 3991, ш. 6, п. 24, л. 12, с засвид. Н.Сев. у. судом копии 1795. с подлинника”)

«Симеон Иванович, гетманич, полковник войска их царских пресветлых величеств и Войска Запорозкого стародубовский.

П(а)ном обозному, суди, асаулові, сотникові, полковым, атаманові городовому, также войтові зо всим маистратом стародубовским и именно Чубковским жителем и всим, кому лико о том видати належатимет, сим моим ознаймую писаням: иж презентовали предо мною п(а)нове Михайло и Иля Рубцеве, товариство значное войсковое и жители стародубовские, писма од прілих старшин собі даные на грунта одни чернооковские за Татарским шляхом, а другие брахловские, за ричкою Соловою лежачие, о которие то грунта жытели села Чупкович, втож товариство войсковое, имянно Петро Дмитрович, Семен Грыгоревич, Степан Грыгоревич и иншие з ними, Рубцамі завод правный чинили, менуючи тые кгрунта каждый зних за свое власные; хотячы теды досконале видати чие б власне овые кгрунта милі з них быті и завод тот успокоити, з умыслу од боку моего п(а)на Тимофея Алексеевича, атамана городового стародубовского, на ревизию посылаем, пред которым старынцы, именно Семен и Андрей Марченки, Алексей Олиошин, жители тимоновские, о кгрунта чернооковские, за Татарским шляхом лежачие, в ревизии такое учинили признате: же мы, мовит, не знаем в кгрунті чернооковском границы, ини ж (?) теж старинец четвертый Семен Решко, жител чорнаоковсий, в тые слова признал: же, мовит, Чернооков за лядзкое державы был п(а)на Стравинского и же прави Чупковцы почалі були по дереву своити и землю, з яких мір прави Стравинский семдесят пчол в соснах чубковских казал выдрати, мовлячи так: поневаж праві вы землю тою ходіте власную по дереву своите, побережыте ж, мовит, свое и дерево з моей земли, а перенесите на свою чупковскую моее купленое не нарушаючы. О кгрунта зас брахловские з ревизии тоеж неиначей показалос, тылко тые ж вышпомененные тры старынцы так признали: же праві граница брахловская од Черноокова идет, взявши з Снові у верх ричкою Соловою, з Соловы у Воронеж, з Воронца у Стративу, з Стративы у Лог, з Логу суходолом дубовою у Черемешку, з Черемешки зас у Снов правым боком – все брахловская земля, дерево зас суплетное то ест брахловское и чупковское, а земли прави чупковцам не немаш и перед тым не было, що под обовязком сумленя своего признавали; чубковцы зас же а ни сами через себе, а ни якими старынцами з стороны того не довели, жебы тые кгрунта, опроче их в них волного им походу до дерева бортного з давных часов и тепер милі прыналежати, овшем надаремно з ними, Рубцамі, заводправный о тое чинили, узнавши, - отдаляем цале чубковцов од овых грунтов, а схиляючые як до признатя старынцов выше менованных, перед зсыланям од боку нашего п(а)ном Тимофием Алексеевичом учыненного, так и до писм им, п(а)ном Рубцам, на ужываня тых кгрунтов, здавна од старших даных, а до того уважаючи их у Войску Запорозком прыслуги, мененные кгрунта пры их, п(а)ну Михаилу и Или Рубцах, цаде заховуем, позволяючы оными попрержнему владети и спокойне пожитковати, що сим писанем нашим стверждаем, докладаючи то: ежели бы чубковцы посла сее правное децызыи важилися их, Рубцов, о тые ж кгрунта турбовати, албо завод який колвек о оные визынати, вины неодпунтне тысячу талерей до шкатулы войсковое повинны будут заплатити, на що и сее нашо писмо пры печати полковой с подписом власной нашої руки потребующей стороні, то ест п(а)ном Рубцом, далисмо.

Писан в Стародубі, м(іся)ца июля 11 дня 1682 року.

Звыш менованый полковник стародубовский, рукою.»

(Запис копіїста: “Музей укр. древн. В.В.Тарновского. Черниг. Губ. Земства, рукописи, № 77, копия”.)

«Список с писма, каково дано Микиті, что прозывается Иволга, на сіножать ево, от пана полковника даного.

Тимофій Алексіевич, полковник Войска Их ц(а)рского пресвітлого величества Запорожского стародубовский.

Всему старшему и меньшему полка нашего товариству и кому тылко о том відати належати міеть, сим моим ознаймую писаньем: иж Микита Матвіенко, товарищ полку нашего войсковый, житель села Бутовска, прекладал мні скаргу на вїята душкинського и десятника книвецкого, которые якоби в час его, Микиты, в дому небытности, але войсковом на Крым поході, власную его сіножать, отчизну, над річкою Туросною, от рубежа Мічкова, лежачую, на которую он и писма от антесесоров н(а)ших мает, хотячи завладіти, скосили помененного села жителями. Зачим на скаргу его, Микиты, перед мене занесенню, припозваные будучи, войт душкинский и десятник кневицкий, як сами до того зналися, же неналежне в помененую сіножать почали были втручатися, що и околичных сел жители и того свідомые твердили; так я, уважаючи его, Микиты, слушное за своим власным стоянье, при нем тую сіножать вічными часы заховую, позволяючи ему, яко своим власним угодем, владіти и пожитковати. Відаючи теды о том, абы помененный войт и десятник со всіми посполитыми людьми в потомние часы в тую пожню не важилися втручатися, так же и никто жадного ему не чинил пренагабаня, міти хочю и пилно приказую.

Писан в Стародубові 23 августа 1687 году.

Звыш менованный полковник стародубовский, рукою.»

(IP НБ. – Ф. II. № 18404. – Арк. 1. Копія. Запис копіїста XIX ст.: “Великотопальский архив кн. В.Н. Долгорукова, Описание имений Ломиковского, л. 55; копия, писанная великорусским почерком”.)

«Тимофій Алексіевич, полковник Войска Их ц(а)рского пресветлаго в(е)л(и)ч(е)ства Запорозького стародубовский.

Пану обозному, суді, асаулови полковим и всему старшому и меньшому товариству, также п(а)ну вїтові и всему маїстратови стародубовскому, тут же п(а)ну сотныкові волоскому дохновскому и кому тилко о том відати будет надлежало, сим моим ознаймую писанием: иж уважаючи ясневелможный добродій его м(и)л(о)сть п: гетман здавна у Войску Запорозком Василя Романовича, товариша войскового, жителя стародубовского, зичливо ронение прислуги, а хотячи его за оние ласкою своею панскою уконтентовати и удовлвити, дал свой ко мні панский на его занесеное челобитиеповажный лист, абім ку вспартю его якое надал селце; где я, стосуючися до високої его реїментарской ласки и волі, на вспаре ему, Василию Романовичу, село Картушин, до его ж панское и войсковое ласки, конжерую и надаю; выдаючи теди одтаким ку ему реїментарском м(и)л(о)ст(и)вом призрїнію, абы ніхто ему з старшини в держаню того села не чинил перешкоди; войт зась села Картушина з мужами абы всякое послушенство и повинност ему, Романовычови, отдавали, властю уряду моего пилно приказую.

Писан в Стародубі 10 ноеврия 1687.

Звыш менованный полковник стародубовский рукою.

С подлинним читал канцелярист Григорий Юркевич. Такой подлинний к собі, а

на сих копиях руку приложил Василий Романович, товар: бун:»

(Запис копіїста: “С засвидетельствованной копии 1730 г.; Харьковский Исторический Архив, № 1585”.)

«Тимофей Алексіевич, полковник Войска Их царского пресвітлого величества Запорожскаго стародубовский.

Всему старшому и меншому полку моего товариству, а особливе пану сотникови новгородскому, атаманови городовому, войтови тамошнему и всім, кому тилко о том відати належатимет, сим моим ознаимую писанем, иж респектуючи я на давние и значние у Войску Запорожском пана Родиона Стефановича, хорунжого сотни новгородской, услуги и наперед до [тих] же его заохочуючи, позволилем на прозбу его на сиром корени на речці Журавці и певном местці, непенном, у лисі, нижей села по рітці ж называемого Журавки, своим власним коштом и працею заняты греблю и послеі ку пожиткови и ку вспартю дому своего построити млин вешнячок. Відаючи теди о таковой воли моеі абы ему, пану Родиону Стефановичу, в уживаню гребли и побудованню млина ниhto не важилсѧ ні якои чинити перешкоды и трудносты, властью уряду моего полковницкого міти хочу и приказую, для чего тие фундушное мое ему с подписом руки моеі и притиснением печати видалем писане.

В Стародубові, 16 декабря 1687-го року.

Вышмиенованный полковник стародубовский, рукою.»

(Запис копіїста XIX ст.: “Копия из дела о дворянстве рода Сахаров в Архиве Чернигов. Двор. Депут. Собрания”)

«Тимофій Алексіевич, полковник Войска Их царского пресвітлого в(е)л(и)ч(е)ства Запорозкого стародубовский.

Всему старшому и меншому полку моего товариству, а особливе пану войтові стародубовскому зо всіми майстратовими особами и кому тилко о [том] відати надлежатимет, сим моим ознаимую писанием, иж подлуг універсалов давних бывших антецессоров моих панов полковников стародубовских позволяю пану Тимофію Улізкови, хорунжому нашему полковому, за его давние и значние в Войску Запорожском услуги, селцем Пихторовкою зо всіми до его принадлежностями спокойне владіти и пожитковати. Відаючи теди о том, абы [в] владіню и пожиткованю того села до ласки самого ясневелможного добродія его милости пана гетмана, тудеж войсковой и моеі, ниhto ему, пану хорунжему, найменшою не важилсѧ быти перешкою, міти хочу и властью уряду моего приказую. Войт зась пихторовский зо всіми тяглими мужами абы инному никому, але ему, Улізкові, всякое отдавал послушенство, не отказуючи ни в чом противенства, тое тут же сим моим універсалом варую, приказую.

Писан в Стародубови. 14 генваря 1688 году.

Звишеменованный полковник, рукою.»

(Запис копіїст: “Румянцевская Генеральная Опись Малороссии, полк Стародубовский, том 82. Обозр., стр. 540”)

«Тимофій Алексіевич, полковник Войска Их царского пресвітлаго величества

Запорожского стародубовский.

Пану обозному, суді, асаулови полковым стародубовским, а особливе п(а)ну сотникови почеповскому, отаманові городовому и войтові тамошным и кому тилко о том відати належатимет, сим моим ознаймую писанем: иж прихилиючися я до листу самого ясневелможного добродія его милости п(а)на Иоанна Мазепы, гетмана Войска Их ц(а)рского пресвітлого величества Запорозкого, о показане респекту на п(а)на Федора Пучковского, товариша значного войскового через него ж ко мні дирыггованого, а до того уважаючи на его давные у Войску Запорозкогом услуги и праці до дальших таких же его заохочуючи, надаю ку вспартю его домовому селце, прозиваемое Урянці, в ключу почеповском лежачаое, а то в заміну села Слободки Була шовки, котрим он з ласки войскового по той час владіл и пожитковал. Яко теди и тим селом речовим Орянцями, до ласки самого ясневелможного добродія его милости п(а)на гетмана, войскового и моей спокойне позволя ему владіти и пожитковати, так в том жадною и найменшою аби ніхто не важился бити перешкодою. А войт орянский зо всіми посполитими тамошними жителми абы належитое ему отдавал послушенство, не оказуючи жадного по собі противенства, міти хочу и сим моим універсальним писанем варую и приказую.

Писан в Стародубови. 8 марта 1688.

Звыш менованный полковник стародубовский, рукою.»

(Запис копіїста: “На обороте: Уневерсал от полковника Тимофія на село Урянци. Тимоха, полковника, на Булашово тож уневерсал. (С подлинника”. Закреслений запис: “Рукописи А. М. Лазаревського; т. “Малорус. акты”, с подлинника”)

«Тимофей Алексіевич, полковник Войска Их ц(а)рского пресвітлого в(е)личества Запорозкого стародубовский.

Всему старшему и меншему полку моего товариству, а особливе атаманови мглинскому городовому и войтові тамошнему зо всеми тамошними посполитими людми и кому тилко о том відати надлежатимет, сим моим ознаймую писанием, иж респектуючи я на услуги пана Григория Семеновича, сотника мглинского, от давних часов у Войску Запорожском отправаючия идо далших таких же его заохочуючи, позволяем ему в сотні мглинской, на реци Тезни, в селі Костянском межи млином костянским же и шляхом дроковским, на сиром кореню, на містцу не пенном и ку перешкоді никому быти не маючем, своим власним коштом заняти греблю и на оной ку вспартюсвоему домовому построити млин. Відаючи теди о таковой воли моей, абы так в займованню гребли, яко ив построенню млина жадною ніхто не важился быти перешкодою ему, міти хочу и сим моим фундушовим приказую писаннем; тут же докладаю иж он, п(а)н сотник мглинский, по построенню того млина мает и повинен мні ознаймити.

Писан в Стародубі. 8 марта 1688.

Звышменованный полковник стародубовский, рукою.»

(Запис копіїста: “Румянц. Генер. Опись Малор., полк Стародубский, сотня Мглинская, т. 105”. Також перемальовано полковницьку печатку з літерами по колу: “Т. А. П. В. И. Ц. П. В. З. С”

«Тимофій Алексіевич, полковник Войска их царского пресветлого величества Запорожского стародубовский.

Панам: обозному, суді, асаулови полковим стародубовским, всему старшому и меншому полку нашего товариству, а особливе особливе панам: сотникови мглинскому, атаманови городовому и войтови тамошнему зо всеми посполитими людьми, и кому тилко о том ведати належатимет, сим моим ознаймую писаним, иж пан Иван Романовский, товариш значковий полку нашего, мглинский житель, презентовал мні на певние кгрунта, меновите на займище, прозиваемое Ясимонтовское, над речкою Воронусою и Олшанею лежащее, починаючоесе од річки Воронуси з Крутого рову половиною уз лесом по дорогу слободскую, а дорогою до Олшаной річки, означенное писмо урядовое при печатех и підписі рук старшини войсковою з товариством, а міскою, яко то вїйта мглинского з посполитими людьми, ему виданное, з таким докладом, иж он, пан Романовский мает того вічними часи без жадного поворотнєня заживати, не узнаючи ни од кого найменшого пренагабана и трудности, а на смію чого через виразнии обварована чинити перепону положено в таком же писму двісти талярей до скарбу войскового выни; яко теди он, пан Романовский, через літ нісколка около того кгрунту ложил свою працу и значние кошти, вирятуючи сирие лугова тие містца на пахотние поля, и просил мене для тих певнішого в потомний час тих кгрунтов розпрацованних уживаня о потвержене; так я, едно стосуючися до урядового ему, Романовскому, на спокойное реченого кгрунту, прозиваемого Есимонтовскаго, уживане виданного писма, другое – уважаючи на понятяю розробленю оногo працу, до того ж теж значние и неустаючие в Войску Запорозком видячи его услуги, позволяю ему того кгрунту спокойне уживати; відаючи теди о том кожний так з старшини, товариства, яко и посполитих, аби найменшою ему, пану Романовскому, не важился бити перешкоюю и пренагабанем, міти хочу и сим моим універсалом писанем варую и стверджую, покладаючи на остаток на неспокійного и смію чого Ему чинити перешкоди талярей двісти до скарбу войскового выни.

Писан в Стародубе, 11 марта 1688.

Звишменованный полковник стародубовский, рукою.»

(

. Запис копіїста: “Румянц.

Генер. Опись Малороссии, т. 138”)

«Тимофій Алексіевич, полковник Войска Их ц(а)рского пр(е)св(і)тлого (е)л(и)чества Запорозкого стародубовский.

Паном: обозному, суді, асаулови полковим стародубовским всему старшому и меншому полку нашего товариству, а особливе особливе п(а)ну сотникови почеповскому, атаману городовому и войтови тамошним и кому тилко о том відати належатимет, сим моим ознаймую писаним: иж респектуючи я на уставичные теперешние и давние войсковые услуги и особливе писарские праці п(а)на Григорія Кроткевича, писара нашего полкового и в дальший час до таких-же его заохочуючи, а до того, яко иншого полку мого товариство, так и его хотячи всперти домовие потребности, при недостатках злвща его кгрунтов и господарсих угодій, позволением Ему в ключу почеповском ниже села Дмитрова, против пустого селища, називаемого Макаричи, на реці Судости, у вершині самой, на сиром кореню, на местцу непенном и ку перешкодї нікому неоказуючомся, греблю своим власним коштом и працею заняти и на оной млин по зможности своей построити. Відаючи теди кожний о таковой волі моеї, з старшини полковой и з кого нибуд, абы ему помененному п(а)ну писарови нашему, на реці вишреченой в займованю греблі, построенню на оной млина и из него пожиткованю не был ніхто перешкоюю и не важился ніякою чинити трудности и перепони, сим фундушовим моим листом о тое приказую и властью уряду моего полковнического варую и стверждаю.

Писан в Стародубови, 16 марта 1688.

Звышменованный полковник стародубовский, рукою.»
(Запис копіста: “На обороте: Фундуш од его мил. п(а)на Тимофея Алексеевича, полковника стародубовского, на млин Макарецкий. С подлинника”).

Иоан Мазепа, гетман з Войском их ц(а)рского пр(е)с(ві)тлого в(е)л(и)ч(ес)тва Запорозким.

П(а)ну полковникови стародубовскому, сотником, атаманом, также войтом, бурмистром и всім, кому того відати будет належало, ознаймуем сим н(а)шим писанем, иж респектуючи мы на давние в Войску Запорозком услуги значного товариша п(а)на Дмитра Журмана, обозного полку Стародубовского, надаем ему село в ключу Стародубовском найдуючоє, меновите Задубеня з млином вешняком в том же селе стоячом, до ласки н(а)шой. Міти теды хочем и приказуем абы оному яко з старшины и черны жаден в одбыраню всіх пожитков з того млина и в обладаню села ніхто не важился відаючи о такой волі н(а)шей быти перешкою; так абы и посполство в том помененном селі найдуючоє звычайное отдавали послушенство.

Дан в Батурині мая 8 року 1688.

Звыш менованный гетман рукою власною.

(Папір пожовклий. Печатка: «козак з мушкетом» та надписом: «Печать мало (...) ко (...) кого пресвітлого вели: Запорозкого» з залишками жовто-червоного воску діаметром 38 мм. Текст цього документа на підставі двох копій видавався раніше, зокрема в публікації: “Універсали Івана Мазепи. 1687-1709”. - К.-Львів, 2002.- № 73.- С.128-129.)

«Пресвітлійшого и державнійшого великого г(осу)д(а)ря нашого царского священній[шого] величества Войска Запорозкого обоих сторон Днепра гетман Иоан Скоро[па]д[ский]

П(а)ну полковникови Войска его ж царского пресветлого величества Запорозского стародубовскому зо всею того полку старшиною, а особливе п(ану) сотникови погарскому з урядом тамошним, и всім, кому бы колвек о том ведати тепер и в потонние часы надлежало, ознаймуем сим нашим універсалом, иж п(а)н Семен Галецкий, асаул полковий стародубовский міючи за універсалом антecessора нашего здавна ему наданное село, прозиваемое Михайловск в уезде Бакланском будучи, и млин куплений ведля Стечні стоячий, при котором и человека 12 на том же куплено ґрунті осілих знайдуется. А особливе в селе Жоровлеві ґрунта купленние з полям пахатним и певнокотними (?) держачи, просил на вси тие предречонние ґрунта н(а)ше(го) потвердителного універсалу. Так же и вновь о надане селца Стечні. Мы теди, гетман, не отмовивши его п(а)на Семена Галецкого, асаула полкового стародубовского, слушному прошению, а барзей респектуючи на згодние его в Войску Запорозском принадлежитой вірной заслуги и на том же ураді асаулства полкового рожние праці яко ненарушне при нем, п(а)ну Семену Галецкому, асаулу полковом стародубовском, вышепомянутого села Михайловского, млин на реці Стечні стоячий и при нем будучими людми, также и в селі Жоровлеві двори з ґрунтами покуплени ж заховуем и сим нашим гетманским універсалом стверждаем. Так и вновь надаем село Стечню зо всеми при ней будучими належностями. Прето, абы ніхто з старшины и черні того полку жадной и наименшой не сміл и не важился ему, п(а)ну Семену Галецкому, асаулу полковому стародубовскому, в владінію того села Михайловска, а особливе Стечні, и в отбыраню от них од тяглих людей належитих приходов,

также к млина приходячих розмірових пожитков, чинити трудности и пренагабана сим нашим універсалом варуем. А тяглие жителі помянутих сел, а именно Стечні, опроч козаков, которые при своих волностях міют быти заховани, абы належитие ему п(а)ну Семену Галецкому, асаулу полковому стародубовскому як в пригонах, так и в дворах втялке отдавали послушенство міти хочем и реиметарско приказуем.

Дан в Глухові септеврия 10 дня року 1709.

Звышеименований гетман рукою власною.»

«Его царского пресвітлого в(е)л(и)чества Войска Запорожского гетман Иоанн Скоропадский

Всім, комуколвек о том відати надлежит, сим нашим ознаймуем універсалом, иж респектуючи мы, же п(а)н Семен Галецкий, сотник погарский, немало ложил праці около строеня новой гребли на реці Судости под городом Погаром, по(з)воляем ему власним своим коштом нгобудо (?) домовий на той же греблі камень еден млива построити и всякие з оногo приходячие розміровия пожитки отбирати. Зачим, відаючи о таковой волі нашой, аби нихто ему, п(а)ну сотнику погарскому, з войскового и посполитого чину не сміл и не важился в построеню едного камня млива и в одбираню розмірових приходов найменшой не важился чинити перешкоди и завдавати трудности пилно приказуем.

Дан в Глухові октоврия 10 року 1714.

Звыш мянованный гетман рукою власною.»

«Пресвітлійшаго и державнійшаго великаго государя нашего его царского пресвітлаго величества Войска Запорожского гетман Иоан Скоропадский.

Его царского пресвітлаго величества Войска Запорожского пану полковникові стародубовскому, старшині полковой, а зособно пану сотникові новгородскому и каждому, кому колвек о том відати надлежати м(а)ет, сим нашим ознаймуем універсалом, иж пан Иван Стягаило заслужоний товариш воисковий, супліковал до нас, просячи, абысь мы ему слободку его, называемую Стягайловку, ствердили нашим гетманским універсалом, міуючую свое такое розграничене: от рудні добронідского и от самой річки Знобовка дубровою Елушицею да чр(е)с річку Улицу до ваковий болота, а оттоль на старое будище, а от будищ на Лютую речку ниже млина протопоповского да у з село Знобь. А до того и млин в его ж грунтах на річки Знобі построеним зособо. Теж просил он же, Стягаило, абысь мы ему позволили у грунтах новгородських, по границу гремяцкую найдуючихся, на речци Знобці засипати греблю и млин построити. За чим мы, гетман, мененного пана Стягаила прошение принявши, а респектуючи на его значние отдавного в Войску Запорожскому роненние праці и заслуги его, тую его слободку Стягайловку з млином сим нашим стверждаем універсалом. Так и позволились мы ему ж в грунтах новгородских на річци Знобовци вновь засипати греблю и подлуг потужности води построити млин и всякые у того млина приходячие розміровое пожитки на его ж господарское спарте без жадной перешкоды отбирати в оном. Мененной слободки владіние и отбираню з млинов всіх належных податков, также во росварку его новозанятом на урочища з мінці построенном, абы нихто з старшині рейменту нашего жадной ему, пану Стягайлові, чинити важился перепони и трудности повагою сего універсалу нашего пилно варуем.

Дан в Глухові 18 ноеврия 1708 року.

Звыш іменованный гетман рукою власною.»

СПИСКИ ЗНАЧКОВИХ ТОВАРИШІВ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ПОЛКУ 1732 та 1737 рр.

З початком Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. розпочався процес формування нової соціальної еліти – козацької старшини, ядро якої становили тогочасні урядовці. Однак поряд з урядовою старшиною формувалася відособлений прошарок козацтва – так зване козацьке товариство. Як зазначає В. Панашенко, «це була перехідна ланка від рядових козаків до козацької еліти, своєрідний резерв, з якого окремі представники висувалися на урядові посади»¹. Поступово з ними закріпився термін «військове товариство». А за гетьманування І. Мазепи окрема ланка військового товариства, яка підпорядковувалась безпосередньо гетьману, відособилася у привілейовану верхівку тогочасного суспільства – бунчукове товариство.

Децю пізніше, з кінця XVII ст., у відособлений прошарок козацького товариства Гетьманщини виділилася полкова еліта, що не посідала жодного уряду, а об'єднувалася під малим полковим прапором (значком) – значкове товариство. Відповідно до тогочасної військової субординації це була нижча ланка знатного військового товариства, яка йшла після сотників та військових товаришів і підпорядковувалася безпосередньо полковникам чи Генеральній військовій канцелярії².

Володіння козацькими ґрунтами, що давало змогу відбувати військову службу власним коштом, слугувало головною підставою для здобуття чину значкового товариша. Зазвичай, до складу значкових потрапляли козаки із заможних родин, полкової і сотенної старшини, канцеляристів, міських урядовців, навіть вихідці з духовенства.

Основним обов'язком значкових товаришів залишалася військова служба, тож вони активно залучалися до військових походів. А також перебували у різних відрядженнях, комісіях тощо.

Спочатку кількість значкових у полках не регламентувалася і залежала від полкових потреб. Лише царський указ від 8 серпня 1734 року встановив певні обмеження. У десяти полках Гетьманщини мало бути не більше 420 значкових товаришів, у тому числі в Чернігівському – 50 чоловік.

Якщо до цього чин значкового товариша надавався полковниками, то відтепер це стало прерогативою Генеральної військової канцелярії чи Малоросійської колегії. А саме призначення відбувалося за атестатами від полковників і полкових канцелярій згідно з визначеною кількістю. Значкові товариші користувалися певними привілеями та зберігали перспективу підвищення до чину військового товариша або полкового урядовця³.

Останнім часом українська історіографія приділяє серйозну увагу елітним ґрупам суспільства, зокрема старшинській верстві. Історики досліджують персональний склад козацької верхівки, її правове становище, біографії, проводять генеалогічні розвідки. Серед опублікованих джерел варто відзначити старшинські реєстри 1736⁴, 1744⁵ та 1750⁶ років, списки бунчукових товаришів 1729⁷, 1733⁸ та 1736⁹ років, табель військових товаришів 1763 р¹⁰.

До уваги пропонуються списки значкових товаришів Чернігівського полку за ревізіями 1732 та 1737 років. Вони є не тільки найдавнішими за часом укладання, але й дають змогу прослідкувати, як вплинув указ 1734 р. на персональний та кількісний склад даного прошарку чернігівської полкової еліти.

Так, список з ревізії 1732 року налічує 60 осіб «значкового товариства», а також 4 «удови знатние змерших сотников знатного товариства». А вже після царського указу список з ревізії 1737 року налічує всього 37 осіб, з яких один (Семен Самойлович) – «умер». Цього разу інформація детальніша: окремо перелічені значкові, що «нине на лицо при полку» і ті, що не повернулись із походів. До того ж, для остан-

ньої групи у більшості вказано місце перебування або ж інші додаткові ознаки: «болен», «стар, нищ и не годен».

Публікація вказаних списків дасть змогу доповнити новими іменами, датами, фактами матеріали, що стосуються козацької старшини Чернігівщини.

Текст документів подається мовою оригіналу, згідно з нормами сучасного російського правопису, із збереженням усіх фонетичних та стилістичних особливостей оригіналу. Археографічне опрацювання здійснене на підставі правил передачі тексту кирилических документів XVI-XVIII ст. науково-популярним методом. Слова, що не прочитуються, позначені – [...].

Джерела та література:

¹ Панащенко В. Знатне військо товариство Гетьманщини // Україна в Центрально-Східній Європі. – № 1. – 2000. – С. 397.

² Панащенко В. Козацька старшина і знатні військові товариші // Україна – козацька держава. – Київ, 2004. – С. 580.

³ Панащенко В. Козацька старшина... – С. 580.

⁴ Репан О. Старшинський реєстр 1736 року // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Випуск 2. – Дніпропетровськ, 2001. – С. 548-553.

⁵ Реєстр козацької старшини 1744 року. Публікація В. Сергійчука // Київська старовина. – 1992. – № 5. – С. 19-24.

⁶ Обрання Кирила Розумовського гетьманом. Публікація В. Сергійчука // Київська старовина. – 1993. – № 2. – С. 52-61.

⁷ Компут (списан в року 1729 марта 20) товариства бунчукового в полках рейменту гетманского найдуючихся // Київська старовина. – 1997. – № 5. – С. 34-47.

⁸ Ситий І. До історії українського війська: списки бунчукових товаришів та сотників 1733 р. // Сіверянський літопис. – 2000. – № 5. – С. 139-143.

⁹ Реєстр бунчукових товаришей по вѣдомостям с полков присланнымъ, котріє ннѣ в домах обрѣтаются. 1736 г. // Київська старовина. – 1997. – № 5. – С. 38-40.

¹⁰ Панащенко В. Військові товариші // Київська старовина. – 1998. – № 3. – С. 171.

КОМПУТ ПОЛКУ ЧЕРНИГОВСКОГО [1732 г.]¹

(//л.2)

Иван Домонтович
Остап Силич
Тимох Болбот
Федор Грембецкий
Стефан Шуба
Яков Вербицкий
Есиф Бакуринский
Иван Яценко
Иван Булавка
Федор Посудевский
Пантелей Мокриевич
Федор Молявка
Григорий Петрович
Григорий Корнецкий
Семен Пригара
Федор Кринкевич
Тимофей Тишинский
Федор Антонович
Евфим Столинец
Григорий Бабир
Яков Башковской зять
Дмитро Грек
Василь Бакуринский

¹ ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19364. – Арк. 2–3. Титульна сторінка документа відсутня, назва вказана тільки на арк. 163, коли починається перелік посполитих.

Артем Рабуса
Иван Княжницький
Никифор Штих
Василь Звонкевич
Василь Круглик
Афанасий Петрунченко
Стефан Лионтович
Тимофей Сербинович
Федор Демидовский
Григорий Волинский (//л.2 зв.)
Петро Шрамковский
Филимон Богданович
Иван Кринкевич
Елисей Рашко
Федор Половецкий
Иван Плохута
Иван Чечель
Андрей Давидович
Петро Сущинский
Семен Самойлович
Савастиян Пашковский
Антон Бродовский
Семен Фасовец
Демьян Крупицкий
Семен Слуцкий
Иван Климович
Петро Кущинский
Павел Красовский
Андрей Дримайло
Василь Крачевский
Юрий Ерошевич
Василь Шаршановский
Василь Вишневецкий
Иван Данилович
Дмитрий Башкѣрец
Тарас Гулевич
Прокоп Исаенко

(//л.3)

Мария Тризничка
Пелагея Томариха
Парасковия Иосифова
Мария Михаловская

[РЕВИЗИЯ КОЗАКОВ ПОЛКУ ЧЕРНИГОВСКОГО 1737 г.]²

(//л.1) Полковник Владимир Измайлов болен
Полковой асаул Стефан Славатинский
За полкового хоружого Стефан Леонтович
За полкового писаря Василий Круглик
Полковой капелян Даниил Федорович

² ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19372. – Арк. 1.)

Иосиф Гаврилович
Яков Колчевский
Петро Троцина
Василий Вишневецкий
Павел Мокриевич
Алексей Губаревский
Карп Половецкий
Евфим Кондратович
Яким Красковский
Павел Красовский
Яков Кривкович
Севастиан Лашковский
Василий Звонкевич
Андрей Давидович
Павел Масловский
Яков Титович
Василь Бакуринский
Семен Слуцкий

Итого значкових 18

(//л.1 зв.)

А именно:

Федор Антонович
Афанас Петрунченко – стар, нищ и не годен
Данил Врублевский
Артем Рабус
Александр Молявка – стар, нищ и не годен
Тимофей Тишинский
Григорий Жданович
Димитрий Башкерец – болен
Семен Самойлович – умер
Евстафий Силич – командирован дозорним полковим Сандурским
Тимофей Шуба – за комисара в Санкт-Петербурском полку
Иосиф Бакуринский – в комиссии Шипова

Иван Климович }
Филон Богданович } при капитану Болгакову

Иосиф Терпицкий }
Иосиф Терпицкий } сии оба в подчинии [...] при Александровичу
Михайло Зеневич – при форпосте любецком
Петр Шрамковский – в команде сотника

Итого 19

ЗАБУТТЮ НЕПІДВЛАДНЕ

ГОЛОДОМОР 1932–1933 РОКІВ: ОЧИМА СТУДЕНТІВ, МОВОЮ СПОГАДІВ – СВІДЧЕНЬ ОЧЕВИДЦІВ

Голодомор 1932 – 1933 років – одна із найжахливіших трагедій українського народу. Про цю величезну національну катастрофу створена значна і різноманітна література.

Починаючи з 2002 року, до активної участі в дослідженні цієї проблеми залучаються студенти Чернігівського державного технологічного університету. Одним із головних напрямків цієї роботи є пошук та запис свідчень очевидців про голодомор 1932-1933 і голод 1946-1947 років. Ми вважаємо дуже важливим, щоб спогади передавалися від старшого до молодшого покоління безпосередньо під час спілкування. При цьому студенти завжди дивуються, чому в нашому суспільстві знаходяться люди, які скептично оцінюють факт голодомору. Адже ще є очевидці та мученики, які вижили і засвідчують, що це була акція, штучно створена більшовицьким тоталітарним режимом.

Зібрані разом із студентами та викладачами Чернігівського державного педагогічного університету та інших вузів м. Чернігова спогади-свідчення опубліковані у трьох збірках “Пам’ять народу неубієнна. Голодомор на Чернігівщині 1932–1933 рр”. Готується до друку нова збірка.

Сферою постійної нашої уваги є вивчення думок студентів про голодомор. У 2003 році було проведено конкретно - соціологічне дослідження, метою якого було визначення ставлення та оцінки студентами голодоморних процесів. У 2007 році ми провели повторне опитування з метою порівняльного аналізу змін в оцінках. У дослідженнях взяло участь 260 респондентів. Вибірка охопила студентів усіх факультетів університету, і її можна вважати репрезентативною. Крім анкетування, використовувалися й інші методи: інтерв’ю, тестування, спостереження.

Анкетування, проведене у 2007 р., показало, що 55,7% респондентів вважають свої знання про голодомор достатніми, тоді як у 2003 р. – 44%.

До головних джерел, з яких студенти знають про голодомор, віднесені такі:

	2003р.	2007р.
- підручники з історії України	83,3%	87,3%
- свідчення людей, що пережили голодомор чи були його очевидцями	64%	57%
- художня література	53,2%	42,9%
- засоби масової інформації	45,9%	57,7%
- сучасні наукові публікації	2,7%	16,7%

Як видно, за минулий період для студентів особливо зросло значення таких джерел знань про голодомор, як підручники з історії України, засоби масової

інформації, сучасні наукові публікації. Інші джерела знань про голодомор, як дослідження радянських вчених, матеріали радянської преси для студентів, як і раніше, практично не мають значення.

На запитання: "У чому, на ваш погляд, крилися причини голодомору?" ми одержали такі відповіді в порядку зниження їх значення для опитаних:

- вилучення у селян під час подвірних обшуків усіх продуктів харчування - 72,5%
- конфіскаційні хлібозаготівлі - 57%
- вивіз зерна у з України на початку 30-х років - 53,7%
- соціально-економічна політика тоталітарного режиму - 47,7%
- насильницька суцільна колективізація - 42,3%
- людиноненависницька політика розкуркулення - 26,2%

Чому в Україні протягом двох з половиною десятиріч виникли три голодомори? Це випадковість чи закономірність? Чому Україна, маючи найкращі у світі чорноземи, потрапила у такі жахиття?

Відповідаючи на ці запитання, респонденти вказують, що головною причиною голодомору стала політика тоталітарного режиму, інструментом якої був терор, у т.ч. терор голодом.

Привертають увагу відповіді респондентів на запитання "Хто, на вашу думку, несе відповідальність за голодомор в Україні?":

	2003р.	2007р.
- Й.Сталін та його оточення, в першу чергу В.Молотов, Л.Каганович, Г.Зинов'єв	86,5%	73,2%
- керівництво республіки: С.Косіор, В.Чубар, Г.Петровський	37,8%	24,2%
- більшовицький тоталітарний режим взагалі	32,4%	69,8%
- "активісти", які проводили масові обшуки селянських господарств	28,8%	21,5%
- секретарі обкомів та голови облвиконкомів, посадові особи райкомів та райвиконкомів	18,9%	8,7%

Аналіз відповідей показує, що за останні 4 роки змінилися погляди студентів щодо відповідальності за голодомор в Україні по всіх позиціях. Зокрема, різко збільшилася частка респондентів, які вважають, що головну відповідальність несе більшовицький тоталітарний режим взагалі (у 2003р. – 32,4%; у 2007р. – 69,8%).

Водночас студенти відзначають, що вирішення проблеми відповідальності можливе лише на основі глибокого, всебічного аналізу дослідниками всіх фактів того часу.

Результати відповідей на запитання "Які, на вашу думку, наслідки голодомору 1932 – 1933 років в Україні?" залишаються досить стабільними:

	2003р.	2007р.
- демографічні	85,6%	86,5%
- соціально-психологічні	79,2%	65,8%
- морально-етичні	63%	59,7%
- соціально-економічні	45%	48,3%
- політичні	31,5%	26,2%

Студенти відзначають, що голодомор залишив жахливу духовну руїну, яка відчувається і сьогодні. Народовбивчий злочин, вчинений тоталітарним режимом, за своїм змістом, масштабами, кількістю жертв не має аналогів у світовій історії.

На думку студентів, наслідки голодомору потребують подальшого дослідження. Це необхідно для відновлення історичної справедливості, вшанування пам'яті безневинних жертв, а також для нашого прозріння.

В анкеті було поставлено і таке запитання: "Як ви можете пояснити утаємнення і замовчування радянськими владними структурами масового голодомору в Україні впродовж понад п'ятдесяти років?"

Студенти відповіли так:

- приховували злочинну політику Й.Сталіна та його оточення	2003р. 77,4%	2007р. 64,4%
- радянське керівництво не хотіло визнавати хибність аграрної політики	60,4%	44,9%
- Радянський Союз прагнув зберегти підтримку його політики робітниками капіталістичних країн	20,7%	24,8%

У зв'язку з цим у студентів виникає багато запитань і водночас відповідей. Чи відомо було керівництву західних країн про голодомор в Україні? Якщо відомо, то чому вони прикривали страшну дійсність, закривали на це очі? Очевидно, боялися радянської імперії.

На запитання: “Чи постраждали від голодомору у вашій родині? Чи збереглися родинні перекази про цю трагедію?” 62,2% респондентів у 2003 р. і 52,3% у 2007 р. дали ствердну відповідь: їхні родичі стали жертвами. А ті члени родини, яким вдалося вижити, довіку пам'ятатимуть великий голод. Підсумовуючи, можна сказати, що проведені дослідження засвідчують небайдуже ставлення студентської молоді до одного із найжахливіших проявів геноциду стосовно українців. 41% опитаних студентів хотіли б взяти участь у збиранні свідчень-спогадів.

Продовжуючи цю роботу, своїм головним моральним обов'язком вважаємо виявлення і публікацію нових свідчень якнайбільшої кількості очевидців голодомору на Чернігівщині.

Участь студентів у дослідженні цих трагічних подій сприятиме вихованню у них прагнення жити в такому суспільстві, де подібні терори голодом не могли б повторитися.

Джерела та література:

1. Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М. Голодомори в Україні, 1921 – 1923, 1932 – 1933, 1946 – 1947: Злочини проти народу – 2-ге вид., допов. – К.; Нью – Йорк: Вид-во М.П. Коць, 2000. – 274 с.
2. Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка. Міжнародна наук. – практ. конф., Київ, 25 листопада 2000р.: Матеріали / Ред. В.А.Смолій та ін. – Київ – Нью – Йорк, 2003. – 595 с.
3. Голод 1932 – 1933 років в Україні: причини та наслідки. / Ред. рада: В.А.Смолій, І.М.Дзюба та ін.; відп. ред. В.М.Литвин. – К: Наук. думка, 2003. – 887 с.
4. Демченко Т.П. Колективізація та Голодомор 1932 – 1933 рр. на Чернігівщині: Навч. посібник. – Чернігів: ВАТ “РВК” “Деснянська правда”. 2007. – 72 с.
5. Марочко В.І. Голодомор в Україні 1932 – 1933 рр.: причини і наслідки. Конспект лекцій – К.: 1994. – 64 с.
6. Мейс Дж. Політичні причини голодомору в Україні (1932 – 1933 рр.) // Укр. іст. журн. – 1995. - №1. – с.34 – 48.
7. Легецька Л.О. Голодомор 1932 – 1933 років в Україні: очима студентів (за матеріалами соціологічного опитування). – Пам'ять народу неубійенна: “Це твій, Ясю, дід”: старше покоління розповідає молоді про голод 1932 – 1933 рр. / Упоряд. Демченко Т.П., Легецька Л.О., Карпова І.Г. – Чернігів – Ніжин: Тов. Видавництва “Аспект - Поліграф”, 2005. – с.5 – 7.

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

ЛЮБЕЦЬКА ВОЛОСТЬ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ – СЕРЕДИНІ XVI СТ.

З другої половини XV ст. Любецька волость відігравала ключову роль в оборонній системі Київського воєводства. На території волості протягом XV – XVI ст. продовжувалось формування околичних сіл, засновниками та володарями яких була служебна шляхта, що безпосередньо підпорядковувалась київському воєводі. За часів московського господарювання (1500-1508 рр.) практика осадження на землю військовослужбових елементів, вочевидь, не припинялася. З поверненням Любеча до складу Великого князівства Литовського, продовжується практика володарювання Любецьким замком київськими воєводами, що сприяло подальшій розбудові Любецької волості.

У 1507 р. Київське воєводство було відібране Сигізмундом I у князя Івана Львовича Мамає Глинського, а у наступному 1508 р. Любеч став володінням київського воєводи Єжи Монтовтовича (Монивидовича) [1, с.244; 2, с.12; 3, с.88; 4, с.51-52]. Того ж таки 1508 р. уряд київського воєводи обійняв Юрій Олександрович Гольшанський (1508–1511 рр.) [5, с.325]. Але, незважаючи на те, що у 1512-1522 р.р. тривала чергова литовсько-московська війна, у 1516 р. Любеч був наданий О.Гаштольд у “вічність”. Вочевидь, це було зроблено з двох причин. По-перше, О.Гаштольд у 1471–1480 рр. обіймав уряд любецького державця, а по-друге, він був одружений з донькою В.Верейського, любецького “отчича” у 1483-1500 рр. Важливою була й праця О. Гаштольда на ниві військовій та дипломатичній, наприклад, саме він умовив кримських татар напасти влітку 1517 р. на Московську державу [4, с.62]. За даними П.Клепатського, Ольбрехт Гаштольд володів Любечем у 1516-1542 рр. Але, за іншими даними, О. Гаштольд помер у 1539 р. [6; 7, с.271]. Крім того, він посідав уряд канцлера Великого князівства Литовського і воєводи Віленського. Йому ж водночас належав і Остерський замок [8, с.140].

Якщо від останньої чверті XV ст. відомі лише поодинокі надання земель любецьким боярам, що дозволяє лише приблизно локалізувати кордони Любецької околиці, то від першої половини XVI ст. до нашого часу дійшов складений, на думку О.Русиної, у 20-х рр. XVI ст. (1527 р.(?)) “Реєстр Чернігівських границь” [9, с.296-298]. Як зауважує дослідниця, чернігівсько-любецький та гомельсько-любецький рубежі визначені у “Реєстрі” 1527 р. за допомогою мікротопонімів, які практично неможливо локалізувати [10, с.125]. Але, за нашими даними, більшість з них фіксуються на сучасній карті Чернігівщини. Незважаючи на те, що “Реєстр Чернігівських границь” був частково запроваджений у науковий обіг ще наприкінці XIX ст., відома лише одна спроба відтворити лінію кордонів Любецької волості на карті, здійснена П.Клепатським у 1912 р. [7, с.276-277].

О.Русина, докладно аналізуючи текст документа, обмежується лише нанесенням на сучасну карту Чернігівщини частини згаданих у реєстрі населених пунктів та топонімів, не проводячи саму лінію кордонів.

Згідно з “Реєстром”, кордон між Чернігівською землею, яка тоді належала Московській державі, та Любецькою околицею проходив по р. Пакульці до її гирла і там розділяв с.Плехово на дві частини (чернігівську і любецьку). Звідти він шов суходолом по “Брянцевим лозам” (лозняку, лозовому чагарнику. –) до гирла р.Руда і йшов далі по ній. Недоходячи до р.Білоус, він звертав “у лес у Гряду” (сучасне село Рудка), від неї – через Тесновий ліс (з XIX ст. відомі так звані Тисівські “дачі”) до р.Свішень, звідти – до р.Долга (у XVII-XVIII ст. вона перетворюється у Долге болото), від неї – до р.Холхоли (у тексті як Холхола, так і Олхола, відомий Олсохівський ґрунт та с.Олсоховка, яке існувало ще у 70-х рр. XIX ст. біля сучасних с.Бихальцовка (Биховець) та Малий Листвен (Листвен). Далі кордон пролягав до р.Дороган (Дорогінки), потім до Боянець (Буянок) у Сухий Вир (болото Замглай – через Суховирський “ґрунт”).

Північний кордон Любецької околиці із Гомельщиною проходив через Єриловичі (с.Яриловичі), далі – через Ігорівщину (Угорівщину – урочище та землю Утівщину) до р.Уті (сучасна р.Уть), від неї до р.Сожа, з його пониззя – до Соколиного Гнізда і далі до Колодичів і до Дніпра [10, с.125]. Село Колодовиці (Колодковичі) зустрічаємо 1595 р. у королівській “консервації” шляхтичу Григорію Силічу, з якої дізнаємось, що у с.Колодовиці “проживали люди прозвіаемые Ковпыничы” [11, арк.134-134 зв.], а от с.Ковпиничі існує і зараз неподалік від Дніпра поруч з Пустою Грядюю, Моховим та Козерогами. Можливо, що с.Колодовичі – це сучасне село Колочин на Дніпрі.

Упорядники “Реєстру” 1527 р. окреслили східний кордон Любецької волості по Дніпру, причому зауважувалось, що тут кордон ішов “не по селам, все пушею з Днепра у Дунипр” [10, с.125]. Розглядаючи кордони Любецької волості на Правобережжі, зазначимо, що вони розширились тільки після війни 1534-1537 рр., коли до Литви відійшли Гомельщина та Стародубщина [12, с.254; 13, с.119]. У середині XVI ст. на правому березі Дніпра любецький кордон починався на північ від с.Ісакевичі (Сакевичі) на Дніпрі, далі йшов на захід по р.Брагінка, через с.Уборок, с.Селець та Угльвіщину – до Брагіна й униз по р.Брагінці. До Любецької волості належали й три населені пункти на лівому березі Брагінки – замкові села Савичі, Пієрки (Пієрка) та, вочевидь, с.Колибань.

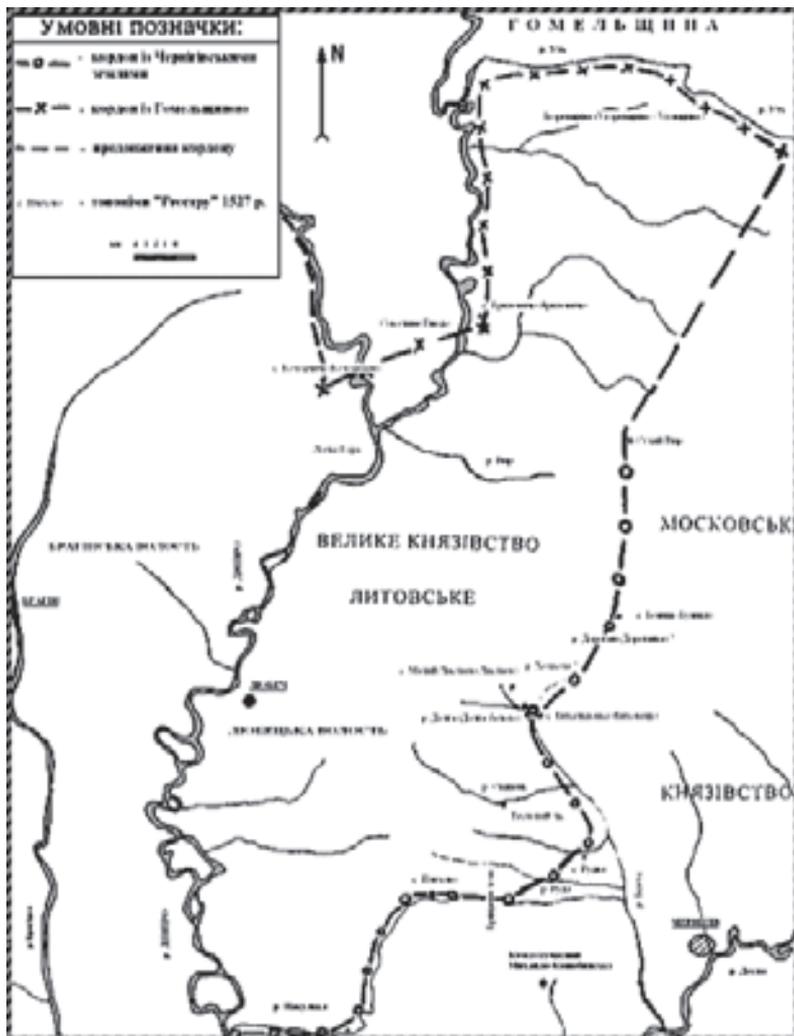
“Реєстр” свідчить, що деякі села, які у другій половині XVI – першій половині XVII ст. належали до Любецької околиці, стали чернігівськими. Так, село Патін (на думку О.Русіної, це с.Лопатні, Ю.Виноградський помилково ототожнював цю назву з с.Молотін, яке розташоване на північний захід від Пирятина [8, с.132]) – “черниговское городовое”, с.Малий Листвен названий володінням “владики брянского”, с.Великий Листвен належало Чернігову [8, с.300-302; 14, с.63-65].

Цікаво, що у документі стверджується принцип сталості кордонів: “А вступу нет черниговщом і гомяном за границу у любецкое, а любечаном до них, бо ся они ни вво што не втупають, тую держать границу, як была с стародавна”[10, с.125].

Розглядаючи кордони Любецької волості першої половини XVI ст., О.Яблонівський зазначав, що вона була розташована на обох берегах Дніпра від кордонів Речицького повіту до рубежів Чорнобильської волості, на заході примикала до Брагінської волості (на певній відстані між річками Дніпром та Брагінкою), нижче, на сході, по правому берегу згаданих рік доходила до Чернігівської землі [15, с. 520]. У цей період площа Любецької волості на Лівобережжі становила (у межах кордонів 1527 р.) близько 2897 кв. км. Після приєднання у 30-х рр. XVI ст. до Великого князівства Литовського Гомельщини площа волості на правому березі Дніпра була вже 1680 кв. км. Таким чином, загальна площа Любецької волості у першій чверті XVI ст. становила 2897 кв. км.

У першій половині XVI ст. різні категорії служебної шляхти Любецької волості отримують як старостинські (державницькі), так і великокнязівські пожалування на землю. Зауважимо, що великокнязівське пожалування надавало любецькому боярству вищий шляхетський статус. Так, земельні пожалування родини Ґаштольдів були надані підлеглий їм частині замкових слуг та частині боярства, тоді як вища боярська та зем'янська верстви, як і раніше, підпорядковувались київському

воеводі. Про це свідчить наявність синхронних пожалувань Сигізмунда I безпосередньо любецькій шляхті (з 1497 р. великий литовський князь одночасно був і королем Польщі).

Серед пожалувань О.Гаштольда було надання у 1526 р. земельних володінь боярам Більдухам, які здобули половину Зміївського “острова”. У 1528 р. це володіння було затверджено лише за одним з представників цієї родини – попом Агафідом (Більдухою): “половину острова Змейского зо всіми (пожитками) поп(у) Агафіду, а тот поп церковь святого Евстафия маеть приставить”. 5 квітня того ж таки року О.Гаштольд надав цій церкві й другу половину Зміївського “острова” (с.Змії біля Любеча) [16, арк.215 зв.; 17, С.40-41].

Родина Даничів отримала від О.Гаштольда с.Буянки [18, с.32-33]. З 1526 р. на Чернігівській землі відоме с.Тупичів, можливо, тоді ж родина Тупичів затвердила за собою це земельне володіння. Підтвердження на с.Кувечичі здобула родина Кувечичів [19, с.250; 15, с.520]. Вочевидь, значна частина пожалувань була надана після війни 1534-1537 рр. (в основному, на території Брагинської волості), коли до Великого князівства Литовського відійшли Гомель та Стародуб [13, с.119; 12, с.254].

Надання земельних володінь любецькому боярству було ускладнено постійною військовою загрозою. О.Лазаревський зазначав, що у першій половині XVI ст.

московські війська неодноразово руйнували Любецьку околицю [20, с.5]. Водночас Московська держава зміцнювала свої кордони. У 20-х рр. XVI ст. на литовсько-московському прикордонні, у тому числі й на порубіжжі в районі Дніпра, Московська держава сформувала систему “застав” та “станіць”, де сторожову службу несли путивльські козаки [21, с.122].

У 1522 р. між Московською державою та Великим князівством Литовським було укладено перемир'я на п'ять років, за яким Київ, Черкаси, Житомир, Овруч і Любеч “з волостями” залишилися за Литвою. Але Московське князівство не відмовлялося полишати спроб повернути регіон. У листі 1524 р. Сигізмунд I закидав московському князю Василю, що його стародубські намісники “Любеч к себе приворачивають”. У 1526-1527 рр. Москва зобов'язувалася не чіпати Любеча з волостями – “земель не воювати”. У 1536 р. знову розпочалися військові дії, і Любецький замок вкотре був зруйнований московським військом на чолі з князем Іваном Васильовичем Горенським [4, с.76; 22, с.632,640,684,686,746,753-754; 19, с.223].

Крім того, регіон потерпав від постійних татарських набігів. 1527 р. татари поверталися у Крим через Київщину [21, с.128]. У 1539 р. Сигізмунд I констатував, що з 1537 р. “іже люди великии поганство татарове идуць уверх Днепра тым шляхом... мимо Чернигова и на Лоеву гору, и оттоль бы они мели просто итти в тамошнее панство нашу великое княжество Литовское сказу и плен подданым нашим чинити” [23, с.17-18]. Але Любецький замок, очевидно, не постраждав, адже татари дуже рідко брали укріплені міста в облогу [13, с.144].

У 1539 р. О.Гаштольд помер. Невідомо, чи володарював у Любечі його син Станіслав (помер 1542 р.), перший чоловік Барбари Радзивіл (1520-1551 рр.). За даними П.Клепатського, володаркою Любеча стала удова Софія Гаштольд-Верейська [6; 7, с.271]. 18 січня 1547 р. С.Гаштольд-Верейська підтвердила права Івана Тарасевича на володіння озерами Зміївським та Глибоким неподалік Любеча [17, с.41; 24, с.144]. Крім того, вона затвердила права Семаковичів на Моравельщину (останні посилалися на це під час проведення ревізії 1622 р., наголошуючи на отриманні привілеїв від О.Гаштольда - “воєводи віленського та малжонки його”) [25, с.125]. За даними Н.Яковенко, Софія Гаштольд-Верейська померла у 1549 р. [5, с.306; 26]. Одразу після її смерті королівський ревізор Ян Шимкович провів опис Любецького замку (на жаль, текст його не зберігся) [7, с.271]. Не описувався Любецький замок і під час проведення ревізій Київських господарських замків 1545 та 1552 рр. [27, с.41,161-170]. Вочевидь, або у 1545 р. королівських ревізорів не допустила до Любеча С.Гаштольд-Верейська, або ж сама люстрація не проводилась у Любечі як приватному маєтку. Ревізія 1552 р. була ускладнена московською окупацією замку 1551-1552 рр. Цей випадок не можна назвати поодиноким – у люстраціях 1545-1572 рр. часом не знаходимо відомостей і про інші замки Київського воєводства – Чорнобиль, Остер, Канів, Черкаси [15, с.496; 28, с.74; 29, с.221].

Як вже згадувалось, з першої половини XVI ст. відомі не лише старостинські (державницькі), але й великокнязівські пожалування шляхті любецької волості. Як зауважував М.Довнар-Запольський, протягом першої половини XVI ст. тривав загальний процес формування зем'янського стану. Люстрації Київського воєводства 1545 та 1552 рр. являють собою довгий перелік сіл, що стали зем'янською власністю [30, с.111].

На думку О.Яблоновського, за Сигізмунда I (1506-1548 рр.) Любеч остаточно сформувався як “українний господарський замок” [2, с.2]. Саме за королювання Сигізмунда I було упорядковано і процедуру виїзду околичної шляхти на службу – вона була зобов'язана виставляти одного озброєного вершника з восьми “служб” [12, с.305]. Любецька шляхта мала збиратися у похід на заклик київського воєводи, якому безпосередньо підлягала. Відповідно, любецькому державці підлягали нижчі військовослужбові прошарки – слуги та бояри, на яких був покладений обов'язок замкової сторожі.

Формуванню шляхетської верстви сприяла поява першого Статуту Великого

князівства Литовського 1529 р. Серед обов'язків шляхти головним залишався виїзд на війну під загрозою втрати маєтностей, особливо це стосувалось боярства та зем'янства [31, с.137,143,146]. Значно розширювалися права шляхти, зокрема застерігалось її право на виїзд з країни з метою навчання “рицарській” справі (Розділ III, п.8). За дітьми шляхти зберігалися права на спадкові володіння (п.9). Гарантувалося належне ставлення до шляхетського “достоїнства” (п.10). Значну увагу Статут приділяв доказам шляхетства, причому свідками доказника могли стати і “окресні бояри-шляхта” (п.11) [31, с.148,149,150,207].

Водночас перший Литовський статут певною мірою погіршив становище служебної шляхти. Як зазначав О.Грушевський, за Сигізмунда I у судові функції державців увійшло право судити і бояр-шляхту [32, арк.82 зв.]. Справді, Статут 1529 р. надавав право судити зем'ян та шляхту воєводам, старостам та державцям [31, с.167,175]. Зовсім не регламентувалися права та обов'язки замкових слуг, знаходимо єдину згадку про “путних людей”, яких прирівнювали до бортників [31, с.202]. Як зауважує Н.Яковенко, Статут Великого князівства Литовського 1529 р. у цілому не розв'язав проблему взаємовідносин боярства-шляхти з магнатсько-князівською верхівкою [13, с.107-108].

Зазначимо, що у цей період власне шляхетський прошарок Любецького замку був незначним. До нашого часу не дійшов жодний автентичний привілей Сигізмунда I любецькій шляхті або ж його більш пізні достовірні копії. Відомі лише посилання на них нащадків любецької шляхти. Але, на нашу думку, у першій половині XVI ст. любецька шляхта таки отримувала королівські грамоти, адже у багатьох привілеях Сигізмунда II Августа любецькій шляхті йшлося про втрату нею автентичних оригіналів під час численних воєн, пожеж чи руйнації маєтностей. Цікаво, що привілеї Сигізмунда I надавалися представникам як шляхетської, так і боярської верств Любецької округи.

1522 р. десятеро любецьких бояр “тегалися перед господарем... с паном Мартином Мелешковичем а Мышкою Холуневським о шляхетство свое, и повелили перед его милостью род братью свою”. Любецьким боярам Гапону Яцковичу, Богдану Петрашевичу, Левку Варваричу, ігумену Першку (?) Ігнатовичу, Зеньку Антюховичу, Парфену Величковичу, Дешку Коковичу, Сеньку Некрашевичу, Яцку Купріяновичу та Хомі Войниловичу Сигізмунд I “заложи́л рок” – “от понедельника третьей недели, вступивши в пост, за четыре недели”. У призначений час з'явилося усього п'ятеро бояр, у зв'язку з чим розгляд справи був перенесений – “по Велицедни в трех неделях” під загрозою “страченья” шляхетських прав [7, с.272-273]. За браком джерел подальший перебіг цієї справи не відомий, але родини Ігнатовичів та Антюховичів надалі відомі як міщанські, а Войниловичів та Величковичів – як шляхетські.

Великокнязівський привілей на володіння землями у Любецькій околиці отримала родина Зарецьких. “Фундатором” цього роду можна вважати Миколу Зарецького, “польського” шляхтича, “ротмистра у войску Литовському”, якому Сигізмунд I, “упревелевавши клейнотом, шляхетство надав, герб и разные недвижимые имения”. Микола Зарецький особисто отримав від Сигізмунда I герб Сліповрон та перстень з цим гербом [33, арк.1, 11, 40-41; 34, арк.14-14 зв., 48 зв.]. Але околична шляхта почала записуватись до польських гербових братств лише після 1569 р., тому важко сказати, чи справді Зарецький-Зенькович отримав герб від короля, але факт існування подібної родинної легенди становить неабиякий інтерес. Ми не знаємо, які землі отримали Зарецькі від Сигізмунда I, але відомо, що ця родина володіла багатьма маєтками. Сигізмунд II Август затвердив за ними частину Юшківської землі, Сигізмунд III надав їм частину с.Пушкарі та підтвердив права на володіння Юшківською землею з “островами” Зарецькими та Радутівськими (с.Радуль) [25, с.207; 35, с.58; 36, с.2].

Очевидно, у цей період отримала земельні пожалування і боярсько-шляхетська родина Савичів. О.Грушевський називав с.Савичі “серцем заселення регіону”, а люстрація 1616 р. фіксує дуже значну суму поборів з цього села (171 злотий 2 гроші) [37, арк.1].

Вочевидь, великокнязівський привілей здобула і родина любецьких бояр Козлових. У привілеї 1642 р., наданому Владиславом IV боярам Любецького замку Микиті Тарасовичу, Григорію Дороховичу, Федору Стефановичу, Ільку Лишковичу Козловим – “сами собою от всех братив своих Козлов”, стверджувалось, що вони отримали належну їм половину Газеницької землі ще за Сигізмунда I: “предки их еще за короля великого Зигмунда Первого, предка нашего на службе конной военной при замке любецком состояли, которых с потомками их с милости нашей королевской при той земле дарованой службе военной и теперь оставили”. Збереглися копії привілею польською та російською мовами, засвідчені 22 червня 1784 р. у Чернігівському повітовому суді [38, арк.59].

На привілеї Сигізмунда I, наданий родині любецьких шляхтичів Дуброва-Дубровських 1542 р. з “гербом Ворон, венец в зобе держащий” у 1793 р., посилалися перед Комісією по розгляду справ претендентів на дворянство нащадки цієї родини – козак Андрій з трьома синами [39, арк.258].

Після смерті у 1549 р. Софії Гаштольд-Верейської Любеч знов перейшов до київських воєвод. У 1544-1555 рр. уряд київського воєводи обіймав Семен (Фрідріх) Глібович Пронський (житомирський староста (1538-1539 рр.), брацлавський і вінницький староста (1540-1541 рр.), чернігівський державця (1549-1555 рр.) [5, с.311]. Скориставшись нагодою, московські війська захопили Любецький замок. Відомо, що у 1551 р. намісник київського воєводи у Любечі Матвій Кмит був захоплений у полон московсько-татарським військом та ув'язнений у Любецькій фортеці, де тоді ж і загинув. 1552 р. його родич та остерський староста Філон Семенович Кмит Чорнобильський відвоював Любеч у Московщини [24, с.12; 35, с.7; 40, с.141].

Новим намісником київського воєводи у Любечі став Іван Служка. Формально він був любецьким державцею впродовж 1551-1553 рр. (реально з 1552 р.) [7, с.270-271; 15, с.520]. 1552 р. Сигізмунд II Август у листі до канцлера Миколи Радзивіла наводить останні відомості з московського кордону, доставлені Іваном Служкою: “што ему дал знати наместник его любецкий, маючи ведомо з стороны Московского (князя. – І.К.) умысле его на панство наше” [23, с.77-81]. З 1553 р. старостинський уряд знову перейшов до родини Кмитів. У листі Сигізмунда III міщанам Любеча окремо підтверджувались права любецьких бояр, які отримали землі від любецького старости Григорія Матвійовича Кмита (сина любецького старости М.Кмита) [41, арк. 108 зв.-109].

Таким чином, у XV – першій половині XVI ст. продовжувався процес формування Любецької волості. Саме до цього часу відносяться перші земельні пожалування любецьким боярам. Уже у першій половині XVI ст. у Любецькій волості існувала сформована верства бояр-шляхти, з“явилися і зем'яни-шляхтичі. У першій половині XVI ст., коли Любеч належав родині Гаштольдів, розвиток військовослужбової верстви не припинявся. Поруч із земельними пожалуваннями на воєнному праві державців Любеча до цього часу належать і перші великокнязівські привілеї. Невдовзі після смерті у 1549 р. Софії Гаштольд-Верейської Любеч на короткий час знову був захоплений Московською державою (1551-1552 рр.). З 1552 р. замок перебував під юрисдикцією київських воєвод, які призначали на старостинський уряд Любеча своїх намісників.

Джерела та література:

1. Любавский М.К. Областное деление и местное самоуправление Литовско-русского государства ко времени издания Первого Литовского Статута // Чтения в Обществе истории и древностей Российских. – 1892. – Кн. 3-4 (162-163). – Отд. IV. – С.1-62; 63-296.
2. Jablonowski A.W. Pisma. T.III. Ukraina. – Warszawa: Sklad glowny w ksiegarni E.Wende i S-ka, 1911. – 368 s.
3. Яблоновский А. Левобережная Украина в XV-XVII ст. Очерк колонизации // Киевская старина. – 1896. – №LIII. – Апрель. – С.85-101.
4. Волков В. Войны и войска Московского государства. – М.: Изд-во Эксмо, Изд-во Алгоритм, 2004. – 576 с.
5. Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К.: Наукова думка, 1993. – 416 с.

6. Bielerzewski P. Rzecz-Pospolita wirtualna – Czernicowskie – Lubecz // <http://rzecz-pospolita.com/czern/lubecz.php3>
7. Клепатский П.Г. Очерки по истории Киевской земли. Т.1. Литовский период. –Одесса: Издательство “Техник”, 1912. – XLIII с. + 599 с.
8. Виноградський Ю. До історії колонізації середньої Чернігівщини. IV. Литовська зверхність. Московське урядовання (рр. 1356-1503-1618) // Історико-географічний збірник / Видає комісія для складання Історико-географічного словника України). – Т.IV. / За редакцією М.Грушевського. – К.: Друкарня Всеукр. Академії наук, 1931. – С.127-143.
9. Русина О. Із спостережень над «Реєстром Чернігівських границь» з 20-х рр. XVI ст. // Записки Наукового товариства ім.Т.Шевченка. Праці історико-філософської секції. – Т.СХХV. – Львів: Наукове товариство ім. Т.Шевченка, 1993. – С.293-306.
10. Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського, Інститут історії України, 1998. – 244 с.
11. Центральний державний історичний архів України у м.Києві (далі. - ЦДІАК України). – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.200. – Волинська метрика. Книга РМ 11 (1588-1589, 1591-1597 рр.), 167Арк.
12. Grabski A., Nadolski A., Nowak T. Zarys dziejow wojskowosci polskiej do roku 1864. –Warszawa: Panstwowe wydawnictwo naukowe, 1965. – Т.1. – 503 s.
13. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. – К.: Генеза, 1997. – 312 с.
14. Реєстр Черниговских границ // Акты Литовско – Русского государства. Т.II. / Под ред. М.В. Довнар-Запольского. – М.: Университетская типография, 1897. – С.63-65.
15. Jablonowski A. Polska XVI wieku pod wzylem Geograficzno-statystycznym. Tom XI. Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijow-Braclaw). Dlas III / Zrodla dziejowe. – Т.ХХII. – Warszawa: Sklad glowny w ksiegarni Gebethnera i Wolffa, 1897. – 668 s.
16. ЦДІАК України. – Ф.57. – Оп.1. – Спр.6. – Генеральний опис Лівобережної України (1765-1769 рр.), 1898 Арк.
17. Лазаревский А.Л. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. Вып.1. – Чернигов: Губернская типография, 1866. – 390 с.
18. Константинович Н. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. Дополнения. – Чернигов: Губернская типография, 1885. – 58 с.
19. Филарет. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Кн.6. – Чернигов: Земская типография, 1874. – 341 с.
20. Лазаревский А.Л. Исторические заметки о некоторых селах Черниговской губернии // Черниговская памятка на 1896/97 год. Карманная справочная книжка. – Чернигов: Губернская типография, 1896. – Отд.III. – С.1-32.
21. Панашенко В.В. Агресія Кримського ханства і султанської Туреччини на Україну в кінці XV – першій половині XVI ст. // Феодалізм на Україні: Збірник наукових праць. – К.: Наукова думка, 1990. – С.114-132.
22. Памятники дипломатических сношений Московского государства с польско-литовским государством (1487-1533). / Под ред. Г.О.Карпова. Изд. 2-е. – СПб.: Императорское Русское историческое общество, 1882. – 870 с.
23. Акты об украинной администрации // Архив Юго-Западной России. – К., 1907. – Ч.VIII. – Т.V. – III с. + 560 с.
24. Милорадович Г.А. Любеч Черниговской губернии Городницкого уезда. – М.: Университетская типография, 1871. – 156 с.
25. Lustracya Dobr Krola Jmci w wojewodztwach trzech: Podolskiem, Braclawskiem, Kijowskiem lezacych // Jablonowski A. Lustracyu Krolewsczyzn ziem Ruskich: Wolynia, Podola i Ukrainy z pierwszej polowy XVII wieku / Zrodla dziejowe. – Warszawa: Druk Jana Cetty, 1877. – Т.V. – С.1-226.
26. В польській історичній літературі можна зустріти іншу дату смерті Софії Гаштольд – 1542 р. Але, вочевидь, що дату сплутали із датою смерті сина – Станіслава Гаштольда (помер 1542 р.), першого чоловіка Барбари Радзівіл (1520-1551 рр.). Див.: Bielerzewski P. Rzecz-Pospolita wirtualna – Czernicowskie – Lubecz // <http://rzecz-pospolita.com/czern/lubecz.php3>
27. Пташицкий С.Л. Описание книг и актов Литовской метрики. – СПб., 1887. – 279 с.
28. Jablonowski A. Polska XVI wieku pod wzylem Geograficzno-statystycznym. Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijow-Braclaw) // Zrodla dziejowe. –Warszawa: Sklad glowny w ksiegarni Gebethnera i Wolffa, 1894. – Т.ХХ. – 289 s. + 185 s. + XXXI s.
29. Sucheni-Grabowska A. Proby aukcji dochodow z dobr domeny krolewskiej w swietle lustracji z lat 1615-1616 // Przeglqd Historyczny. – 1967. – Т. LVIII. – Zeszyt 2. – С.221-241.
30. Довнар-Запольский М.В. Акты об украинной администрации XVI-XVII вв. // Архив Юго-Западной России. – К., 1907. – Ч.VIII. – Т.V. – С.1-111.
31. Статут Великого княжества Литовского 1529 года / Под ред. акад. АН Литовской ССР К.И.Яблонска. – Минск: Изд. АН БССР, 1960. – 142 с.
32. ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.1095. – Грушевський А.С. Города Великого княжества Литовского в XIV-XVI ст. Старина и борьба за старину. Друкарський примірник, видання 1918 р. (1918 г.), 140Арк.

33. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф.133. – Оп.1. – Спр.232. – Дело о роде Заньковиевых, доказывающих дворянское происхождение (16 ноября 1822 – 30 июня 1855 гг.), 48 Арк.
34. ДАЧО. – Ф.133. – Оп.1. – Спр.395. – Черновые описи дел об утверждении разных лиц в правах дворянства, отосланных в Герольдию (1805 г.), 889 Арк.
35. Милорадович Г.А. Любеч и его святыня. – СПб: Типография Альштулера, 1905. – 105 с.; ил.
36. Милорадович Г.А. Любеч в XVIII веке // Черниговские губернские ведомости. – 1896. – №883. – Часть неофициальная. – С.2-3.
37. ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.1240. – Грушевський О.С. Статті до історико-географічного словника України по Чернігівському повіту Чернігівської губернії (1930-і рр.), 26 Арк.
38. ДАЧО. – Ф.133. – Оп.1. – Спр.231. – Дело о дворянском происхождении разных родов (15 августа 1821 – 15 января 1827 гг.), 727 Арк.
39. ДАЧО. – Ф.86. – Оп.1. – Спр.28. – Дело о разборе доказательств о дворянстве лиц, состоящих в подушном окладе (1 января 1792 г.), 305 Арк.
40. Литовская метрика (1553-1567). Книга публичных дел 7 / Подг. к печати Я.Балицлис; Ин-т истории Литвы. – Вильнюс: Mokslo ir encirlopleidyra, 1996. – 207 с.
41. ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.207. – Волинська метрика. Книга РМ 21 (1613, 1615-1616, 1618-1619 рр.), 139 Арк.
-

ІСТОРИЧНІ КЛЕЙНОДИ ЧЕРНІГОВА*

Чернігів — одне з найстаріших міст України, яке у 1623 р. отримало статус магдебурзького міста, тобто право на міське самоврядування. Зовнішніми атрибутами цього права були печатка, герб та прапор.

В історичній науці не склалось єдиної думки щодо символіки Чернігова та Чернігово-Сіверської землі. В.Румянцева вважає, що емблемою Чернігівського князівства здавна був двоголовий орел¹. Натомість Б.Рибаков, дослідивши билини чернігівського циклу, доводив, що спочатку це був віщій ворон або як варіант – фантастична істота Семаргл. На користь цих гіпотез, як і інших схожих, можна знайти достатньо аргументів, тим більше, що емблематика змінювалась протягом століть. Можливо, ворон - раніша емблема, яка трансформувалась в орла під впливом тісних зв'язків Чернігівського князівства з Візантією через Тмутаракань у XI ст.²

Ще один відступ щодо герба Чернігівської землі – чорного орла, а саме його кольору. Можна припустити, що він не випадковий. Історик О.Толочко пише: „Різні боки кордону маркуються різними барвами. Свій бік – світлою, чужий – темною. Протистояння “світло”, “красної” Русі темному, незнайомому полю – одна з головних колористичних доміант давньоруської літератури. Кольоровий код, втім, не єдиний. Він має своє, безпосереднє продовження у знаках сторін світу, де своєму відповідає південь (світло), чужому – північ (темрява). На світанку давньоруської державності саме таким чином поляни усвідомлювали своїх північних сусідів сіверян, пов'язуючи із ними чорну фарбу, а разом і поняття географічної півночі, холоду. Можна твердити, що уявлення про максимальну етнічну відчуженість обов'язково асоціюється із чорною північчю”³.

У такому разі стає зрозумілою позиція геральдистів Речі Посполитої, які у XVII ст. стверджували, що двоголовий чорний орел – давня емблема Чернігівської землі, на підставі чого польський сейм у 1633 р. затвердив герб Чернігівського воєводства. Ним став чорний двоголовий орел з розпущеними крилами під королівською короною та вензелем королевича Владислава на грудях (цікаво, що у 30-і рр. XVII ст. був ще один герб, пов'язаний з Чернігівщиною. Це *Погоня* або вершник в

* Редакція вибачається перед І. Ситим за технічні помилки при підготовці його статті «Сіверянський слід походження роду Мазепи» (С.Л., 2007 р. № 5, с. 44-52): зниклі зноски та підписи до ілюстрацій.

обладунках. Він був вміщений на печатці Чернігівського земства)⁴.

На жаль, нам невідома аргументація геральдистів щодо давності орла як емблеми Чернігівщини. Та й взагалі, чи існувала вона? Не треба забувати, що Чернігівські землі були спірною територією між Річчю Посполитою та Московською державою, а звідси – всілякі намагання обох держав тим чи іншим способом прив'язати їх до себе. Можливо, чорний двоголовий орел планувався як противага московському. Ось дивіться, у складі Речі Посполитої є землі, які мають у гербі орла ще з домонгольських часів на відміну від пізнішого, запозиченого з Візантії, московського. Крім того, чорний орел перекликався з польським білим. У такий спосіб доводили, що чернігівські землі у складі Речі Посполитої є невід'ємною її частиною, а Москва не має на них ніяких прав.

По-іншому до цього питання підходила протилежна сторона. Відомо, що у XVII ст. в Московській державі герба у загальноприйнятому розумінні не існувало, а ті зображення «гербів» земель, що ми бачимо на царській печатці, можна розглядати як емблеми (і не більше), котрі підкреслювали думку, що Москва – це збирач руських земель. Цікаво відзначити, що на печатці Івана IV емблема Чернігівської землі – меч східного типу чи шабля, на тарелі Олексія Михайловича – це білий олень на зеленому тлі⁵. Як бачимо, у російській традиції емблема чернігівських земель була нестійкою, що пояснюється слабкістю російської геральдики, що як наука почала розвиватися лише у XVIII столітті, а в XVII ст. московським чиновникам доводилося або створювати штучні емблеми, або користуватися розробками досвідченіших західних геральдистів, вносячи свої модифікації. Тому чернігівський орел у 1672 р. стає одноголовим⁶. І у лапах у нього з'являється хрест, який нагадує, що чернігівські землі поряд з Києвом були колицкою християнства на Русі. Голову ж орел «втратив», тому що загальнодержавною емблемою Московської держави був двоголовий візантійський орел, і не припустимо, з точки зору московських чиновників, щоб подібна емблема була у Чернігова, міста хоч і стародавнього, але ж провінційного, яке перебувало певний час у складі Речі Посполитої. Таким чином, чорний орел утвердився як герб Чернігово - Сіверської землі.

У той же час як міський герб Чернігова ми можемо розглядати тільки зображення св. Владислава. У 1623 р. Сигізмунд III своїм привілеєм надав місту магдебурзьке право, де серед іншого затверджувався міський герб: «... в герб городской назначаем: святой Владислав в збруи с красною хорогвою»⁷. Чому саме цей святий потрапив на герб? Адміністратором Чернігово-Сіверської землі у той час був королевич Владислав, у майбутньому король Владислав IV, а святий Владислав був його покровителем. Тут треба згадати традиції Київської Русі, її князів, котрі, вміщували на печатках зображення своїх святих покровителів. Чому святий був у військовому спорядженні? Чернігів – це прикордонне місто, до речі, як і зараз. Знову ж аналогія: зображення озброєного воїна бачимо на князівських печатках Київської Русі. Геральдисти Речі Посполитої добре знали свою справу і підводили під свої розробки солідну базу. Зображення св. Владислава існувало на міській печатці Чернігова з 1623 по 1782 р., тобто 159 років (у XVII – XVIII ст. поняття «міський герб» і «міська печатка» були тотожними).

В указі Сенату 1730 р., на який посилаються окремі дослідники, йдеться про затвердження військової емблеми та підтвердження старого земельного герба Чернігівщини, а не міста Чернігова⁸. Про це переконливо свідчать дані сфрагістики. На печатці Чернігівського полку зображений чорний одноголовий орел з хрестом, а на міській – св. Владислав (не слід забувати про складні взаємовідносини між козацьким та міським самоврядуванням на Гетьманщині)⁹.

Сьогодні відомий 61 відбиток печатки м. Чернігова, їх описів, фотографій з хронологічними рамками 1658-1782 рр. На всіх – зображення св. Владислава. 52 відбитки (1769 – 1781 рр.) описала Н.Грабова. Вона трактує св. Владислава як озброєного *козака*¹⁰. Подібне трактування маємо і в опису печатки 1692 р., вміщеному у «Черниговских губернских ведомостях» 1857 р., ч. неоф. до № 18.

Привертають увагу печатки з легендою «ЕЯ ИМПЕРАТОРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА МАГИСТРАТА ЧЕРНИГОВСКОГО ПЕЧАТЬ». У каталозі музею В. В. Тарновського 1900 р. маємо опис та фотографію подібної печатки (оригінал не зберігся)¹¹. Якщо її легенда збігається, крім деяких деталей, з описаними Н.Грабовою печатками, то зображення майже цілком повторює відому печатку 1698 р. Зображення ж св. Владислава на печатках 1769-1781 рр. за своєю іконографією наближається до відбитка 1675 р. з деякими деталями зображення 1698 р. – пір'я на шоломі, шабля на боці, тобто воно має синтетичний характер. Діаметри вищезгаданих печаток від 17 мм до 40 мм більше наближаються до печатки зразка 1675 р. (28 мм).

Печатка 1698 р. значно більша. Нами у фондах Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського виявлені однотипні з нею по зображенню печатки 1704 р. та 1710 р. Їх діаметр – 48 мм. Коловий напис у два рядки починається з поділового хрестика: «ПЕЧАТЬ ИХ ЦРСК(О)ГО ПРЕСВЕТЛ(О)ГО ВЕЛИЧЕСТВА МЕСКАЯ РАТУША ЧЕРНИГОВ...». Зображення у центрі в основному повторює зразок 1698 р. за технікою виконання печатки 1704 та 1710 рр. належить до паперово-воскових¹².

Постать св. Владислава утрималась на міській печатці до 1782 р., коли указом Катерини II був затверджений міський герб – чорний орел під короною з хрестом у лапі¹³. Чому 159 років св. Владислав усіх задовольняв, а в 1782-ому вже ні? Ймовірно, російська імператриця, один з ініціаторів поділів Речі Посполитої, використовувала всі можливості, щоб знищити будь-яку пам'ять про те, що руські землі входили до складу цієї держави. Крім того, не треба забувати, що цей герб нагадував про особливий статус міста, його магдебурзькі права, що у самодержавній кріпосницькій Росії викликало неприйняття.

Лінію на загальне нівелювання та пристосування української земельної і міської геральдики до імперських стандартів проводили й інші імператори. Згадаймо указ Павла I, який вимагав замінити зображення на міських та інших печатках України на державний герб Російської імперії¹⁴. Проте чорний орел залишався гербом Чернігова до Жовтневої революції. Після неї, з 1917 по 1969 р., Чернігів не мав не те що герба, а й взагалі якоїсь емблеми.

15 березня 1969 р. перша сесія 12 скликання Чернігівської міськради затвердила новий «герб»: «основу герба становить срібний щит слов'янської форми, що символізує давність міста і його важливе оборонне значення в минулому, угорі щита – давньослов'янським шрифтом напис – «Чернігів», внизу – серп і молот, що символізують мирну працю і непорушність союзу робітничого класу й селянства. Центральна червоно-лазурова площина щита, що відтворює кольори прапора УРСР, розподілена золотим колосом пшениці, який підкреслює, що Чернігів – центр області з розвинутим сільським господарством. На лазуровому тлі зображений силует давньої гармати, він нагадує, що Чернігів у минулому був фортецею на південно-західних рубежах Росії: на червоному – срібне зображення реторти і шпулі, яке символізує промисловий розвиток сучасного міста. Пересікаючи лазуровий і червоний фон площини, в'ються хвилі Десни, на березі якої розкинулося місто»¹⁵.

Як бачимо, у цій емблемі безліч порушень геральдичних принципів, тому, ясна річ, зі створенням суверенної України серед іншого постало і питання про відновлення старого історичного герба Чернігова. Була створена комісія для вивчення цього питання. Оголошено конкурс на краще графічне вирішення герба. Були виступи по міському телебаченню, публікації у пресі. Але зразу впадає у вічі, що повністю було зігноровано перший історичний герб Чернігова – св. Владислава. На розгляд сесії міськради виносився герб з орлом, але вона кілька разів відхиляла цей проект, мовляв, що це йде від Росії, царату і таке інше. Депутатам не вистачило знання історії рідного міста. Нарешті, вони прийняли рішення віддати це питання на розгляд виконкому, і той своїм рішенням № 332 від 1 грудня 1992 р. ухвалив: «затвердити герб міста по опису та малюнку, які додаються», тобто орла з хрестом. Автор модифікації та опису цього герба токар Чернігівського радіоприладного заводу В. М. Сергєєв.

Ось що він пише (мовою оригіналу): «Исторический герб Чернигова представляет собой серебрянный гербовый щит, на фоне которого изображен черный одноглавый орел со специфически взведенными распущенными крыльями.

Гордо витягнута шея, високо поднятая голова и раскрытый клюв с выбросом языка символизируют всепобеждающее и жизнеутверждающее начало, силу, ликование. Широко расставленные лапы, традиционные для изображения черниговского орла, дополняют общее впечатление силы и отваги. В левой лапе орла находится золотой крест, символизирующий духовное начало, значимость и влияние христианства в многовековой жизни города, одного из наиболее значительных духовных центров нашего отечества, давшего неиссякаемую плеяду подвижников православия. Голову орла венчает золотая пятиконечная башенная (городская) корона – символ принадлежности данного герба городу»¹⁶.

Співвідношення сторін 1:1,2. Язик та очі орла червоного кольору, дзьоб і лапи – золоті. Обґрунтування орла В.Сергеев дає по В. Румянцевій, але в дуже категоричній формі. Дискусійні докази він подає як загальноприйняті і безумовні, при цьому цілком ігнорує св. Владислава, який був гербом міста 159 років. Крім того, орел втрачає великокнязівську корону, що у дореволюційному зображенні підкреслювала особливий статус Чернігова. Не слід забувати, що тут князували Володимир Мономах, Святослав Ярославич та інші князі, які потім займали великокнязівський стіл у Києві.

Не менш цікава історія міського прапора Чернігова. В Україні першу згадку про міські прапори знаходимо у привілеї Сигізмунда I Старого львівським міщанам на міський герб від 27.01.1526 р. Потім прапори, на яких зображувались герби, згадуються у привілеях Корсуню (1585 р.), Переяславу (1620 р.), Богуславу (1620 р.), Остру (1662 р.).

Деякі міські прапори дожили до нашого часу. У військовому музеї Стокгольма зберігаються прапори Києва та Львова. До Швеції вони потрапили як воєнні трофеї¹⁷.

Опис чернігівського прапора був зроблений 1786 р. Опанасом Шафонським: „Магистрат Черниговский имеет, по старому обікновению, особое магистратовое знамя, которое в торжественных выходах обще с цеховыми употребляется, треугольное, и состоит из голубого штофу. На одной стороне написан образ Преображения Господня; по сторонам сего образа на правой – пророк Мойсей, а на левой пророк Илия, в подножии онаго Святыи апостол Иоанн, апостол Петр и апостол Ияков; на другой стороне прежний магистратский герб. Кайма онаго знамя желтого штофу, по краям которой, воместо позументу, золотыя и сребная сусальныя полосы и шелковым шнурком обшиты. На верху древка деревянная позолоченная булава и над оною такой же крест»¹⁸. Загалом Оп. Шафонський описав 34 прапори – два міських (Чернігів, Прилуки), 32 цехових (Зенків, Прилуки, Ніжин, Борзна, Березна, Чернігів).

Праця О.Шафонського дозволяє простежити основні, характерні риси міського та тісно з ним пов'язаного цехового прапорництва Гетьманщини.

Колір полотнища:

- червоний (16 прапорів)
- зелений (8 прапорів)
- блакитний (6 прапорів)
- жовтий (4 прапори)

Форма полотнища:

трикутник – п'ять прапорів, «двоерожных» – два. Решта не зазначена, але припускаємо, що вони були прямокутні.

Богородиця – 8 прим.	Воскресіння – 2	Троїця – 1
Гербові емблеми – 7	Вензель – 2	Ісус Христос – 1
Покрова – 6	Іоанн Предтеча – 2	Вознесіння – 1
Богоявлення – 5	Благовіщення – 2	Мироносиці – 1
Арх. Михайло – 5	Микола Чудотворець – 2	Арх.Гавриїл – 1
Вм.Георгій – 5	Ілля Пророк – 2	Св.Димитрій – 1
Св. Лука – 3	Георгій Побідоносець – 2	Ап.Петро і Павло – 1
Хрест – 3	Дух святий – 1	Св. Борис і Гліб – 1
Цехові атрибути – 8	Преображення – 1	Положення риз
Кузьма і Дем'ян – 3	Вм.Стратилат – 1	Богородиці – 1

Як бачимо, превалує християнська емблематика.

Голівка держака прапора: булава з хрестом – 2
булава зі списом – 1
хрест – 1
спис – 6
спис із сокирою (алебарда) – 6

Таким чином, найпопулярнішою та найтрадиційнішою формою голівки держака прапора був спис.

Звернемо увагу на те, що по краю полотнища обшивали лиштвою, а вказані сюжети малювали фарбами. Техніку гаптування, на відміну від церковних речей, не використовували.

Уявлення про подібні прапори дають два унікальних прапори, що зберігаються в Сосницькому краєзнавчому музеї ім. Ю.Виноградського¹⁹. Прапор сосницького цеху шевців трикутної форми. Полотнище синього кольору, обшите по краю лиштвою і торочкою. В ньому намальовані жовтими, зеленими, коричневими, червоними фарбами на тлі картуша два святих. Можливо, це Кузьма і Дем'ян. Над картушем угорі – шестипроменева зірка. Під картушем – стилізований рослинний орнамент та хрест. Праворуч картуша – янгол, що тримає трубу. Праворуч янгола – півмісяць. У музеї прапор датують серединою XVIII ст. На нашу думку, це перша половина XIX ст. На це вказує іконографія зображення. Другий прапор належав сосницькому ковальському цеху. Він теж трикутний. Полотнище червоного кольору, обшите по краю жовтою лиштвою. В ньому намальоване жовтими, зеленими, червоними, золотавими фарбами на тлі картуша яєсь зображення (фарби обсіпались), над картушем ліворуч – восьмипроменева зірка, під картушем ліворуч – картуш овальної форми. Праворуч картуша – півмісяць, восьмипроменева зірка, а між ними – мальтійський хрест. Держак XIX ст. Голівка списоподібна. Він розфарбований білими, червоними і чорними смугами. Датування прапора тотожне вищенаведеному.

Опис чернігівського прапора О.Шафонського наштовхнув на думку реконструювати історичний прапор Чернігова. Щоб витримати стиль, притаманний XVII - XVIII ст., за зразок як для форми прапора, так і для зображення, були використані тогочасні пам'ятки прапорництва та малярства. Форма була взята із публікації Я.Ісаєвича²⁰ та з опису чернігівського прапора О.Шафонського. Зображення "Преображення Господне" з однойменної ікони початку XVIII ст. з книги Дм. Степовика²¹. Зображення герба Чернігова XVII-XVIII ст. – св. Владислава в обладунках – взято з публікації Н.Грабової²² (він вміщений на печатці Чернігівського магістрату, яка побутувала у 1769 – 1781 рр.), праць А.Гречила²³ та І.Ситого²⁴. Проте враховуючи, що це чорно-білі зображення, а на прапорі герб був багатокольоровий, ми використали також зображення св. архістратиґа Михайла з Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської лаври (*варіант 1*)²⁵. До речі, як свідчать джерела та вцілілі пам'ятки прапорництва, козаки досить часто на своїх прапорах використовували зображення арх. Михайла²⁶. Загальна композиція запозичена з опису чернігівського прапора О.Шафонського.

Слід зазначити, що зображення озброєного воїна треба, на нашу думку, трактувати ширше, аніж як тільки св.Владислава. Перед нами узагальнений образ захисника рідної землі. Витоки цього зображення сягають часів Київської Русі. Щось подібне ми бачимо на князівських печатках. Також можна розглядати цей малюнок як уособлення легендарного засновника Чернігова князя Чорного. У 1625 р. був створений козацький загін для охорони Чернігова²⁷ (до речі, це перша документальна згадка про чернігівських козаків, окрім звісток про легендарну Сновську Січ). Отже, трактування св.Владислава як козака теж має історичне підґрунтя.

Щодо сюжету "Преображення Господне", то воно теж не випадкове. Адже в Чернігові стоїть найдавніший мурований храм східного слов'янства – Спасо-Преображенський собор XI ст., і для чернігівців він завжди був головним осередком віри і духовності.

Цей варіант прапора отримав схвальну експертну оцінку Інституту історії НАН України.

Окрім цього варіанта, розроблені також інші. 2 *варіант* відрізняється тим, що до вищенаведеної композиції додано сучасний герб Чернігова у трактуванні В.Сергєєва. Змінена і форма прапора. Цей варіант дозволяє зв'язати геральдичну та вексилологічну традиції минулого і сучасності.

3 *варіант* прапора містить зображення воїна у повному срібному лицарському обладунку, озброєного мечем з червоним прапором у руці. З другого боку доданий сучасний герб Чернігова. Цей варіант дозволяє об'єднати перший історичний герб міста 1623 р., що віддзеркалює його іконографія, з сучасним, зв'язати міське самоврядування в історичній традиції з сучасним етапом.

4 *варіант* прапора містить зображення воїна у золотому панцирі, озброєного шаблею з червоним прапором у руці. З другого боку доданий сучасний герб Чернігова. Цей варіант дозволяє об'єднати історичний герб міста (в іконографії XVIII ст.) з сучасним; рельєфніше віддзеркалити козацьку добу (через костюм) та пік розвитку міського самоврядування в історії Чернігова, зв'язати міське самоврядування в історичній традиції з сучасним етапом.

5 *варіант* прапора повторює 3 варіант з такою відмінністю: лицар у золотих обладунках, орел на золотому тлі.

Отже, виходячи з ст. 22 „Символіка територіальних громад сіл, селищ, міст, районів і областей” Закону України „Про місцеве самоврядування в Україні”, де у п. 1 зазначено: „територіальні громади сіл, селищ, міст можуть мати власну символіку (герб, прапор тощо), яка відображає їх історичні, культурні, соціально-економічні та інші місцеві особливості і традиції”, слід відновити історичні клейноди Чернігова, зокрема, прапор, згідно з одним із поданих варіантів.

Опис прапора

1 *варіант*

Трикутне синє полотнище, по краях якого йде жовта лиштва. З одного боку зображене „Преображення”: на зеленій горі у золотому сяйві – Ісус Христос, ліворуч від нього на білій хмарі стоїть пророк Мойсей зі скрижалями, а праворуч – пророк Ілля, під горою – учні Ісуса Христа – Яків, Іоанн та Петро; з другого боку зображений воїн у золотих обладунках, на голові у нього золотий шолом, увінчаний 3 страусовими пір'їнами (білого, червоного та чорного кольорів); на плечах – червоний плащ, на грудях

на чорній стрічці висить золотий хрест, лівою рукою (рукав зеленого кольору) він тримає розпущене червоне знамено із золотим хрестом, а правою рукою (рукав зеленого кольору) – шаблю з золотим руків'ям, чорними піхвами, які прикрашені золотими накладками; шабля підвішена до пояса двома чорними ремінцями; з-під обладунка спускається жовта сорочка, вкрита візерунками, на ногах чорні штани та жовті чоботи, вкриті візерунками. Держак прапора коричневого кольору, увінчаний золотою кулею з хрестом.

Авторський колектив:

Ситий І.М., кандидат історичних наук,
член ради Українського геральдичного товариства,
Леп'явко С.А., доктор історичних наук, професор,
член Українського геральдичного товариства,

Посьмашна Л.М., художник,
член Українського геральдичного товариства.

2 варіант

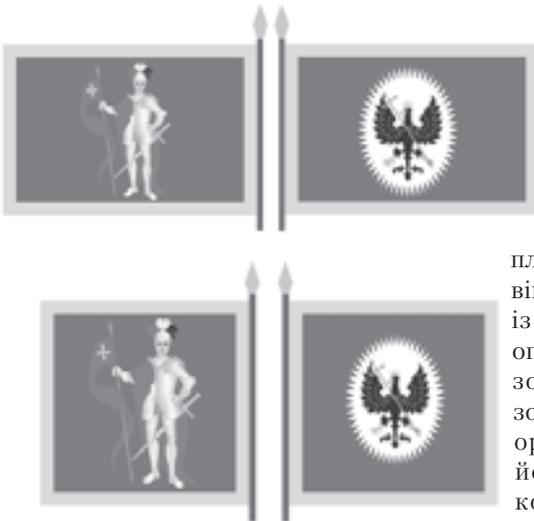
Прямокутне (співвідношення сторін 2:3) або трикутне сине полотнище, по краях якого йде жовта лиштва. З одного боку зображене „Преображення”: на зеленій горі у золотому сяйві – Ісус Христос, ліворуч від нього на білій хмарі стоїть пророк Мойсей зі скрижалями, а праворуч – пророк Ілля, під горою – учні Ісуса Христа – Яків, Іоанн та Петро; з другого боку зображений воїн у золотих обладунках, на голові у нього золотий шолом, увінчаний 3 страусовими пір'їнами (білого, червоного та чорного кольорів); на плечах – червоний плащ, лівою рукою він тримає розпущене червоне знамено з золотим хрестом, а правою рукою (рукав зеленого кольору) – шаблю із золотим руків'ям, чорними піхвами, які прикрашені золотими накладками; шабля підвішена до пояса двома чорними ремінцями; з-під обладунка спускається жовта сорочка, вкрита візерунками, на ногах чорні штани та жовті чоботи, вкриті візерунками. Ліворуч від св. Владислава, угорі у срібному сяйві – чорний орел з розправленими крилами; на його голові золота п'ятизубцева корона, лівою лапою він тримає золотий хрест, язик та очі орла червоного кольору, дзьоб і лапи – золоті. Держак прапора коричневого кольору, увінчаний золотим списом.

Авторський колектив:

Ситий І.М., кандидат історичних наук,
член ради Українського геральдичного товариства,
Леп'явко С.А., доктор історичних наук, професор,
член Українського геральдичного товариства,
Посьмашна Л.М., художник,
член Українського геральдичного товариства.

3 варіант

Прямокутне (співвідношення сторін 2:3) або квадратне сине полотнище, по краях якого йде жовта лиштва. З одного боку зображений воїн у срібних обладунках, на голові у нього срібний шолом, увінчаний 3 страусовими пір'їнами (білого, червоного та чорного кольорів); на плечах – червоний плащ, лівою рукою він тримає розпущене червоне знамено із золотим хрестом, а правою рукою опирається у бік, на боці висить меч з золотим руків'ям; з другого боку зображений у срібному сяйві чорний орел із розправленими крилами; на його голові золота п'ятизубцева корона, лівою лапою він тримає

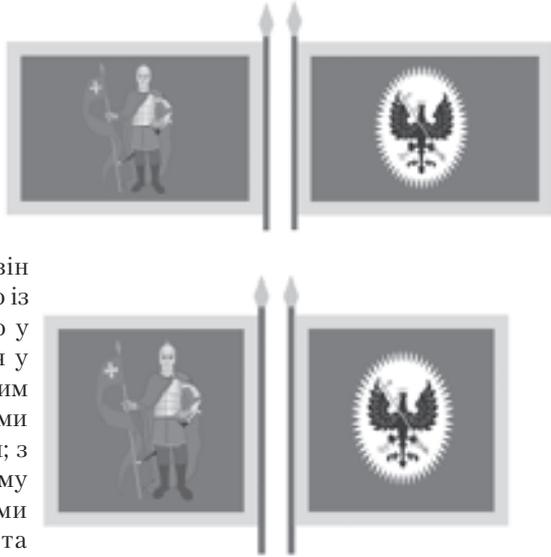
золотий хрест, язик та очі орла червоного кольору, дзьоб і лапи – золоті. Держак прапора коричневого кольору, увінчаний золотим списом.

Авторський колектив:

Ситий І.М., кандидат історичних наук,
член ради Українського геральдичного товариства,
Леп'явко С.А., доктор історичних наук, професор,
член Українського геральдичного товариства,
Посьмашна Л.М., художник,
член Українського геральдичного товариства.

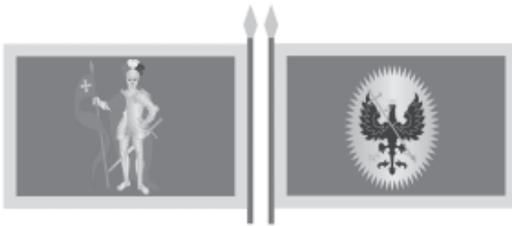
4 варіант

Прямокутне (співвідношення сторін 2:3) або квадратне синє полотнище, по краях якого йде жовта лиштва. З одного боку зображений воїн у золотих обладунках та зеленому кунтуші, на голові у нього золотий шолом; на плечах – червоний плащ, лівою рукою у коричневих рукавицях він тримає розпущене червоне знамено із золотим хрестом, а правою рукою у коричневих рукавицях опирається у бік, на боці висить шабля з золотим руків'ям, у чорних піхвах із золотими накладками, на ногах чорні чоботи; з другого боку зображений у срібному саяві чорний орел з розправленими крилами; на його голові золота п'ятизубцева корона, лівою лапою він тримає золотий хрест, язик та очі орла червоного кольору, дзьоб і лапи – золоті. Держак прапора коричневого кольору, увінчаний золотим списом.

Авторський колектив:

Ситий І.М., кандидат історичних наук,
член ради Українського геральдичного товариства,
Леп'явко С.А., доктор історичних наук, професор,
член Українського геральдичного товариства,
Посьмашна Л.М.,
художник, член Українського геральдичного товариства.

5 варіант

Прямокутне (співвідношення сторін 2:3) або квадратне синє полотнище, по краях якого йде жовта лиштва. З одного боку зображений воїн у золотих обладунках, на голові у нього срібний шолом, увінчаний 3 страусовими пір'їнами (білого, червоного та чорного кольорів); на плечах – червоний плащ,

лівою рукою він тримає розпущене червоне знамено із золотим хрестом, а правою рукою опирається у бік, на боці висить меч із золотим руків'ям; з другого боку зображений у золотому сьайві чорний орел з розправленими крилами; на його голові золота п'ятизубцева корона, лівою лапою він тримає золотий хрест, язик та очі орла червоного кольору, дзьоб і лапи – золоті. Держак прапора коричневого кольору, увінчаний золотим списом.

Авторський колектив:

Ситий І.М., кандидат історичних наук,
член ради Українського геральдичного товариства,
Леп'явко С.А., доктор історичних наук, професор,
член Українського геральдичного товариства,
Посьмашна Л.М., художник,
член Українського геральдичного товариства.

Джерела та література:

- ¹ Румянцева В. Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины периода феодализма. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 51, 81.
- ² Плахонін А. Давноруська провінційна династія в світлі сфрагістичних джерел (Ігор Ярославич та його нащадки) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць та спогадів. Число 6 (7) у двох частинах. Частина 1. – К.: Ін-т історії НАН України, 2001. – С.136-152.
- ³ Толочко О. Образ „чужинця” в картині світу домонгольської Русі // *Mediaevalia Ucrainica*: ментальність та історія ідей. – К., 1992. – Т.1. – С. 39.
- ⁴ Ситий І. Герб Чернігова // *Знак*. – 1993. – Ч.3 (серпень). – С.1-3.
- ⁵ Соболева Н. Старинные гербы российских городов. – М.: Наука, 1985. – С. 165.
- ⁶ Там само.
- ⁷ Ситий І. Герб Чернігова // *Знак*. – 1993. – Ч.3 (серпень). – С.1-3.
- ⁸ Румянцева В. Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины периода феодализма. – К.: Наукова думка, 1986. – С.80-81.
- ⁹ Грабова Н. Печатки адміністративно-судових установ Лівобережної України XVIII ст. // *ЗНТШ*. – Львів, 1991. – Т.222. – С.289.
- ¹⁰ Там само.
- ¹¹ Ситий І. Герб Чернігова // *Знак*. – 1993. – Ч.3 (серпень). – С.1-3.
- ¹² Там само.
- ¹³ Соболева Н. Старинные гербы российских городов. – М.: Наука, 1985. – С. 165.
- ¹⁴ Румянцева В. Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины периода феодализма. – К.: Наукова думка, 1986. – С.102.
- ¹⁵ Ситий І. Герб Чернігова // *Знак*. – 1993. – Ч.3 (серпень). – С.1-3.
- ¹⁶ Там само.
- ¹⁷ Савчук Ю. Українське міське прапорництво в історичній перспективі // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць та спогадів. Число 4, у двох частинах. Частина 2. – К.: Ін-т історії НАН України, 2000. – С.261-300.
- ¹⁸ Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России. – К., 1851. – С.245-247. Підкреслено нами.
- ¹⁹ Автор вдячний директору Сосницького краєзнавчого музею ім. Ю.Виноградського Ользі Сластьон за допомогу в опрацюванні прапорів.
- ²⁰ Ісаєвич Я. Бойові прапори козацького війська (середина XVII ст.) // *Український історичний журнал*. – 1963. – № 1. – С. 85-87.
- ²¹ Степовик Д. Історія української ікони Х-XXст. – К., 1996. – С. 286.
- ²² Грабова Н. Печатки адміністративно-судових установ Лівобережної України XVIII ст. // *ЗНТШ*. – Львів, 1991. – Т.222. – С.289.
- ²³ Гречило А. Міська печатка Чернігова середини 17 ст. // *Скарбниця української культури*. Збірник наукових праць. – Чернігів, 2005. – Вип. 5. – С. 37-38.
- ²⁴ Ситий І. Герб Чернігова // *Знак*. – 1993. – Ч.3 (серпень). – С.1-3.
- ²⁵ Києво-Печерський державний історико-культурний заповідник. Календар на 1991 р. – К., 1990.
- ²⁶ Україна – козацька держава. Упорядник В. Недак. – К.: Емма, 2004. – 1216 с., 5175 іл.
- ²⁷ Ситий І. Герб Чернігова // *Знак*. – 1993. – Ч.3 (серпень). – С.1-3.

КОМУНАЛЬНЕ ГОСПОДАРСТВО ЧЕРНІГОВА: З ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ

Комунальна сфера, формуючи структуру складного господарчого комплексу Чернігова, має важливе значення для комфортного самопочуття населення і забезпечує нормальну роботу усіх складових міста як єдиного організму. Проблема раціональної організації та ефективного функціонування комунального господарства* посідала чільне місце у процесі господарсько-побутової діяльності чернігівського виборного управління вже в останній третині XIX століття. Саме тоді завдяки органам міського самоврядування започатковуються нові та розвиваються існуючі підгалузі комунальної сфери: централізоване водопостачання, шляхове господарство, зовнішнє освітлення, забезпечення належного санітарно-гігієнічного стану міста, озеленення його території. Визначаючи пріоритети розвитку комунальної галузі, виборні інституції враховували співвідношення трьох вагомих чинників: життєва необхідність для населення міста, доцільність з точки зору рівня соціально-економічного стану Чернігова і фінансові можливості міського бюджету.

Результативність практичної діяльності структур самоврядування в напрямку розвитку комунального сектора намагалися досліджувати краєзнавці. Передусім у розвідках В. Леуса, Н. Полетун, О. Бульбицького, В. Руденка та інших [1] увага акцентується на будівництві водогону, електрифікації Чернігова, упорядкуванні вуличного полотна тощо. Враховуючи дану інформацію та беручи за основу архівні матеріали й дореволюційні видання, ставимо за мету відтворити історію становлення комунального господарства Чернігова в системі, наголошуючи на ролі виборного управління як ініціатора багатьох проєктів.

Отож після реформи міського самоврядування (Положення від 16 червня 1870 р.) у Чернігові були сформовані виборні інституції: дума – розпорядчий орган та управа – виконавчий [2, с.92]. Фактично на перших же засіданнях народні обранці (гласні) поставили на порядок денний питання про забезпечення населення якісною питною водою. Ще з часів Стародавнього Риму вважалося, що про рівень цивілізованості суспільства можна судити за ступенем розвитку систем водопостачання.

На той час у Чернігові жителі споживали воду з двох артерій – Десни і Стрижня. Фінансово спроможне населення купувало воду з Десни. Її якісні характеристики були значно кращими, оскільки набиралася вона водовозами подалі від міста. Щоправда, восени і весною, коли ґрунтові дороги розмивалися, під'їзд до річки утруднювався, і, як згадували старожили, населення могло на кілька днів залишатися без води [3, с.5]. Малозабезпечені верстви використовували воду зі Стрижня. Досить зручно, річка проходила по місту, воду не потрібно купувати. Але існувала суттєва проблема – вода була дуже брудною, це радше мутна рідина, забарвлена у шафрановий колір [4, с.1].

Забруднення відбувалося через різні причини. Уздовж Стрижня тягнулися садиби городян, з яких нечистоти та бруд із хлівів стікали у річку. Виборне управління намагалося боротися з таким неподобством, але, як показувало життя, потрібного ефекту це не давало. Більше того, самі міські депутати були власниками прибережних садиб [5, арк.1]. Ще більшим лихом були лазні, розміщені понад Стрижем. Їхнім власникам категорично заборонялося спускати в річку відпрацьовану воду, навіть

* Поняття "комунальне господарство" децю модернізоване щодо дореволюційної міської інфраструктури, але ми вважаємо за доцільне користуватися ним, оскільки воно включало частково ті підгалузі, котрі сьогодні є складовими комунальної сфери Чернігова.

визначалися штрафи, однак це продовжувалося. Серед думців звучали заклики до радикальних кроків - закрити лазні, та для голосування такої пропозиції не набирали необхідного кворуму [6, арк.4]. У Стрижень також викидали відходи і сміття з городів, розміщених по його берегах, зокрема в районі Красного мосту. Восени у воду потрапляли перегнилі рештки овочів, весною повинь змивала те, що залишилося від зими. Заборонити городи не могли, оскільки на заваді стали фінансові міркування: землі в районі Красного мосту здавалися в оренду, їхня річна рента переважила шальку за чистоту Стрижня [7, с.31]. Жінки прали у річці, хоч і не використовували сучасних засобів побутової хімії, та якості води це шкодило.

Річкова вода не підходила для споживання ще й через те, що містила різноманітні природні домішки: пісок, глину, мул. Рівень мутності підвищувався зазвичай у період дощів восени і навесні, максимальні показники забрудненості спостерігалися під час весняних повеней. У воді, в залежності від рівня забрудненості, розвивалися планктонні організми, значна концентрація яких, як правило, призводила до "цвітіння" води. Нерідко містилися органічні речовини, зокрема гумусові, через що забарвлення набувало жовто-коричневого кольору. Наявність газів, мінеральних солей, мікроорганізмів зумовлювала різноманітні запахи й присмаки. Зрештою, небезпечним було те, що річкова вода мала високий рівень бактеріальної забрудненості, викликаной сільськогосподарськими й промисловими стоками. Можна було скористатися джерельною водою, але, зрозуміло, її могли набрати для приготування їжі чи пиття в невеликій кількості. Щоб, скажімо, забезпечувати родину джерельною водою щоденно, необхідно мати принаймні гужовий транспорт і резервуар, які були не в кожній садибі.

Зваживши всі "за" і "проти", виборне управління розпочало пошук альтернативних шляхів забезпечення населення водою. Вкрай необхідним це було і в плані покращання протипожежної справи. Для ефективної боротьби з вогняною стихією важливими ставали не стільки якісні, як кількісні характеристики води. Пожежі траплялися в Чернігові досить часто і подекуди сягали катастрофічних масштабів. Отже, для вогнеборців мало значення швидке водопостачання. Транспортування води з річок чи озер забирало чимало часу. Краще, якщо б була можливість брати воду в центрі міста, неподалік від пожежного депо. Отож 14 лютого 1872 р. на засіданні думи гласний П. Карпінський запропонував збудувати в місті водогін. Подібні об'єкти комунального господарства вже мали губернські міста. Як приклад він назвав м. Володимир, виборне управління якого, не маючи власних коштів, змогло отримати позику у розмірі 30 тис. руб. із Міністерства внутрішніх справ. Централізоване водопостачання вирішило б усі труднощі, пов'язані з якісними і кількісними показниками води. Отримуючи чисту, придатну для споживання воду, наголошував П. Карпінський, можна було б попередити значну частину кишкових інфекцій, пожежна команда не мала б клопоту зі своєчасним водопостачанням [7, с.69]. Пропозиція гласного викликала жваве обговорення, але на реалізацію її так і не зважилися. Депутати розуміли, якщо, навіть, міністерство і погодиться надати кредит, однаково необхідно мати власний стартовий капітал. На той час у бюджеті вільних коштів не передбачалося. Єдине, що вдалося зробити, це асигнувати з бюджету 300 руб. для найму сторожів, котрі б стежили, щоб водовози брали воду подаль від міста [7, с.160].

Реанімували ідею будівництва водогону майже через два роки. У січні 1874 р. депутати думи ухвалили рішення звернутися до Міністерства внутрішніх справ з проханням надання кредиту (3 тис. руб.) з тим, щоби розпочати попередні роботи. Власне, на той момент увазі гласних представили план й кошторис водогону англійські інженери і російські промисловці. У загальних рисах він задовольняв думців, тому вони звернулися за позикою в міністерство, водночас доручивши членам управи розпочати закупівлю будівельних матеріалів на гроші, асигновані з бюджету.

Наприкінці того ж року надійшла відмова міністерства в кредиті, проте це не зупинило депутатів [7, с.204, 209]. У березні в газеті "Правительственный вестник"

вони прочитали статтю про будівництво водогону у м. Калужі. Як виявилось, тамтешні органи самоврядування змогли провести централізоване водопостачання дешевшим способом, ніж у м. Володимирі. Відтак дума створила комісію у складі гласних І. Балабанова, В. Гутмана, І. Ладоги, І. Філоновича і В. Хижнякова, котрих зобов'язала розробити план-кошторис водогону і знайти інженера для його реалізації. Комісія з поставленим завданням впоралася. Вона подала на розгляд думи новий план будівництва, який мав втілити інженер Лешерн (при умові, що йому нададуть концесію на водогін). Згідно з інженерно-технічними розрахунками передбачалося збудувати насосну станцію біля Десни на 75 сажень вище впадіння в неї Стрижня. За допомогою парової машини вода набиратиметься з річки, фільтруватиметься і подаватиметься до водонапірної вежі. Звідти самопливом чавунними трубами надходитиме до міських водозабірників, зокрема, на Красній площі, біля Собору, театру, в'язниці та інших. Водовози транспортуватимуть її у віддалені частини міста, а пожежна команда набиратиме воду власним обозом. Було зроблено попередній розрахунок вартості води: якщо в місті споживатимуть за добу не менше 20 тис. відер, то відро коштуватиме 0,5 коп., за бочку, що вміщає не менше 20 відер, — по 0,25 коп. за відро, за 100 відер — 15 коп., напування тварини обходитиметься власнику в 1 коп. У вигляді гарантії виконання контракту інженер зобов'язувався внести у міську управу 5 тис. руб. застави, які після завершення будівництва поверталися. Концесія розраховувалася на 50 років, по завершенні яких водогін переходив у власність виборного управління. Це могло статися і раніше шляхом викупу. Його сума визначалася капіталізацією 10 % чистого прибутку за останні 5 років роботи водогону [7, с.220-223].

Думці погодилися з контрактом, але підписувати не поспішали. Вирішили все ще раз зважити і проконсультуватися з іншим інженером. Вибір випав на шведського фахівця Лауреля, який перебував тоді у Петербурзі. У серпні 1874 р. до нього командували депутата І. Ладогу, котрий мав пояснити суть справи і порадитися щодо контракту, пропонованого Лешерном. Лаурель в принципі позитивно оцінив план прокладання водогону, але запропонував вигідніші умови концесії у разі, якщо дума погодиться запросити його як керівника будівництва. Зокрема, пропонувалося зменшити строки концесії, обсяги викупу — лише 5% чистого прибутку за останні 5 років роботи об'єкта, ціну за воду: за відро і водопій худоби - по 0,5 коп., безкоштовно поливати вулиці та пити кухлем. І, головне, Лаурель встановив реальний термін здачі водогінної системи в експлуатацію — 2 квітня 1877 р. [7, с.244].

Такі вигідні і, на перший погляд, чіткі рамки завершення будівництва сподобалися депутатам, тому вони погодилися на підписання контракту, що й сталося у квітні 1875 р. Основні його засади такі — концесія розраховується на 50 років, хоча місто може викупити водогінну систему через 25 років, капіталізуючи 5,5 чистого прибутку за останні 5 років; плата за відро — 0,5 коп., водопій великої рогатої худоби — 1 коп., дрібної — 0,5 коп. Безкоштовно дозволятимуть поливати вулиці, пити кухлями і наповнювати бочки пожежного обозу. Органи самоврядування зобов'язувалися, що населення споживатиме не менше 15 тис. відер за добу, якщо така кількість не використовуватиметься, то з бюджету доплачуватимуть по 0,5 коп. за відро. Вказувалося також, що інженер має право протягом 6 років поставляти необхідне для водогінної системи обладнання без сплати податку [7, с.297]. Л. Глібов, який перебував тоді у місті, занотував: "До видатних подій в Чернігові, що мають інтерес для сьогодення, потрібно віднести відкриття міського банку і проект будівництва водогону... Про будівництво водогону з Десни до головних вулиць міста дума уже заключила попередні умови зі шведським інженером Лаурелем, і нам лишається побажати лише, щоб ця корисна справа не лягла як завжди у довгий ящик" [8, с.180].

Розпочалися будівельні роботи, однак уже в червні 1876 р. Лаурель звернувся з проханням продовжити термін здачі в експлуатацію водогону до 2 листопада 1877 р., мотивуючи затримкою надходження обладнання через об'єктивні причини. Виборні

структури погодилися, хоча, маючи офіційно укладений контракт, який інженер порушив, відтягуючи строк завершення роботи, змусили його внести як заставу ще 5 тис. руб. до місцевої скарбниці. Отож уже 10 тис. руб. повинні були перейти у розпорядження органів самоврядування, якщо Лаурель не завершить будівництва. Так, зрештою, і сталося. У квітні 1877 р. він черговий раз попросив продовжити термін до квітня 1878 р. [7, с.481, 554]. Аргументи з його боку наводилися переконливі. На той час тривала Російсько-турецька війна і, безумовно, вона утруднювала надходження технічного обладнання для водогону. Усталений ритм промисловості і залізничного транспорту було порушено. Та, в принципі, і міська влада, як і все місто, відчула відголоси війни (частина чернігівців брала участь у воєнних діях на Балканах, до Чернігова прибували поранені з фронтів). Отож органи самоврядування і цього разу погодилися продовжити термін завершення будівництва водогону до 2 квітня 1878 р., але 10 тис. руб. застави перейшли місту. Підрядник порушив контракт, тому мусив понести фінансові збитки. Можливо, цей факт чи то інші причини внесли напруження у відносини між самоврядними інституціями та інженером Лаурелем. Він ще продовжував керувати будівельними роботами, але, по суті, все робилося за інерцією, без бажання і занадто мляво.

Врешті-решт, думці вирішили поставити останню крапку у цьому безперспективному, на їхню думку, процесі. На засіданні думи 11 січня 1878 р. гласний П. Цвет висів пропозицію. У розпорядженні міста були 10 тис. руб. застави Лауреля, цих коштів, вважав П. Цвет, цілком достатньо для завершення будівництва. Більше того, за його попередніми розрахунками, повинні витратити лише 9 тис. руб., а ще 1 тис. руб. залишиться на непередбачувані витрати. Виступ депутата видався переконливим, і дума ухвалила рішення сформувати комісію у складі міського архітектора, інженерів і гласних (для роботи виділили 100 руб.), котрі повинні підготувати план-кошторис. Резюме комісії виявилось невтішним — для завершення будівництва оптимальна сума — 53 тис. руб., але таких грошей місто не мало [7, с.602]. Проте депутати не злякалися труднощів. Вони відмовилися від послуг інженера Лауреля. У липні того ж 1878 р., згідно з порадою гласного М. Андріяшева, збудували біля Стрижня колодязі по Воскресенській, Стрітенській та Сіверянській вулицях, що коштувало 345 руб. (225 руб. - на колодязі і 120 руб. - на купівлю насоса для закачування води в бочки, бо під'їзна дорога дуже погана). Крім цього, управа профінансувала ремонт дороги до Десни, щоб водовози могли брати воду ще й там [7, с.647]. Попри це, ідея будівництва водогону лишалася актуальною.

Уповноважені думи звернулися до технолога Ободовського, який мав досвід роботи у Київській централізованій системі водопостачання (до речі, у Києві водогін здали в експлуатацію ще в 1872 р. [9, с.18]). Суть прохання полягала в тому, щоб Ободовський допоміг завершити розпочате Лаурелем будівництво при умові мінімальних міських витрат (коштів бракувало, а водогін вкрай необхідний). Водночас депутати спробували пролобіювати у Міністерстві внутрішніх справ позику 40 тис. руб., обіцяючи повернути її упродовж 36 років зі сплатою 6 % річних. Крім цього, з міського бюджету виділили 1 тис. руб. для проведення хімічного аналізу води з річок Десни і Стрижня, щоб, порівнявши, упевнитися у правильності вибору місця для насосної станції. Зайнявся цим відомий учений і наш земляк, професор Київського університету В. Субботін. У результаті проведених досліджень він дійшов висновку, що найпридатнішою для споживання була вода зі Стрижня. Незважаючи на наявність значної кількості мінеральних речовин, вона містила менше органічних домішок. Таку ж думку висловив і київський професор мінералогії та геології К. Феофілактів, який окремо досліджував зразки ґрунту і джерельної води з Яловщини, витоку Стрижня. У верхів'ї річки вода проходила через товсті шари глини і піску, фільтруючись природним способом. Потреби купувати дорогі очисні пристрої не було, що цілком влаштувало органи самоврядування [10, с.44].

На основі цих висновків дума звернулася до губернатора А. Шостака з проханням

посприяти в отриманні кредиту з Міністерства внутрішніх справ (на її попереднє звернення відповіді не надійшло). Він погодився, і спільними зусиллями вдалося таки взяти позику розміром 25 тис. руб. замість проханих 40 тис. руб. На ці гроші дума купила землю в районі Яловщини і замовила в технолога Ободовського новий проект водогінної системи. Він відрізнявся від плану інженера Лауреля. Зокрема, забір води вирішили брати не з Десни, а зі звуженої частини Стрижня в районі Яловщини, вона надходить до насосної станції, а звідти паровою машиною нагнітатиметься у розміщений на підвищенні резервуар. Із нього по гончарних трубах, які, до речі, замовили у городнянських майстрів-ремісників, потраплятиме до водозабірників, розташованих біля Єпархіального жіночого училища, на Базарній площі, Борисоглібській, Святославській і Воздвиженській вулицях. Ободовський також запропонував збудувати водонапірну вежу, щоб вода могла доходити до підвищених частин Чернігова, але через брак фінансів дума відмовилася. Погодилися на спрощений варіант водогінної мережі, який, за оцінкою Ободовського, коштуватиме 71 тис. руб. (для порівняння, вартість водонапірної вежі, додаткових водозабірників і дренажу — 118.912 руб.) [11, с.6].

Узгодили термін будівельних робіт — 5 березня 1880 р. — 5 липня 1881 р. До 1 жовтня 1880 р. повинні були відкрити перші три водозабірники: на Красній площі, бульварі і біля Єпархіального жіночого училища. Цікаво, що цього разу, укладаючи угоду з Ободовським, дума вирішила перестрахуватися. Сторони погодилися на таке: місто заплатить Ободовському за роботу 3500 руб., але не відразу. Перша сума сягатиме 300 руб., її технолог отримає 5 березня 1880 р., а потім кожного місяця по 150 руб., решта — до 5 липня 1881 р. При умові виявлення в роботі водогону недоліків, контракт розривається, хоча гроші, отримані Ободовським до того моменту, не повертаються. Об'єкт прийматиме комісія у складі трьох технологів-спеціалістів (один з них Ободовський). У разі забракування технолог за власний кошт повинен усе виправити, інакше, якщо цього не зробить добровільно, змусять у судовому порядку. У такому варіанті підписали контракт [7, с.836].

Будівельні роботи розпочалися вчасно, проходили без затримок, оскільки коштів вистачало. Дума, окрім кредиту з міністерства, змогла взяти ще 40 тис. руб. позики у Державному банку (серпень 1880 р.). Умови досить жорсткі, враховуючи можливості міста, але будівництво вимагало капіталовкладень (банк дав гроші на 4 роки під 6 % річних). Фінансовий ризик позики виправдав себе. Як і планувалося, у жовтні 1880 р. відкрилися три водозабірники. З нагоди такої події управа дозволила всім мешканцям Чернігова брати воду безкоштовно. Звісно, спрацював принцип "задарма й оцет солодкий". Населення споживало щоденно по 15 тис. відер. Коли ж кілька днів по тому управа встановила плату, то забір води скоротився втричі. Це змусило органи самоврядування шукати спосіб зацікавлення населення купувати воду, оскільки приборки повинні хоча б частково покривати витрачені кошти на будівництво, тим паче, що воно ще не скінчилося.

Технолог Ободовський запропонував поширювати серед городян спеціальні марки на придбання певної кількості води, водопій худоби, інші потреби. Їхня ціна була меншою реальної вартості води на 50 %, за умови оптової купівлі марок на 3 руб. сума оплати зменшувалася на 5 %, на місяць — на 10 %. З цими марками жителі йшли до водозабірників, де працювали найняті управою наглядачі, набирали необхідну кількість води, а марку віддавали як плату. Наглядач погашав марку, кидаючи її у спеціальний ящик. Потім у кінці кожного місяця перевірялися кількість марок і проданий об'єм води. Така схема спрацювала, поживавши торгівлю. Ті, хто не купував марок, розраховувалися за воду готівкою. Щоденно наглядач звітувався про отримані гроші і здавав їх в управу [7, с.902].

Із настанням холодів темпи будівельних робіт водогінної системи уповільнилися. Зумовлювалося це тим, що, по-перше, від різкої зміни температури полопалися гончарні труби, по-друге, автор проекту будівництва не врахував особливостей ґрунтів під насосною станцією, вона почала осідати. Місце, на якому розташовувалася станція, виявилось грузьким. Думці вирішили порадитися зі сторонніми

спеціалістами, сподіваючись отримати кваліфіковану консультацію і якнайшвидше виправити допущені прорахунки. За фахівця запросили московського інженера М. Зіміна, допомога якого обійшлася бюджету в 300 руб. [7, с.1187]. Він, проаналізувавши стан справи, вніс такі корективи. У Яловщині збудували дві артезіанські свердловини. Зазначимо, що вода з них мала гарні якісні характеристики. Через залягання у глибоких водоносних шарах, розташованих між водостійкими породами, в неї були високі показники за мутністю і кольором. Проходячи крізь ґрунтові породи, вона фільтрувалася природним способом, у результаті чого не потребувала додаткового очищення через технічні фільтри, які коштували недешево. Артезіанська вода, окрім перерахованих позитивів, характеризувалася постійним хімічним складом, дебітом і температурою. Єдиним її недоліком була висока концентрація розчинних солей.

Будівельний процес передбачав буріння вертикальних свердловин, на дно яких установлювалися труби. Робилося це таким чином, щоб нижня частина труби – фільтр – повністю розмістився у водоносному шарі, звідки потім черпатиметься вода. Верхній корпус труби складався з коротких труб, з'єднаних муфтою, і насосної колонки, в якій, власне, був насос. За допомогою спеціальної ручки він приводився в дію. Потужністю насоса і діаметром труб визначалася продуктивність артезіанської свердловини. Зазвичай за одну годину на поверхню піднімалося до 100 відер води (найпотужнішою серед артезіанських свердловин була абіссінська система, за допомогою якої могли отримувати до 6 тис. відер води за добу; подібне устаткування було лише в Стародубі [12, арк.77]).

Вода з артезіанських свердловин у Яловщині, згідно з планом М. Зіміна, надходила по металевих трубах (замінили полопані гончарні) до міських водозабірників. Використовуючи встановлену біля свердловини водокачку, збільшили обсяги водозабору: в середньому за годину можна було брати зі свердловини по 2500 відер. Усе це вдалося реалізувати після отримання чергового кредиту з Міністерства внутрішніх справ (15 тис. руб.), роботи тривали до 1892 р. Обладнання використовували досить якісне, замовлене за кордоном.

Паралельно з прокладанням центрального водогону проводилися роботи по підведенню води до приватних будинків. Ставши абонентами, домовласники зобов'язувалися сплачувати за спожиту воду (управа встановила певну норму) по 3,5 руб. Якщо власник порушував визначену квоту і збільшував забір води, до нього застосовувалися штрафні санкції. За перші два порушення стягували по 15 руб. штрафу, а після третього разу – управа відключала воду. З часом усе очевиднішими ставали переваги підведення води до будинків. Хоча це і позначалося на сімейному бюджеті, маємо на увазі підключення до централізованої системи водопостачання, але кількості приватних абонентів збільшувалася. Якщо, скажімо, у 1887 р. їх було всього 9 чол., то в 1892 р. - вже 27 [4, с.6].

Однак слід вказати, що не всі городяни належним чином оцінили появу в місті водогону. У кращому випадку перевага віддавалася найпростішому типу водозабірної споруди - шахтному колодязю. Традиційно будівельним матеріалом для нього слугували стесані з одного боку дерев'яні колоди діаметром від 14 до 18 см. Вони укладалися у формі квадрата розміром від 1 x 1 до 1,4 x 1,4 м, формуючи наземну частину, шахту, водоприймальну і водозабірну частини. На дно останньої клався шар піску і гравію, так званий "донний фільтр", основним завданням якого було очищення підземної води. Правда, результативність такої очистки була невисокою. Шахтні колодязі будували, як правило, неподалік від річок (щоб близько підходили підземні води), тому колодязна вода мала практично однакові властивості з річковою – помітна мутність, жорсткість, подекуди аміачний присмак. З метою ізоляції колодязної води від забруднення наземними стоками стінки колодязя укріплювалися. Надземна частина заввишки від 0,7 до 1 м накривалася кришкою або облаштовувалася навісом. Будівельним матеріалом слугувала деревина, але з часом вона руйнувалася, розкладалася, виділяючи у воду шкідливі речовини [13, с.103].

У гіршому випадку більшість населення Чернігова, звісно, через брак коштів,

продовжувала користуватися водою з річок та озер. Це змушувало органи самоврядування віднаходити додаткові ресурси для обмеження забруднення водоймищ, видавати спеціальні розпорядження. Зокрема, за кошт бюджету наймалися сторожі, котрі забороняли привозити до Стрижня сміття, але охопити пильним контролем усю течію вздовж річки неможливо. Ще в лютому 1881 р. видали обов'язкове розпорядження про заборону водовозам брати воду із Стрижня і вивозити на його береги сміття. На порушників чекала відповідальність, яка могли бути визначена мировим суддею згідно зі ст. 29 Статуту про покарання мировими суддями. Невдовзі такі ж постанови видали і щодо озера Млиновище, водою якого користувалися переважно жителі Лісковиці (серпень, 1881 р.). Для звалища сміття їм відвели землю на вигоні, неподалік Іллінської церкви [14, с.2,3]. Проте, як часто трапляється, накази і розпорядження видаються, щоб залишатися на папері.

Заради справедливості варто вказати, що й самі депутати були забруднювачами водоймищ. Наведемо лише один архівний приклад. У березні 1882 р. санітарна комісія, очолювана лікарем П. Щитковим, оглянула садибу купця П. Цвета, гласного Чернігівської думи. Як виявилось, у нього були чотири хліві (три - для великої рогатої худоби і один - для свиней), що розташовувалися на березі Стрижня. Цілком зрозуміло, що всі нечистоти спускали прямісінько у річку. Факт порушення був очевидним, тому комісія склала відповідний акт із тим, щоби передати його мировому судді і зобов'язати власника перекрити стоки у річку та привести хліві у належний стан. Купець з таким висновком не погодився, подав скаргу на ім'я губернатора і, користуючись принципом "найкращий захист - це напад", звинуватив членів комісії у прискіпливості та необ'єктивності. Справа затяглася. У травні того ж року сформували іншу комісію у складі лікаря Н. Де-Морена, пристава Г. Верексі, двох свідків: козака Д. Ляшенка і відставного солдата Ф. Мечерліса. Вони, по суті, підтвердили висновки першої комісії, але це не зупинило П. Цвета. Він домігся від губернатора, щоб ще одну перевірку зробив інший пристав (Г. Верексі, вважав П. Цвет, ставився до нього упереджено) і взяв воду для хімічного аналізу. Губернатор дав "добро". У присутності П. Цвета здійснили забір води, передавши її для дослідження хімічного складу фармацевту Шлегелю. Останній виявив, що у зразках води відсутні небезпечні речовини, вона придатна для вживання, єдиний недолік - містила вапно.

Незважаючи на такий висновок, П. Цвета все-таки змусили перекрити стоки з хлівів й надалі підтримувати в них чистоту. Жодних штрафних санкцій не наклали, тільки за хімічний аналіз води довелося заплатити 10 руб. фармацевту [5]. Наведений приклад, на жаль, непоодинокий, але він показовий у тому плані, що міська влада не мала усталеного механізму покарань за забруднення навколишнього середовища. У тих умовах досить складно довести шляхом хімічного аналізу наявність небезпечних речовин для людського організму із сільськогосподарських відходів. Органи самоврядування примусової влади не мали, все робилося через поліцію, мирових суддів і, врешті-решт, просто перетворювалося на затягування справи.

На жаль, і в ті часи, і на даному етапі (минуло понад 100 років, але Стрижень у центрі міста та його узбережжя використовуються як смітник) розвитку інформаційного суспільства людина не спрямовувала свій розумовий потенціал на охорону природного середовища. Навпаки, у свідомості формується принцип споживацького і варварського використання дарів природи. В небуття відійшла гарна слов'янська традиція, коли наші предки охороняли річки й озера, забруднювати їх вважалося тяжким гріхом, за який неодмінно чекає покарання. Нерозуміння природних явищ, а отже, страх перед ними і поклоніння замінилися всездозволеністю, бо все вивчили, все знаємо, вважаємо себе господарями природи. Хоча, як показують сучасні техногенні катастрофи, це далеко від істини.

Повертаючись в ХІХ століття, вкажемо, що будівництво водогону почали критикувати навіть на сторінках місцевої преси. У "Черниговских губернских ведомостях" з'явилася стаття, автор якої наголошував на недоцільності будівництва

даного об'єкта. На його переконання, значно раціональніше бурити артезіанські свердловини, ніж споруджувати водогін. Така позиція пояснювалася тим, що грандіозне для тогочасного Чернігова будівництво виснажувало міський бюджет. Станом на 1 січня 1892 р. загальна сума витрат становила 135579 руб., з яких 55579 руб. - надав міський банк і городяни, а 80 тис. руб. - кредити Міністерства внутрішніх справ та Державного банку, які потрібно повертати, сплачуючи водночас річні відсотки [4, с.6]. Робити це не так й просто, оскільки існували інші статті видатків, інші проблеми господарсько-побутового характеру, які також вимагали вирішення і капіталовкладень. Почали зростати борги міста. Для їх покриття дума вдалася до позики у населення, виготовивши й поширивши облигації на суму 200 тис. руб. Перспектива повернення її у найближчий час не проглядалася. Отже, підстави для невдоволення громадськості були, але органи самоврядування продовжували будівництво. Фінансові труднощі – тимчасові, вважали депутати, а централізована водогінна система принесе користь упродовж десятиріч.

Отож міський голова М. Фрідман підписав контракт з інженером фон Вангелем про буріння ще п'яти артезіанських свердловин, асигнувавши з міського бюджету 8 тис. руб. У 1893 р. розпочали підготовчі роботи для будівництва водонапірної вежі, щоб полегшити подачу води у підвищені місцевості Чернігова. До речі, таку ідею запропонував колишній міський голова В. Хижняков. Він вважав, що для втілення задумки варто скористатися грошима земства і товариства взаємного страхування від вогню, котрі зацікавлені у водопостачанні підпорядкованих їм установ. Особливих затрат не передбачалося, оскільки для спорудження вежі можна скористатися старим фундаментом водогінного резервуару біля театру. Коли ж звернулися за дозволом використати гроші земства і товариства взаємного страхування, Міністерство внутрішніх справ заборонило здійснювати таку обладку. Натомість пообіцяло виділити зі спеціального міністерського фонду 28 тис. руб. Саме на них протягом 1897-98 рр. і збудували водонапірну вежу [15, с.23]. Розмістили її на пожежному дворі (теперішня територія облпрофради; в Театральному сквері постав підземний комплекс споруд, з'єднаний з насосною станцією [16, с.4]). Керівником проекту був С. Козелло-Поклевський, хоча власне план об'єкта розробила фірма інженера М. Зіміна "Нептун" (вона займалася проектуванням і будівництвом водогонів у різних містах Росії, виступала дистриб'ютором американських фільтрів "Дуель"), а будівельні роботи виконувалися підрядним способом підприємцями Гінсбургом та Біховським за 16800 руб. [4, с.7, 8, 9].

У 1898 р. отримали ще один транш кредиту у сумі 30300 руб. (знов міністерська позика), які витратили на будівництво нового приміщення водогінної станції, де встановили додатковий резервуар для води, буріння двох артезіанських свердловин, прокладання водогінних магістралей по Воздвиженській, Сіверянській і П'ятиницькій вулицях, що дало змогу підключити до централізованого водопостачання садиби 99 абонентів. З 1892 по 1900 рр. будівельні витрати становили 66300 руб., з яких 58300 руб. (88 %) - позики Міністерства внутрішніх справ [4, с.11].

До кінця XIX століття воду підвели до 126 будинків, було відкрито 8 водозабірників, 30 пожежних кранів. Протяжність водогінної мережі сягала 8 верст [17, с.41]. Проходила вона по Гончій, Богуславській, Воздвиженській, Сіверянській, Вознесенській, Шосейній, Бульварній, П'ятиницькій, Ольжинській і Підмонастирській вулицях [10, с.45]. Через тринадцять років, згідно з інформацією з праці Ф. Данілова „Водопроводы русских городов”, до централізованого водопостачання підключилися 485 домовласників (24 % від загалу будинків Чернігова), було відкрито 65 пожежних кранів, 12 водозабірників. Наповнювався водогін із 13 артезіанських свердловин, протяжність водогінної мережі сягнула 246.322 сажень [18, с.252]. За статистичними даними О. Бульбицького, у тому ж таки 1913 р. воду з артезіанських свердловин отримували 532 будинки, у місті нараховувалося 17 водозабірних колонок. Для порівняння, станом на листопад 2000 р., у Чернігові було 97 артезіанських свердловин і 838 водозабірників, вулична магістраль водогону сягала 320 км. [16, с.4].

Якщо підрахувати загальну суму капіталовкладень у водогінну мережу Чернігова, то вона досить солідна – 201879 руб., причому 49 % - міністерський

кредит (98300 руб.), 18 % (37187 руб.) - мобілізовано громадським банком Чернігова і 33 % (66392 руб.) - кошти міського бюджету. Кошторис будови, безумовно, чималий, але вона того варта. У 1899 р. прибутки від експлуатації водогінної системи становили 12500 руб., вирахувавши 9200 руб., що поглиналися потребами експлуатації, місто отримало 3300 руб. чистого доходу та 1789 руб. від водовізного обозу (візники розвозили воду від водозабірників у віддалені частини міста) [4, с.12]. Але, мабуть, вимір доцільності водогону не стільки у фінансовій площині, як у тому, яке його значення для господарсько-побутової сфери життєдіяльності Чернігова в цілому і населення зокрема.

Таким чином, в останній третині XIX століття завдяки ініціативі і наполегливості представників виборного управління у Чернігові збудували водогін – один із найнеобхідніших компонентів комунального господарства. Подальша історія розвитку останнього стане об'єктом наступної студії.

Далі буде.

Джерела та література:

1. Леус В. Чернігів. Погляд через століття. – К., 1990. – 164 с.; Полетун Н. Эту лампочку зажег не Ильич // Черниговский полдень. – 1995. – 17 августа; Руденок В. Водонапорная башня // Вал. – 2000. – 20 апреля; Бульбицький О. Чернігівський водогін // Чернігівський вісник. – 2000. – 4 листопада; Руденок В. Наш Губернський хутор (Чернигов в XIX столетии). – Чернигов, 2002. – 47 с.; Він же. Чернигов: из века в век. – Чернигов, 2004. – 47 с.; Він же. Про те, як міська дума вилазила з непролазної грязюки чернігівських вулиць // Чернігівські відомості. – 2006. – 11 жовтня; Він же. „Да буде світло! – вирішила міська Дума // Там само. – 18 жовтня та інші.
2. Шара Л. Соціальний склад виборців і гласних Чернігівської думи в руслі реформування законодавства про міське самоврядування (остання третина XIX ст.) // Сіверянський літопис. – 2007. - №4. – С.90-98.
3. Пухтинский В. Дней минувших были и анекдоты. Воспоминание черниговского старожила // Черниговский полдень. – 1997. – 23 октября.
4. Верзилов А. Краткий очерк истории черниговского городского водопровода. – Чернигов, 1899. – 13 с.
5. Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО). – Ф.127. – Оп.18 в. – Спр.73. – 25 арк.
6. Там само. – Ф.146. – Оп.1. – Спр.1. – 98 арк.
7. Свод постановлений Черниговской городской думы от 1871 – 1883 гг. – Чернигов, 1883. – 1270 с.
8. Сиваченко М., Деко О. Леонід Глібов. Дослідження і матеріали. – К., 1969. – 286 с.
9. Петімко П., Царік М., Кобзар В., Кириченко О. Водопостачання Києва. 1872 – 1997 рр. – К., 1997. – 358 с.
10. Леус В. Чернігів. Погляд через століття. – К., 1990. – 164 с.
11. Він же. Жива вода. – Чернігів, 2004. – 40 с.
12. ДАЧО. – Ф.127. – Оп.31 в. – Спр.82. – 108 арк.
13. Абрамов С., Алексеев В. Забор воды из подземного источника. – М., 1980. – 238 с.
14. Сборник обязательных для жителей г. Чернигова постановлений, изданных Черниговскою городскою Думою с 1876 – 1896 гг. – Чернигов, 1894. – 32 с.
15. Руденок В. Наш Губернський хутор (Чернигов в XIX столетии). – Чернигов, 2002. – 47 с.
16. Бульбицький О. Чернігівський водогін // Чернігівський вісник. – 2000. – 4 листопада.
17. Пуришкевич В. Национальное бедствие России. – СПб., 1909. – 263 с.
18. Данилов Ф. Водопроводы русских городов. – М., 1913. – 274 с.

З ІСТОРІЇ ЧЕРНІГІВСЬКОГО СИРІТСЬКОГО БУДИНКУ

Благодійність – прояв доброзичливості до ближнього шляхом надання матеріальної або моральної підтримки – була притаманна з давніх часів українському народові. Традиція благодійності сьогодні актуальна як у науковому плані, так і в практичному застосуванні.

Теоретичне осмислення проблеми добродійності в Російській імперії тривало з кінця XIX ст. Взагалі до 1917 року бібліографія з цієї проблеми налічувала десятки тисяч найменувань спеціальних книг, брошур, статей та нотаток у періодичних виданнях. У них висвітлювалися як загальні риси благодійності, так і окремі її види та напрями¹. Але, незважаючи на велику загальну кількість праць, окремі аспекти історії Чернігівського сирітського будинку були розглянуті лише П.М. Добровольським².

Після 1917 року благодійність була визнана явищем класового суспільства. Тому як проблема взагалі, так і історія сирітського будинку, за радянських часів зовсім не досліджувались.

Тільки наприкінці 80-х рр. XX ст. інтерес до історії благодійності відродився. Сучасні російські науковці вивчили цілий спектр питань з цієї проблематики, приділивши значну увагу доброчинності як явищу суспільного життя, державній політиці з цього питання в різні періоди історії тощо³.

Українські дослідники приділяють дедалі більшу увагу вивченню історії вітчизняної благодійності. Зокрема українські науковці розглядали становлення й функціонування мережі інституцій громадської⁴, церковної⁵ благодійності, приказів громадської опіки⁶ в Україні переважно на регіональному рівні в XIX – на початку XX ст. Багато дослідників зверталось до діяльності окремих відомих доброчинців та меценатів⁷.

Таким чином, спостерігається відсутність досліджень з історії Чернігівського сирітського будинку. Мета пропонованої статті – охарактеризувати особливості організаційної форми даної інституції, соціальні результати її діяльності протягом часу існування (1840 – 1900 рр.).

Чернігівський сирітський будинок був реорганізований 10 січня 1840 року з будинку виховання бідних дворян⁸. На цей час в будинку перебувало 63 дитини, й господарський відділ МВС дозволив розподілити їх, за пропозицією приказу громадської опіки, таким чином: шестеро вихованців влаштувалися у сирітський будинок; 10 залишалися навчатися у чоловічій гімназії пансіонерами за рахунок приказу⁹; 10 поверталися до рідних для закінчення навчання своїм коштом. Серед тих, хто залишився, частину влаштували на службу, а тих, хто не досяг 16 років, залишили навчатися в гімназії, влаштувавши при сирітському будинку як вихованців до вибуття із закладу⁹.

Сирітський будинок існував на підставі “Положення для управління Сиротскими домами, состоящими под ведением Приказов общественного призрения” від 31 грудня 1836 року¹⁰, що зумовило зміни у складі та чисельності вихованців.

Кількість вихованців визначалася штатом і становила 20 місць для хлопчиків і 20 – для дівчат. Можливим залишилося перебування у цьому закладі пансіонерів. Про стабільність кількісного складу будинку свідчить таблиця¹¹:

	хл.	дівч.								
28	15	16	20	20	20	22	22	21	22	20

Граничний вік за “Положенням” становив 12-13 років, а приймалися діти віком від 7 до 11 років включно¹².

Крім дітей місцевих дворян, поступово до Чернігівського сирітського будинку почали приймати сиріт інших станів – купців, міщан і збіднілих чиновників.

Діти розташовувалися в двох окремих будівлях: хлопчики займали великий корпус, а дівчата – один з флігелів. Але навчання було спільним спочатку в обсязі програми парафіяльного училища, а згодом збільшено до обсягу програми початкового народного училища.

Після завершення терміну перебування у сирітському будинку вихованців направляли до нижчих і середніх навчальних закладів за рахунок стипендій приватних осіб та коштом приказу, інших видавали на утримання благодійників.

Штат сирітського будинку на час перебування у віданні Приказу громадської опіки був таким: смотритель, наглядачка в жіночому відділенні (вона ще й кастелянша), законничка, вчитель і 13 осіб прислуги. Смотритель і вчителі вважалися на державній службі з усіма правами та привілеями, що надавалися

* Оскільки пансіон при гімназії ще не був відкритий, ці вихованці утримувалися в сирітському будинку.

цими посадами¹³.

Щорічно на утримання сирітського будинку виділялося з коштів приказу громадської опіки від 6 до 6,5 тис. руб., не враховуючи капітального ремонту будівель, на що зазвичай витрачалися окремі кошти. Таким чином, утримання одного вихованця становило в цей період 160 руб. на рік.

Після введення в губернії Положення про земські установи сирітський будинок перейшов у відання губернського земства. Внутрішній устрій закладу зберігся майже незмінним.

Кількість вихованців почала швидко зростати й на початок 1880-х рр. становила понад 100 осіб. До того ж діти податних станів (селян і козаків), для яких двері сирітського будинку раніше були майже зачиненими, складали вже близько 20 % загальної чисельності вихованців. Діти дворян і духівництва на цей час становили 45 % вихованців, а в 40-60-х рр. XIX ст. їх було понад 70 %¹⁴.

Із зростанням чисельності вихованців зросли й видатки на їхнє утримання. Так, наприклад, 1869 р. було витрачено на ці потреби 7684 руб. Наступні роки фінансування дещо зменшувалося, лише з 1878 р. починається поступове збільшення видатків на утримання сирітського будинку, які 1880 р. становили навіть 19 тис. руб. Після цього спостерігається зменшення видатків, і 1884 р. було виділено трохи більше 16 тис. руб.¹⁵

При сирітському будинку продовжувала існувати спеціальна школа, але багато вихованців направлялося до гімназій – чоловічої та жіночої. При відвідуванні класів ревізійна комісія губземуправи 1872 року відзначила, що училище потребує найнеобхіднішого для навчання за новими методами: розрізних азбук, рахівниць тощо. Училище при сирітському будинку мало слугувати для практичних занять учнів учительської семінарії. Але навіть директор семінарії ніколи не відвідував сирітської школи¹⁶.

Це привело до того, що цього ж 1872 року на посаду викладача в школі сирітського будинку була запрошена особа з вищою освітою й на неї було покладено викладання окремих предметів у вчительській семінарії¹⁷.

Внаслідок зміни співвідношення вихованців за становою ознакою складніше стало влаштовувати випускників сирітського будинку. Попит на підмайстрів з різних ремесел, фахівців з торгівлі, конторської та фабричної справ виявився незначним через відсутність у Чернігові фабрик, заводів і розвинутої торгівлі.

Ще 1869 року при сирітському будинку був відкритий ремісничий клас. Діти навчалися під керівництвом майстрів ковальського, слюсарного, мідно-котельного, столярного ремесел та чоботарства. Та через 12 років ремісничий клас був ліквідований земським зібранням, яке визнало результати навчання дітей ремеслам такими, що не відповідають коштам, котрі виділялися на ці потреби¹⁸.

У 1872 році ревізійна комісія губземуправи відзначила корисним використання швацької машини дівчатами-вихованками будинку для пошиття сорочок, панталонів, спідниць як для себе, так і для вихованців-хлопців (до цього усе це шилося вручну). Вважалося, що дівчата легко навчилися б шити й мали можливість по завершенні перебування в сирітському будинку заробляти на життя. Спочатку пропонувалося запросити майстриню для навчання декількох старших вихованок, які надалі навчали б одна одну¹⁹.

Діти, які закінчували курс навчання гімназії, виходили прекрасними діячами на ниві народної освіти або продовжували навчання за земський кошт у вищих навчальних закладах і в подальшому були досить діяльними й корисними членами суспільства. Таким чином, сирітський будинок відіграв чималу роль у справі розвитку освіти на Чернігівщині. Але з 80-х рр. XIX ст. його діяльність занепадає.

Ще у 1878 році комісія кошторисів та розкладок у доповіді губернському земському зібранню вказувала на те, що в сирітському будинку ані виховання, ані навчання не відповідають будь-якій системі.

Під час уроків найменші діти залишилися без нагляду й “бродили по своєму усмотрению во всех закоулках двора и городского сада”²⁰. Смотритель був

вимушений часто відлучатися із закладу для вирішення господарських питань, витрачати багато часу на видавання продуктів, замовлення та приймання одягу, білизни й взуття та одночасно наглядати за ремонтом, чистотою та порядком у закладі, складати різноманітні звіти.

Про недоліки навчально-виховної роботи свідчив низький рівень знань учнів ремісничого училища, головний контингент якого й складали вихованці сирітського будинку. Члени комісії відзначили, що діти не привчені до порядку: гублять нові речі, самовільно залишають школу, влаштовують бійки. Відзначене й незадовільне фізичне виховання. У приміщеннях, розрахованих на 20 дівчат і 20 хлопчиків, на цей час перебувало 126 дітей. Якщо врахувати незадовільну їжу, недостатнє освітлення кімнат, відсутність “правильного телодвиження и упражнения мышц”, то, на думку членів комісії, немає нічого дивного, що вихованці сирітського будинку були блідими, в’ялими, апатичними, з венами, що просвічуються, й припухлими лімфатичними вузлами²¹.

Крім того, діти могли перебувати в сирітському будинку лише до 12 років. Вихованці, що не мали можливості продовжити навчання в середніх навчальних закладах або забезпечити своє існування працею, залишалися покинутими напризволяще.

На засіданні губернського земського зібрання 18 січня 1879 року одноголосно було прийняте рішення про реорганізацію сирітського будинку, яким передбачалося:

1. Приймати дітей з 5-6 років і кількість вихованців встановити 85 - для хлопчиків і 40 - для дівчаток з розподілом на молодші та старші групи.

2. Ввести посаду інспектора як вихователя й учителя. На нього ж покласти обов’язки щодо контролю та звітності по господарству, а виконання розпоряджень по господарству залишити за існуючими посадовцями.

3. Жіноче відділення перевести в будинок, який передбачався для квартир учнів учительської семінарії, що дозволить збільшити термін перебування дівчат у сирітському будинку до 14-15 років.

4. На посаду інспектора запросити особу не менш ніж із середньою освітою та надати йому помічників – наглядача та наглядачку відповідних відділень із освітнім цензом вчителя народних шкіл.

5. Ввести по одній додатковій посаді вчителя в жіночому та чоловічому відділеннях.

6. Програму навчання розширити до обсягу двокласного міського училища з шестирічним курсом. Це дасть можливість вихованцям продовжити навчання у фельдшерській школі, інституті народних вчителів, інших спеціальних школах – ремісничому училищі, школі топографів, телеграфістів, сільськогосподарських школах²².

У середині 1880 р. дівчат перевели в окреме приміщення. У відділенні були введені посади помічниці вчительки, наглядачки та особи для ведення господарства, й воно стало відповідати всім необхідним вимогам.

Реорганізація чоловічого відділення проходила не так успішно. У червні 1879 року звільнився смотритель і вчитель Кулябко. Завідування сирітським будинком було покладене на вчителя Короткевича, а нагляд за дітьми – на вчителя міського трикласного училища Морозова. Але Короткевич не мав можливості регулярно займатися дітьми, а Морозов “увесь запас своїх сил на енергії вичерпував у міському училищі”²³. Протягом 1880 року штат чоловічого відділення поповнився інспектором, помічником вчителя, наглядачем та економом²⁴.

У 1880/1881 навчальному році шестеро вихованців сирітського будинку навчалися у міському трикласному училищі, шестеро – у чоловічій гімназії та п’ятеро – у жіночій.

Наступного року до гімназії було зараховано ще вісім хлопчиків та три дівчинки. Решта дітей навчалася в школі при сирітському будинку, рівень їхніх знань значно вищий, що давало дітям переваги при вступі до гімназій²⁵.

Та розширення програми привело до того, що в сирітському будинку почали виховуватися одночасно діти різного віку – від 7 до 17 й старше. Негативно позначалися й часті зміни в складі вихователів. Адже важко було знайти людей, які погодилися б присвятити свої здібності, працю справі, яку довелося створювати заново.

Однією з найслабших сторін сирітського будинку залишалася недостатня забезпеченість сиріт після виходу із закладу. І в жовтні 1881 року губернська земська управа після вивчення думок повітових земств запропонувала губернському земському зібранню розробити шляхи поступової ліквідації сирітського будинку²⁶.

Але земські діячі не погодилися з цим і в наступні роки зробили кілька спроб реорганізації закладу. Зокрема, у 1884 році губернська земська управа запропонувала земському зібранню кроки, які мали б сприяти покращанню навчального, виховного та господарського процесу: пропонувалося дотримуватися визначень “Положення” про сирітські будинки й приймати до нього дітей усіх станів, крім духовного, віком від 7 до 10 років включно й віддавати перевагу дітям-сиротам та сиротам при одному з батьків, які не мають можливості “снискать пропитание своей семье”. Штат будинку обмежувався 110 особами (70 хлопчиків і 40 дівчат), які мали перебувати в будинку до 14-річного віку. Встановлювалися норми та правила зарахування дітей кожним з повітів. У школі пропонувалося ввести п'ятирічний курс навчання в обсязі двокласних сільських училищ Міністерства народної освіти. Навчання в гімназіях та інших середніх навчальних закладах передбачалося як виняток за особливою згодою губернського земського зібрання. Інших пропонувалося влаштовувати до земської фельдшерської школи, землеробних шкіл нижчого розряду, професійних шкіл. Найбідніших віддавати в навчання ремеслам або до контор економій, помічниками прикажчиків.

На жаль, спроби реорганізувати діяльність сирітського будинку не дали бажаного результату. У 90-х рр. XIX ст. значно зменшується кількість вихованців, погіршується якість їхньої підготовки. Це привело до того, що рівень їхніх знань виявився нижчим, ніж у випускників народних училищ. Не покращилася й професійна підготовка дітей-сиріт. Хлопчики за власним бажанням навчалися столярного та слюсарного ремесел. Але, як відзначили земські діячі, їхня підготовка обмежувалася “вмінням робити та розфарбовувати грошові табуретки”²⁷. Влітку хлопчики займалися заготівлею дров, працювали в саду й на городі. Дівчатка займалися шиттям одягу, наглядали за шовковичними гусеницями та працювали на городі²⁸.

За підсумками 1893 року, близько 50% усіх вихованців – діти представників податних станів (34 % – селян). Із загальної кількості дітей лише 35 % становили сироти, решта – напівсироти. За період з 1881 по 1893 рр. із сирітського будинку було випущено 185 осіб, з яких лише 34 продовжили навчання в інших навчальних закладах, 29 – “пристроены” до ремесел, 13 – влаштовані на службу. Решту - 109 осіб, 17 з яких пішли слугувати, а 91 передали родичам та опікунам, ревізійна комісія губернської земської управи визнала невлаштованими²⁹.

На думку комісії, обстановка, в якій перебувають діти в сирітському будинку, не відповідає їм, в якій вони перебували раніше й, що важливіше, тій, в яку вони потраплять після випуску із сирітського будинку. Було запропоновано перевести чоловіче відділення до маєтку губернського земства в с. Довжик Чернігівського повіту, де створити нижчу сільськогосподарську школу. Таким чином, передбачалося, що випускники школи сирітського будинку в 14 років матимуть змогу вступати до цієї школи³⁰.

Але надалі ця пропозиція не була реалізована, й 15 листопада 1900 р. постановою губернського земського зібрання сирітський будинок був ліквідований³¹.

Розглянувши історію існування цього благодійного закладу, бачимо, що не всі завдання, покладені на нього, були втілені в життя. Насамперед це стосується організації системи опікування. Адже більшість дітей, які потребували піклування, залишалися поза увагою місцевої громадськості та земства. Але цей заклад зіграв важливу роль у вихованні дітей представників перш за все податних станів –

селян та козаків. Частина вихованців за рахунок земства зараховувалася до середніх навчальних закладів, частина мала можливість вивчати ремесла, професії фельдшерів, вчителів, рахівників, телеграфістів тощо. Таким чином бодай якась частина цих соціально незахищених дітей мала можливість стати корисними членами суспільства.

Джерела та література:

1. *Георгиевский П.И.* Призрение бедных и благотворительность. – Спб., 1894; *Гогель С.К.* Объединение и взаимодействие частной и общественной благотворительности. – Спб., 1908; *Дерюжинский В.Ф.* Заметки об общественном призрении. – М., 1897; *Дмитриев М.Н.* Дома трудолюбия. – Спб., 1900; *Максимов Е.Д.* Очерки земской деятельности в области общественного призрения. – Спб., 1895; *Его же.* Общественная помощь нуждающимся в историческом развитии ее в России. – Спб., 1906.
2. *Добровольский П.М.* К истории Черниговского земского сиротского дома // Земский сборник Черниговской губернии. – 1903. – март. – С. 45-47.
3. *Власов П.В.* Благотворительность и милосердие в России. – М., 2001; *Соколов А.Р.* Российская благотворительность в XVIII-XIX веках (к вопросу о периодизации и понятийном аппарате) // Отечественная история. – 2003. – № 6. – С. 147-148; *Фирсов М.В.* История социальной работы в России. – М., 1999; *Щанов Я.Н.* Благотворительность в дореволюционной России: национальный опыт и вклад в цивилизацию // Россия в XX веке. Историки спорят. – М., 1994. – С. 84-88.
4. *Гузенко Ю.І.* Становлення і діяльність громадських благодійних об'єднань на півдні України в другій половині XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Херсонської губернії): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2004; *Донік О.М.* Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни (1914-1918 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Вип. IV. – К., 2002. – С. 155-182; *Поляруш С.І.* Становлення і діяльність органів державної опіки та громадської благодійності на Лівобережній Україні (1775-1918 рр.): Дис. .. канд. іст. наук. – К., 1996.
5. *Полюєнко Г.* Доброчинність православної церкви Чернігівської єпархії під час Першої світової війни // Сіверянський літопис. – 2006. – № 3. – С. 46-50; *Степаненко А.В.* Благотворительность православной церкви в Украине в период Первой мировой войны // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Вип. IV. – К., 2002. – С. 133-154.
6. *Ступак Ф.Я.* Прикази громадської опіки в Україні – К., 2002.
7. *Донік О.М.* Родина Терешенків в історії доброчинності. – К., 2004; Григорий Григорьевич Маразли: меценат и коллекционер: Сб. ст. – Одесса, 1995; *Ковалинский В.В.* Меценаты Киева. – К., 2003; *Папакін Г.* Господарська, громадська і благодійницька діяльність роду Скоропадських у документах фамільного архіву (друга половина XIX – початок XX ст.) // Сіверянський літопис. – 2006. – № 2. – С. 46-51; *Шудрик І.О., Даниленко Л.А.* Династія Харитоненків. – Суми, 2003.
8. Державний архів Чернігівської області (далі – Держархів Чернігівської області), ф. 128, оп. 1, спр. 6770, арк. 56 зв. – 58 зв.
9. - Там само, арк. 51-52 зв., 56 зв. – 58 зв.
10. Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ). – Изд. 2. – Т. XI. – Отд. 2. – Ст. 9816.
11. *Складено за:* Держархів Чернігівської області, Ф. 131, оп. 1, спр. 1951, арк. 100-101; спр. 2015, арк. 194-194 зв., 197; спр. 2194, арк. 2-3 зв.; спр. 2294, арк. 2-3 зв., спр. 2379, арк. 2-3; спр. 2455, арк. 3-3 зв., 14.
12. ПСЗ. – Изд. 2. – Т. XI. – Отд. 2. – Ст. 9816.
13. Журнали Черниговского губернского земского собрания (далі – ЧГЗС) XX очередной сессии (с 7 по 15 декабря 1884 года). – Чернигов: земская типография, 1885. – С. 403-404; Держархів Чернігівської області, Ф. 131, оп. 2, спр. 526, арк. 31.
14. Журнали Черниговского губернского земского собрания XX очередной сессии... – С. 404-405.
15. Там само. – С. 405.
16. Журналы очередного ЧГЗС 1872. – Чернигов: земская типография, 1872. – С. 45.
17. Журналы ЧГЗС XX очередной сессии... – С. 406.
18. Там само.
19. Журналы очередного ЧГЗС 1872. – С. 44.
20. Журналы ЧГЗС очередной сессии 1878 года, состоявшейся в январе 1879 года. – Чернигов: земская типография, 1879. – С. 259.
21. Там само. – С. 260.
22. Там само. – С. 262-263.
23. Журнал очередного заседания Черниговского уездного земского собрания 1881 года. – Чернигов: земская типография, 1882. – С. 28.
24. Там само. – С. 29.

25. Там само.
26. Журналы ЧГЗС XVII очередной сессии (с 8 по 16 октября 1881 года). – Чернигов: земская типография. – С. 139.
27. Журналы ЧГЗС XXVI очередной сессии (с 4 по 14 декабря 1891 года) – Чернигов: земская типография, 1892. – Прилож. – С. 232; Журналы заседаний ЧГЗС XXXI очередной сессии 1895 года с 16 января по 1 февраля 1896 года. – Чернигов: типография губернского земства; 1896. – С. 40.
28. Журналы ЧГЗС XXVII очередной ... – Прилож. – С. 232-233.
29. Журналы ЧГЗС XXXII очередной сессии 1896 года, состоявшейся 15-28 февраля 1897 года.- Чернигов: типография губернского земства, 1897. – Прилож. – С. 447.
30. Там само. – Прилож. – С. 452.
31. Журналы заседаний ЧГЗС XXXVI очередной сессии (с 10 по 27 ноября 1900 года). – Чернигов: типография губернского земства, 1900. – С. 72.

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

ГОСПОДАРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ НІЖИНСЬКОГО БЛАГОВІЩЕНСЬКОГО МОНАСТИРЯ

Українська національна революція відкрила нову сторінку у феодальній системі Лівобережної України. Було знищено феодальну власність польської шляхти і католицьких монастирів, що одночасно прискорило зростання володінь православних обителів. Крім того, збільшенню монастирських земель активно сприяв гетьман Б. Хмельницький. Видані ним універсали здебільшого вирішували їх подальшу долю, хоча його наступники Ю. Хмельницький, І. Самойлович, І. Брюховецький і особливо І. Мазепа, а також місцеві полковники активно продовжували політику гетьмана, завдяки чому володіння обителів постійно зростали. До того ж вони домагалися гетьманських універсалів, які звільняли їх від частини, а іноді і значної, загальних зборів і повинностей. Стрімкий розвиток монастирських господарств наприкінці XVII ст. дав можливість розглядати їх як окремі об'єкти господарської діяльності.

Ніжинський Благовіщенський монастир розташовувався в центрі міста, територія, яку він займав, не перевищувала однієї десятини^{*}, це пояснювалося тим, що початково засновник обителі С. Яворський розраховував збудувати у Ніжині лише парафіяльну церкву, для якої такого простору було достатньо, з часом митрополит заповідав скупити прилеглі двори, але з відкриттям при Благовіщенському соборі архимандрії гостро постало питання про її матеріальне забезпечення.

Вирішене воно було за рахунок монастиря Різдва Пресвятої Богородиці (Ветхоріздвяний, Георгіївський), який здавна існував біля Ніжина (стояв на високому пагорбі біля р. Остер) і користувався відносно стабільним становищем. Усі справи щодо оформлення приєднання Ветхоріздвяної обителі до Благовіщенського монастиря С. Яворський доручив київському митрополиту І. Кроковському. В листі до І. Скоропадського від 18 жовтня 1716 р. він сповіщав гетьмана про бажання С. Яворського підпорядкувати новоствореному монастирю обитель Різдва Пресвятої Богородиці і, отримавши відповідний дозвіл, І. Кроковський у грудні 1716 р. видав грамоту про влаштування при Благовіщенському соборі монастиря та приєднання до нього Ветхоріздвяної обителі, а у 1717 р. С. Яворський власною грамотою підтвердив усі попередні рішення з цього приводу: „Монастырю Ветхому Рождества Пресытия Богородицы, вне града Нежина стоящему, определил Стефан грамотою 1717 года, со всеми его пожитиями и угодьями, быти подчиненну монастырю Благовещенскому и наместнику в нем быти,

^{*} Десятина – старовинна міра площі, яка дорівнювала 2 400 кв. сажнів (1.09 га так звана казенна десятина). У XVIII – на початку XIX ст. використовувалася господарська десятина – 3 200 кв. сажнів (1.45 га).

а не игумену, от архимандрита по своему его усмотрению”¹.

З актових документів, наданих монастирю Різдва Пресвятої Богородиці, можна встановити, що його володіння були значними і формувалися упродовж другої половини XVII – початку XVIII ст. Так, універсалом від 4 листопада 1654 р. гетьман Б. Хмельницький наказав передати обителі містечко Мрин із навколишніми селами². Пізніше його син Ю. Хмельницький універсалом від 26 січня 1660 р. підтвердив монастирські володіння, однак уже 1 березня 1660 р. постановив замінити містечко Мрин на с. Салтикову Дівицю з переправою на р. Десні, озерами і млинами, а також додав села Блестова, Волосківці, Стольне та Степанівку і наказав війтам та селянам належним чином відбувати повинність на користь ігумена зазначеного монастиря. Таке рішення гетьмана пояснювалось проханням Л. Барановича передати містечко Мрин до Чернігівської єпископії³. Пізніше гетьман І. Самойлович універсалом від 9 травня 1679 р. перевів під упорядкування Ветхоріздвяної обителі с. Талалаївку⁴, а його наступник гетьман І. Мазепа у 1688 р. видав подібне розпорядження на с. Мильники (зараз с. Григорівка Ніжинського р-ну)⁵.

6 березня 1710 р. настоятель І. Яворський отримав універсал гетьмана І. Скоропадського, котрий підтверджував права монастиря на володіння всіма маєтками, які були надані до того часу. Цей документ важливий тим, що містить перелік усіх територій, підпорядкованих обителі⁶. Подібні розпорядження надавалися і Благовіщенському монастирю. Так, універсалом від 14 вересня 1716 р. І. Скоропадський „присовокупил до прежде определенных грунтов” с. Черняхівку⁷.

Отже, до володінь Ніжинського Благовіщенського монастиря належали містечка Салтикова Дівиця і Мрин (до 1660 р.), села – Стольне, Волосківці, Степанівка, Блестова, Талалаївка, Мильники і Черняхівка. Окрім того, обитель мала значні володіння у селах Нові Млини, Дягова, Дрімайлівка, Дорогинка, Ковчин, Плоске, Лосинівка, Кукшин, ніжинському передмісті Овдіївка і безпосередньо у м. Ніжині. Самі володіння склалися з орних земель, сінокосів, лісів, садів, городів, озер, переправ на річках, винокурень, броварень, цегляних заводів, млинів тощо⁸. За ревізією 1782 р., йому належало 800 селян⁸.

У 1728 р. гетьман Д. Апостол звернувся до уряду з проханням заборонити надавати монастирям нові маєтності. Царський уряд, проводячи політику підпорядкування духовної влади, був зацікавлений у звуженні її прав та привілеїв, зокрема, в обмеженні земельної власності. У зв'язку з цим гетьман отримав наказ, у якому йшлося про заборону обителям купувати землі⁹. Таке рішення царської адміністрації справило негативний вплив на монастирі та їхнє становище. Однак, незважаючи на заборону, обителі продовжували активно формувати свої володіння. Про це свідчить такий факт: на сьогодні відомий 21 письмовий акт, виданий на ім'я Ніжинського Благовіщенського монастиря у період з 1728 по 1786 рр., серед яких 1 заставний запис, 1 дарча, 1 купча, 2 заповіти, 7 уступчих і 9 менових записів. Для порівняння: у період з 1716 по 1728 р. було видано 24 купчі і 10 універсалів гетьманів та козацької старшини на різноманітні володіння¹⁰. Безперечним є те, що монастир значно менше купував нові угіддя, проте значно більше уваги приділяв уже існуючим. Аналіз менових записів показує, що обміну підлягали поодинокі і незручні маєтки, натомість обитель прагнула отримати землі, що межували зі значними володіннями або розташовувались неподалік від м. Ніжина.

Наприкінці XVII – у першій половині XVIII ст. монастирські господарства мали чітко організовану систему, заручившись надійними гарантіями царського уряду та гетьманської влади у справах володіння, православні обителі активно розвивали таку господарську діяльність, як землеробство і тваринництво.

Землеробство поділялося на три основні галузі: рільництво, городництво і

* Дані наведено за матеріалами Центрального державного історичного архіву у м. Києві (фонд 145 – Ніжинський Краснострівський Благовіщенський монастир).

** Підрахунки автора. – ЦДІАУК. – Ф. 145.

садівництво. Однією з систем землеробства, що побутувала у монастирському господарстві, була перелогова. При перелозі після оранки землі, що „лежали” певний час необробленою, протягом кількох років засівали зерновими культурами: в перші два роки просом або кукурудзою, на третій – яровою пшеницею або вівсом, після цього – житом. Коли лан переставав родити, його залишали під „залеж” і обробляли нові ділянки перелогоу. Однак найпоширенішою була трипільна система землеробства. Вся придатна для обробітки земля ділилася на три частини, одна з них відводилася під озимі культури, друга – під ярові, а третя залишалася на сезон незасіяною і використовувалася як толока. У наступному році толока засівалася озимими культурами, а на землях, що були під озиминою, сіяли ярові, рілля під яровими залишалася як толока і т. д. Трипільна система була прогресивнішою порівняно з перелоговою, вона створювала можливість відновляти родючість ґрунту за рахунок відпочинку землі та її природного удобрювання під час використання як пасовиська¹⁰.

Значна кількість орних земель давала можливість вирощувати різні культури і в першу чергу зернові. Більше всього культивували озимину. Як зазначають дослідники, це було вигідно. По-перше, озимина відзначалася більшою врожайністю, по-друге, раціональнішими витратами, пов'язаними з доглядом та збором урожаю, по-третє, озимі використовувалися як сировина для виробництва горілки, продаж котрої приносив значні прибутки. Сіяли також овес, який йшов на годівлю коней. Крім того, з ярових вирощували ячмінь - культуру, яка добре переносила кліматичні умови півночі України, а тому культивувалася майже в усіх маєтках монастиря. З ячменю робили крупу та солод, з якого варили пиво. На значно менших площах вирощували горох, льон, коноплі, хміль тощо¹¹.

Активною формою господарювання було городництво, яке на початку XVIII ст. набуло певних зрушень. Вони проявлялися у введенні нових сортів овочів, підвищенні їх врожайності та поширенні на значній території. На монастирських городах вирощували огірки, буряки, цибулю, часник, капусту, салат, квасолю, перець, баклажани, гірчицю, кріп, петрушку, моркву, ріпу тощо. Здебільшого овочі використовувалися для особистих потреб монастиря, проте, якщо був урожайний рік, певна частина йшла на переробку або на продаж.

Особлива увага приділялась садівництву. Сади займали велику площу. Найбільше вирощували яблуні та груші, значно менше вишні, черешні та сливи. Значна кількість фруктів йшла на переробку та заготівлю на зиму. З них варили варення, повидло, сушили сушку. З яблук робили традиційний український напій – наливку, з винограду – червоне вино та сік. Напої ченці використовували для особливих потреб, під час релігійних свят та урочистих подій. Значну частку виготовленої продукції продавали в монастирських шинках, що були майже в кожному селі, приписаному до обителі.

Основною формою сільського господарства було тваринництво: скотарство, свинарство, конярство та птахівництво. Особлива увага приділялась розведенню великої рогатої худоби. В залежності від природних та соціально-економічних умов існувало кілька способів утримання худоби. Частково переважала вигінна форма випасу, при якій улітку тварин зранку випускали на пасовище, а на ніч заганяли у хлів. Іншою, не менш поширеною формою, була відгінна, при якій велику рогату худобу, особливо волів, що вигодовувалися на м'ясо, виганяли на віддалені пасовища, де вони утримувалися до осені. Причому вдень тварини паслися, а на ніч їх заганяли у кошару. При кошарах влаштовувалися невеликі курені, де мешкали пастухи. Загалом процес розведення тварин був безперервним, бо для цього мали достатньо корму. Всі види продукції, які монастир отримував від тваринництва, а це в основному шкіра, сало та м'ясо, йшли на потреби обителі.

Важливу роль в економічному житті монастиря відігравало рибальство. Рибні страви були головною їжею ченців під час релігійних постів. Рибальське господарство носило підприємницький характер і мало значний попит на ринку. Наявність великої кількості річок та озер тільки сприяла його розвитку. Ставкове

та річкове рибальство приносило великі прибутки. Монастир ретельно стежив за рибним господарством, а для вилову риби наймав селян.

Промисловість на Лівобережній Україні мала феодално-кріпосницький характер і базувалася на натуральному способі виробництва. Однією з найважливіших галузей господарства було млинарство. Найчастіше зустрічалися вітряні та водяні млини. Ними володіла переважно старшина, яка мала кошти на побудову греблі, землю і могла використовувати працю селян. Часто власниками були монастирі, інколи млини належали кільком власникам, з яких кожному належала певна частина (половина, третина, чверть). Біля млинів завжди розміщалися угіддя – орні землі, сінокоси, різноманітні господарські будівлі, інколи засновувався спеціальний хутір або слобода. На побудову млина був потрібний гетьманський дозвіл, а після закінчення будівництва видавався новий універсал на право використання, нерідко разом з цим підтверджувалось і право на володіння людьми, які поселялися навколо.

Процес постійного формування земельної та майнової власності Ніжинського Благовіщенського монастиря був закономірним явищем. Гетьманська влада і російський царський уряд по можливості сприяли придбанню нових земель, промислових об'єктів та розширенню маєтностей монастиря, що в свою чергу привело до перетворення обителі у значного приватного власника. Наявність великої кількості земель, придатних для господарювання і промислів, розташованих на узбережжі річок і в лісах, дали можливість розгорнути активну господарську та промислову діяльність.

Однак стрімкий розвиток був перерваний у 1786 р. у результаті секуляризаційної реформи, проведеної Катериною II, майже всі маєтки та угіддя, що належали монастирям малоросійських губерній, вилучили до державної казни, а замість нерухомого майна їм призначили грошові оклади у відповідності до класу. Чоловічі монастирі були поділені на 3 класи: в обителях I класу встановлювався штат з 33 ченців, і монастир одержував на утримання до 2 500 крб. на рік; у монастирях II класу штат становив 17 ченців, а річне фінансування не перевищувало 1 500 крб.; обителі III класу мали у штаті 12 ченців і відповідно 950 крб. на рік. Частина монастирів не отримувала ніяких коштів і називалась позаштатними^{1 2}.

Згідно з таким розподілом Ніжинський Благовіщенський монастир віднесли до другого класу, а його володіння, що залишилися після реформи, зафіксували у спеціальному геометричному плані, який надіслали 2 серпня 1786 р. з Чернігівського намісництва. За ним залишалось 18 десятин 1 725 кв. сажнів* земель під монастирем Різдва Пресвятої Богородиці та конюшнею; 9 десятин 2 140 кв. сажнів під городництво; 4 десятини 1 806 кв. сажнів під садівництво; 3 десятини 200 кв. сажнів сінокосів; 10 десятин 1 000 кв. сажнів піщаних земель; 44 десятини 1 850 кв. сажнів чагарнику; 248 десятин 2 329 кв. сажнів біля р. Остер з мохом, болотами, рудками та глухими місцями. Окрім присадибної та орної землі, в розпорядженні залишився млин у містечку Мрин. Таким чином, загальна площа монастирських володінь становила 340 дес. 1450 кв. сажнів^{1 3}.

Втім, потрібно підкреслити, що господарство монастиря мало яскраво виражений екстенсивний характер, і збільшення врожайності здійснювалося за рахунок розширення площі посівів та залучення нових земель. Разом з тим на показник врожайності зернових впливали і такі чинники, як натуральне господарство та інтенсифікація кріпацької праці, однак монастир намагався враховувати як зовнішні, так і внутрішні потреби. Важливого значення набули товарно-грошові відносини. Це й не дивно, оскільки розташування обителі в такому торговельному центрі, як Ніжин, не могло не позначитися на орієнтації його господарської діяльності. Наявність значної кількості торговельних лавок та регулярних ярмарків від самого заснування монастиря ставило його настоятелів

* Квадратний сажень – старовинна міра площі, яка дорівнює 4.5 мІ.

перед необхідністю ведення активної торгівлі з купцями міста.

Підсумовуючи, зазначимо, що Ніжинський Благовіщенський монастир був значним феодальним власником Лівобережної України. До його володінь належали містечка і села, великі земельні володіння, озера, сади, пасіки, броварні, а також чимало млинів. Усе це робило його центром економічного життя регіону, належним чином забезпечувало життя ченців, що сприяло їх духовному та культурному розвитку, але так було недовго. В результаті секуляризаційної реформи 1786 р. монастир позбавили значної частини володінь і він більше на міг без допомоги держави та благодійних пожертв забезпечувати собі міцне фінансове та економічне становище.

Джерела та література:

1. Чернов В. Краткая история построения Нежинского Благовещенского монастыря. – М., 1815. – С. 17 – 37.
2. Нежинский мужской монастырь // Прибавления к Черниговским епархиальным известиям (далі ЧЕИ). – 1861. – № 6. – С. 317 – 318.
3. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі ЦДІАУК). – Ф. 145. – Оп. 1. – Од. збер. 123. – Арк. 1 – 2. Копия подтвердительного универсала гетьмана Юрия Хмельницкого на местечко Мрин и принадлежащее к нему село.
4. ЦДІАУК. – Ф. 145. – Оп. 1. – Од. збер. 7. – Арк. 1. Универсал гетмана Ивана Самойловича о пожаловании Нежинскому монастырю села Талалаевки.
5. ЦДІАУК. – Ф. 145. – Оп. 1. – Од. збер. 26. – Арк. 1. Универсал гетмана Ивана Мазепы о пожаловании села Мыльники Ключа Нежинского Нежинскому монастырю Рождества Пресвятой Богородицы.
6. ЦДІАУК. – Ф. 145. – Оп. 1. – Од. збер. 56. – Арк. 2 – 3. Подтвердительный универсал гетмана Ивана Скоропадского Нежинскому монастырю на его владения.
7. ЦДІАУК. – Ф. 145. – Оп. 1. – Од. збер. 62. – Арк. 1. Универсал гетмана Ивана Скоропадского, обязывающий жителей села Черняховки нести повинность Нежинскому Благовещенскому монастырю.
8. Белоусович Л. Нежинский Благовещенский второклассный монастырь называемый „Назарет” Пресвятой Богородицы // Прибавления к ЧЕИ. – 1867. – № 20. – С. 660.
9. Гуржий А. Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII ст. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 32.
10. Домонтович М. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Черниговская губерния. Спб., 1865. – С. 178.
11. Акименко І. Сільськогосподарська діяльність Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря (II половина XVII – XVIII ст.) // Вища школа: проблеми, пошуки, тенденції. Матеріали науково-методичного семінару. – Чернігів, 2005. – С. 109.
12. Віроцький В. Д., Карнабід А. А., Киркевич В. Г. Монастирі та храми землі Сіверської. К.: Техніка, 1999. – С. 173.
13. ЦДІАУК. – Ф. 145. – Оп. 1. – Од. збер. 136. – Арк. 1. Геометрический план земельных владений монастыря.

РОЗВІДКИ

РИНОК ЗЕРНА В ГУБЕРНІЯХ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НА РУБЕЖІ ХІХ-ХХ ст.

Продовольча проблема із цілком зрозумілих причин належить до числа тих, від яких залежить саме існування людини. Так було, є і буде завжди незалежно від регіону, країни чи континенту. Що стосується вітчизняної історії, то в окремі її періоди голодна смерть забирала життя не одного мільйона осіб, включаючи й тих, хто мав безпосереднє відношення до вирощування зернових культур, тобто селян. Таким чином, вивчення питань, пов'язаних із досвідом виробництва і реалізації хліба, є *актуальним* як із наукової, так і практичної точок зору. Відомо, що після скасування у 1861 році кріпосного права у Наддніпрянській Україні розвиток ринкових відносин характеризувався досить швидкими темпами. Суттєвих змін зазнала не лише сфера виробництва (заміна примусової праці вільнонайманою), але й способи реалізації продукції. Одним із помітних результатів зростаючої товарності сільськогосподарського виробництва був бурхливий розвиток торгівлі, яка зазнала як кількісних, так і якісних змін. Значну роль у реалізації продукції рослинництва і тваринництва відігравали базари та ярмарки. Проте з'явилися і нові форми збуту, пов'язані з кооперативною та фірмовою торгівлею. Реалізація зерна або, як ще називали цей елемент ринкових відносин публіцисти ХІХ-ХХ ст., „хлібна торгівля” привертала увагу як дожовтневих, так і радянських, а також сучасних дослідників. Проте вона знайшла своє відображення переважно в узагальнюючих працях з історії Росії [1-3] та України [4-7]. Більше уваги питанням, пов'язаним із торгівлею зерном, приділили у своїх дисертаціях А.С.Попов та Г.В.Згурський. Перший із вищезгаданих авторів проаналізував динаміку експорту зерна з України напередодні відомих соціальних потрясінь 1917 року [8], а другий з'ясував особливості функціонування ринку сільськогосподарської продукції на території Лівобережної України в другій половині ХІХ - на початку ХХ ст. [9]. Проте торгівля зерном висвітлена цим автором лише у загальних рисах, тоді як вона заслуговує значно більшої уваги.

Завданням даного повідомлення є з'ясування масштабів ринку зерна, його особливостей та основних тенденцій розвитку в губерніях Лівобережної України упродовж усього пореформеного періоду. В історичній літературі аналіз економіки Лівобережної України як окремого специфічного у багатьох відношеннях регіону має досить давню традицію. Чи не найобґрунтованіше регіональні особливості Російської імперії ХІХ-початку ХХ ст. висвітлив у своїй монографії А.С.Нифонтов [2, с.10-11].

Загальна площа регіону, про який іде мова, становила на той час 137 тис. квадратних верств, або понад 14 млн. десятин. Етнічний склад населення, згідно з переписом 1897 року, був таким: українці – 80,8% (6,1 млн.), росіяни – 13,0% (1

млн.), євреї - 3,1 % (286,8 тис.), білоруси – 2,2 % (163 тис.), німці – 0,3% (19 тис.), поляки – 0,2% (13 тис.), інші національності - 0,4%. Абсолютна більшість мешканців краю (87%) займалася сільським господарством. В умовах традиційної для того часу трипільної системи рільництва понад 1 млн. сільськогосподарських товаровиробників щороку вирощували близько 300 млн. пудів зернових культур, з яких основна частина (132 млн.) припадала на Полтавську губернію. Щодо структури посівів, то відповідні дані є лише відносно Полтавщини, де перепис 1900 року зафіксував 27,7 % посівів ярої пшениці, 27,1% - озимого жита, 14,1% - вівса, 1,3% - гречки, 5,9% - озимої пшениці, 4,1% - проса. Схожою, очевидно, була структура посівів і в сусідніх Харківській та Чернігівській губерніях, де ярі культури значно переважали озимі. Якщо під озиминою в усіх трьох губерніях на рубежі двох століть було зайнято 1,5 млн. дес. ріллі, то під ярими культурами - майже 3 млн. Якщо ж до цього додати ще й картоплю, то вийде понад 4 млн. дес. [10, с.309].

На початку ХХ ст. площа посівів різних сільськогосподарських культур на Лівобережжі продовжувала зростати, а саме: 1907 р. - 5543,5 тис. дес., 1913 р. - 5988,2 тис. Отже, за 6 років вона збільшилася на 445 тис. дес. або на 8%. При цьому вирішальну роль у даному процесі відіграли селянські господарства, адже поміщицькі посіви за вищезгаданий період скоротилися на 287,1 тис. дес. (з 1250,8 тис. у 1907 р. до 963, 7 тис. у 1913 р.) [11, с.193-194]. Що ж стосується урожайності основних зернових культур, то на Лівобережжі вона також постійно зростала. Так, якщо середньостатистичний показник урожаю жита за 1871–1875 рр. становив на Лівобережжі 28,2 пуда з десятини, то через 40 років (1910-1914) – 62,2 пуда; ярої пшениці відповідно 19,8 і 56,4 пуда. Подібна тенденція зростання урожайності в губерніях Лівобережної України мала місце також щодо інших зернових культур [12, с.168-173]. Під впливом постійного розширення посівної площі та зростання урожайності поступово утверджувалася тенденція збільшення валового збору усіх зернових культур. Так, якщо середньорічний обсяг збору озимого жита у 1901-1905 рр. становив тут 93764, 3 тис. пуда, то у 1916 році - вже 123860,9 тис. (ріст – 32,1%). Валовий збір ярої пшениці, що традиційно користувалась у місцевих товаровиробників найбільшою популярністю, зріс у вищезгаданий період з 57165,2 тис. пудів до 59070,5 тис. пуда (+3,3%). Третє місце за валовим збором посідав ячмінь. Якщо у середньому за 1901-1905 рр. його було зібрано 41958,4 тис. пуда, то у 1916 році – 51716,3 тис. пуда (+23,2%). Та особливо помітним було зростання виробництва такого цінного, з точки зору реалізації на внутрішньому і зовнішньому ринках, продукту, як озима пшениця. Її валовий збір у трьох губерніях Лівобережжя зріс на початку ХХ ст. з 14180,5 тис. пуда до 40865,1 тис. пуда (+188,2%) [13, с.160]. Загальною тенденцією було зростання валового збору усіх зернових. Лише в період аграрної кризи 80-х рр. мав місце певний спад виробництва зерна. Так, якщо у 70-х роках ХІХ ст. три губернії Лівобережжя виробили 161,6 млн. пуда зерна, то у 80-х – 158,5 млн. пуда, а у 90-х – 206,8 млн. пуда [2, с.278].

Усі вищенаведені факти дають підстави говорити про наявність у губерніях Лівобережної України значної матеріальної бази торгівлі зерновими культурами (табл.1). Напередодні Першої світової війни три губернії Лівобережжя щорічно поставляли на ринок 104752,2 тис. пудів зерна, що становило 13,6% від відповідних показників усіх 9 українських губерній, які входили на той час до складу Російської імперії. Порівнюючи експорт та імпорт, констатуємо факт переважання першого над другим на 65623,9 тис. пудів, що становить 17,3% від відповідного загальноукраїнського показника.

Підвищення попиту на хліб на внутрішньому і світовому ринках зумовлювало не лише щорічне зростання кількості проданого зерна, але й підвищення його вартості. Так, якщо осінні ціни на хліб у Полтавській губернії протягом 1891-1900 рр. коливалися в межах 38-54 коп. за один пуд (у залежності від зернової культури), то у наступному десятиріччі вони зросли в середньому на 30%. Скажімо, якщо пуд

жита протягом першого десятиріччя продавався за 48 коп., то у 1901-1910 рр. - вже за 65 коп. (+35,4%); пшениці відповідно 64 і 82 коп. (+28,1%); ячменю – 38 і 53 коп. (+39,5%); вівса - 40 і 53 коп. (+32,5%); гречки - 54 і 67 коп. (+24,1); проса – 44 і 56 коп. (+27,3%). Внаслідок підвищення урожаю, а надто зростання цін на хліб, заняття сільським господарством у другому десятиріччі стало вигіднішим, - констатували у 1915 році полтавські земці. Раніше з 1 дес. посіву дрібні господарі одержували лише 25,5 крб. валового прибутку, а великі латифундисти – 34 крб., а вже на початку ХХ ст. та ж сама десятина давала першим 36,5 крб., тобто більше на 43%, а великим землевласникам – 53 крб., або більше на 56% [14, с.11]. Механізм здійснення торгових операцій був таким: відповідна угода між продавцем і покушцем укладалась, як правило, на певний термін після визначення якості зерна та з урахуванням його ваги. Остання умова була визначальною при продажу головних хлібів (пшениці, жита, ячменю), які вироблялися у тій чи іншій губернії. Згадані культури відзначалися значною вагою зерна. Зростання попиту на це зерно пояснювалося, насамперед, його високою якістю, а саме: повнотою зерна, чистотою і сухістю. Через складність тогочасної термінології для розуміння змісту системи торговельних операцій сучасним читачем, зберігаємо мовою оригіналу відповідне пояснення земських економістів. „Весом натуре зерна называется соответствие между весом и мерой: если говорят, что зерно весит столько-то пудов или золотников*, то это значит, что одна четверть** зерна или 8 мер весят столько-то пудов или известная часть четверти (пурка) весит столько-то золотников. Таким образом, продать зерно на гарантию, значит принять на себя обязательство поставит хлеб с условленным весом четверти” [15, с.17].

На рубежі ХІХ-ХХ ст. вагою натуре зерна було прийнято називати відповідність між вагою і мірою: якщо говорили, що зерно важить стільки-то пудів, то це означало, що одна четверть зерна важить певну кількість пудів. Таким чином, продати зерно на гарантію означало взяти на себе обов'язок поставити завчасно визначену кількість натуре зерна.

Серед центрів торгівлі хлібом на Лівобережжі першість належала таким містам і містечкам, як Конотоп, Ічня, Остер, Переяслав, Прохорівка, Кременчук, Білопілья і Харків. У 1879 році, наприклад, у столиці Слобожанщини так звані „хлібні контори” скупили до 5,5 млн. пудів зерна [14, с.58]. Торгові операції здійснювалися найрізноманітнішими способами на ярмарках і базарах, на залізничних станціях, річкових пристанях і морських портах, а також безпосередньо у місцях його виробництва – у селах та містечках. До початку ХХ ст. основною фігурою торгових операцій між товаровиробниками і споживачами сільськогосподарської продукції були представники різних фірм. Щоб одержати якнайбільший прибуток, скупщики хліба не гребували ніякими засобами, включаючи і такий нецивілізований спосіб спілкування, як обман та шантаж. Значного поширення набрала на той час видача грошових завдатків під майбутній урожай зернових. Однак розвиток кооперації поступово створював торговим посередникам все більшу і більшу конкуренцію на цьому сегменті тогочасного ринку. „Кооперативний збут хліба, - писав у 1989 році відомий дослідник внутрішнього ринку України Б.А.Кругляк, - у 1910-1913 рр. набув значного поширення у Полтавській, Харківській, Херсонській і Таврійській губерніях. Зерно великими партіями поставлялося на місцевий ринок, вивозилося за межі України, ішло на експорт. Нерідко самі товариства встановлювали прямі контакти із власниками млинів і макаронних фабрик. Кооперативи будували склади і зерносклади” [16, с.52]. Автор слушно серед губерній на перше місце поставив Полтавщину, де розвиток кооперації, якій суттєву допомогу надавали земства [17, с.26], напередодні 1917 року набрав найбільшого, порівняно з іншими регіонами імперії, розмаху [18, с.149]. Згідно зі звітами кредитних і ощадно-позичкових товариств Полтавської губернії, у 1914 році ними було продано лише військовому інтенданству 778428 пудів жита і 48010 пудів вівса [19, с.24]. Прослідковуючи динаміку еволюції цін на зерно, не можна не помітити виразну тенденцію стабільного зростання цін на пшеницю на внутрішньому ринку, чого не можна сказати про ціни

на жито. Так, ціна на пуд пшениці в Одесі наприкінці XIX ст. була такою: 1890-1894 рр. – 86,5 коп., 1895-1899 рр. – 87,4 коп. (ріст +1,2%); у Миколаєві відповідно 85,5 коп. і 85,9 коп. (+0,005%). Що ж до жита, його ціна в Одесі протягом першого з вищезгаданих періодів становила 71,9 коп., тоді як упродовж другого – 62,2 коп. (-12,3%); у Миколаєві відповідно 71,2 коп. і 61,7 коп. (-14,1%) [20, с.273].

Досить повне уявлення про співвідношення цін на внутрішньому і зовнішньому ринках жита, пшениці і вівса у 1909-1913 рр. дає табл.2. Наведені у ній показники дозволяють зробити такі висновки. По-перше, ринкові ціни на вищезгадану продукцію в експортних регіонах, до яких належали і губернії Лівобережної України, у середньому на 10,8% перевищували місцеві ціни, тобто ті, за якими продавали хліб торговим посередникам безпосередні товаровиробники. Що ж до портів, то в них таке перевищення було ще помітнішим – 13,8%. По-друге, ціни в головних імпортерів українського і російського зерна (Німеччини, Голландії, Італії, Франції та Англії) були значно вищими, ніж на території Російської імперії. Найбільшим попитом користувалася пшениця, вартість якої загалом на 28,6 коп. перевищувала її відповідні загальноросійські показники. Поряд із приватними посередниками на зерновому ринку з'явився і такий специфічний суб'єкт підприємницької діяльності, як Державний банк, котрий уособлювали його місцеві контори. У розпалі аграрної кризи міністр фінансів Микола Бунге 11 жовтня 1885 року затвердив спеціальні правила видачі позик під заставу хліба. На початку XX ст. кредити під заставу урожаю у районах зернового виробництва становили вже сотні мільйонів карбованців. Значними вони були і на території Лівобережної України (табл.3). Усього за сім років (1906-1912) місцевими відділеннями банку в губерніях Лівобережної України було видано позик під урожай на загальну суму 18967 тис. крб. Основна частина коштів виділялася сільськогосподарським товаровиробникам Харківською конторою (77,8%). Значно менші суми були надані Кременчуцьким (6,2%), Чернігівським (5,2%), Полтавським (5,0%) та іншими відділеннями.

В опублікованих протягом останніх двох десятиріч працях з історії сільського господарства завдяки публіцистам із числа російських „націонал-патріотів” набула значного поширення теза про високий рівень товарного виробництва зернових культур епохи імператора Миколи II. „На початку XX ст., - писав у 1992 році один з апологетів російського самодержавства В.Г.Тюкавін, - Росія посідала перше місце у світі за загальним обсягом виробництва сільськогосподарської продукції: 50% зборів жита, близько 20% - пшениці, чверть світового збору й експорту усього зерна” [21, с.4]. Однак факти свідчать, що такий традиційний район зернового виробництва, як Лівобережна Україна, відправляв на всеросійський та європейський ринки зерно за рахунок напівголодних селян. Навіть напередодні світової війни, коли, як було зазначено раніше, виробництво зерна у царській Росії сягнуло свого апогею, валовий збір таких найнеобхідніших продуктів життєдіяльності селянської родини, як жито та пшениця, не досягав показників обґрунтованих тогочасними економістами харчових норм. Так, протягом 1909-1913 рр. середній щорічний валовий збір жита із розрахунку на одну особу становить на Лівобережжі 10,89 пуда, пшениці - 11,10 пуда [22, с.1]. Достатньою для харчування селянської родини нормою тогочасні статистики вважали значно вищі показники. Один із відомих публіцистів партії конституційних демократів Микола Аверін у 1907 році опублікував брошуру, в якій детально проаналізував споживання хліба в Росії та ряді інших країн світу. Згідно з його даними, селяни центральних губерній Російської імперії в урожайні роки споживали у середньому 16 пудів, а в неврожайні – 11,2 пуда. У той же час мешканці США щорічно споживали 61,9 пуда хліба, Данії - 57 пудів, Болгарії та Франції - по 33,6 пуда, Швеції -31,3 пуда, Німеччині – 27,8 пуда, Голландії – 24,5 пуда. Взявши за норму щорічне споживання хліба голландцями, М.Аверін вирахував, що 75 млн. селян царської Росії щорічно недоїдали близько 600 млн. пудів хліба [23, с.3]. Приблизно таку кількість зерна Росія щорічно відправляла в Європу: 1890-1895 рр. – 440,80 млн. пуда; 1896-1900 рр. – 371,8 млн.; 1901-1905 рр. – 506,0 млн.; 1906-1910 рр. – 684,6 млн. і 1911-1913 рр. – 524,3 млн. пуда [24, с.47]. Згідно з

даними земської статистики, селяни Лівобережжя, зокрема Полтавщини, споживали дещо більше хліба (18 пудів), ніж ця категорія населення у середньому по Російській імперії. Але і в даному випадку харчування безпосередніх товаровиробників було в той час далеким від норми, яка становила, як уже згадувалося, 24,5 пуда [25, с.132]. Таким чином, говорити про поставки на внутрішній і зовнішні ринки зернових як про так звані надлишки хліба і на цій підставі вихвалити стан сільськогосподарського виробництва у Російській імперії, як це роблять окремі, у тому числі й вітчизняні автори [26, с.8], у нас підстав немає. Як *висновок*, констатуємо факт використання на території Лівобережної України понад 4 млн. дес. орної землі, відведеної на рубежі XIX-XX ст. для вирощування зернових культур, тобто за тогочасною термінологією – хліба. Однак через ряд причин, переважно об'єктивного характеру, урожайність поля була досить низькою – 8-10 ц з гектара. Отже, і валовий збір зерна тут був порівняно незначний – близько 200 млн. пудів, або 3200 тис. тонн. Із цієї кількості зерна за межі району вивозилася щорічно майже половина (у 1909-1913 рр. – 104 752,2 тис. пуда). Проте це не були „надлишки”, адже селяни Російської імперії, як уже було зазначено вище, споживали хліба значно менше медично обґрунтованих норм. Це, у свою чергу, дає підстави говорити про експорт хліба з Росії у Європу скоріше як про негативний, а не позитивний показник соціально-економічного розвитку тогочасної країни, де незадовільне харчування основної маси сільського населення було повсякденним явищем. Із точки зору *подальшого* дослідження проблеми, заслуговує на увагу з'ясування впливу на формування ринку зерна таких факторів, як ріст міського населення, будівництво залізничних шляхів сполучення, розвиток елеваторної справи та ролі в ній уряду, земства і кооперативних організацій.

Джерела та література:

- 1.Лященко П.Н. Хлебная торговля на внутренних рынках Европейской России.- СПб.: Тип. В.Ф.Киршбаума, 1912.-Т.1.- 656 с.
- 2.Нифонтов А.С. Зерновое производство России во второй половине XIX века. По материалам ежегодной статистики урожаев Европейской России. – М.: Наука, 1974.-318 с.
- 3.Золотов В. Хлебный экспорт России через порты Азовского и Черного морей в 60-90 гг. XIX века.- Ростов-на-Дону: Изд-во Ростовского н/Д ун-та, 1966.-277 с.
- 4.Гуржій І. Україна в системі всеросійського ринку 60-90-х років XX ст. – К.: Наук. думка, 1968. – 191 с.
- 5.Історія селянства Української РСР. У 2-х т. Т.1 /Ред. кол. В.А.Дядиченко та інші. – К.: Наук. думка, 1967. – 551 с.
- 6.Історія Української РСР. У 8-ми т., 10-ти книгах. Т.3. /А.Г.Шевелев (гол. ред.). – К.: Наук.думка, 1978. – 607 с.
- 7.Історія народного господарства УРСР. В 3-х т., 4-х книгах /Ред. І.І.Лукінов. Т.1 – К.: Наук. думка, 1983. – 463 с.
- 8.Попов А.С. Хлебный вывоз из Украины накануне Первой мировой войны. Автореферат дисс. ... канд. экон. наук. – Львов: Изд-во АН УССР, 1954. – 17 с.
- 9.Згурский Г.В. Рынок сельскохозяйственной продукции Левобережной Украины в 60-90-е гг. XIX в. Автореферат дисс. ... канд. ист. наук. – Харьков: Изд-во ХГУ, 1989. – 17 с.
- 10.Яснопольский П.Н. Статистико-экономические очерки областей, губерний и городов России – Киев: Тип. Ген. Бруня, 1913. – 570 с.
- 11.Ковальченко И.Д. Соотношение крестьянского и помещичьего хозяйства в земледельческом производстве капиталистической России //Проблемы социально-экономической истории России. Сб. статей. – М.: Наука, 1971. – С.171-194.
- 12.Сельское хозяйство Украины. /Под ред. М.Б.Гуревича и В.М.Соловейчика. – Харьков: Издат. отдел Н.К.З., 1923. – 232 с.
- 13.Сельское хозяйство России в XX веке. Сборник статистико-экономических сведений за 1901-1922 гг. – М.: Новая деревня, 1923. – 340 с.
- 14.Изменения в хозяйственной жизни населения Полтавской губернии по данным переписей 1900 и 1910 гг. – Полтава: Тип. Т-ва Печатного Дела, 1915. – 71 с.
- *Золотник = 4,3 грама.
- **Четверть = 26,2 літра.
- 15.Экономическая и сельскохозяйственная деятельность Полтавского земства. Издание экономического бюро Полтавского губернского земства. – Полтава: Типо-литогр. губернского правления, 1903. – 47 с.
- 16.Кругляк Б.А. Кооперативна торгівля на Україні в період імперіалізму //Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. Вип.23. – К.: Наук. думка, 1989. – С.50-55.

17. Маслов С. Сбыт хлеба в крестьянском хозяйстве и кооперация. – М.: Тип. Т-ва Н.Н.Кушнарева и К., 1913. – 30 с.
18. Пантелеймоненко А.О. Становлення кооперації в українському селі: історико-економічні аспекти. – Монографія. – Полтава: РВЦ ПУСКУ, 2006. – 227 с.
19. Битус А.П. Учреждения мелкого кредита Полтавской губернии за 1914 год // Журнал Полтавского губернского присутствия. – 1916. - №4. – С.4-37.
20. Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1902 г. – Полтава: тип. И.А.Дохмана и Л.Т.Фришберга, 1902. – 76, 315, 252 с.
21. Тюкавкин В. Деревенский прорыв // Былое. - 1992. - №3. – С.4-5.
22. Производство, перевозка и потребление хлебов в России. 1909-1913 гг. Вип.1: Рожь. Пшеница. Ячмень. Овес. – Пг.: Екатерининская типография Н.Ф.Вайсберга, 1916. – 96 с.
23. Аверин Н. Переселенческий вопрос и общественные организации. – СПб.: Тип. В.Ф.Киришбаума, 1907. – 37 с.
24. Измествева Т.Ф. Россия в системе европейского рынка. Конец XIX – начало XXв. – Изд-во Москов. ун-та, 1991. – 190 с.
25. Статистический ежегодник Полтавского земства на 1907 год. – Полтава: Типо-литогр. И.А.Дохмана, 1907. – 161, 89 с.
26. Машкін О. „Буде хліб – буде і пісня!“ // Історія України. - 2006. - №37. – С.8-9.

Табл.1

Торгівля зерном у губерніях Лівобережної України за 1909-1913 рр. (тис. пудів)

№ п\п	Губернії	Вивіз	Ввіз	Середнє щорічне перевищення експорту над імпортом
1	Полтавська	56744,8	16391,1	40353,7
2	Харківська	36551,6	14850,8	21700,8
3	Чернігівська	11455,8	7886,4	3569,4
	Разом	406737,6	245253,4	65623,9
	По Україні	770952,6	391331,1	379621,5
	Питома вага Лівобережжя (у %)	13,6	10,0	17,3

*Таблиця складена на основі даних: Сельское хозяйство Украины под ред. М.Б.Гуревича и В.М.Соловейчика. - Харьков: Издат. отдел Н.К.З., 1923. – С.215.

Табл.2

Співвідношення цін на внутрішніх і зовнішніх ринках продукції рослинництва у 1909-1913 рр. (крб. за пуд)

Ринки. Види цін	Середні ціни за 1909-1913рр.						Ринкові ціни у % до місцевих		
	Жито		Пшениця		Овес		Жито	Пшениця	Овес
	Ринкові	Місцеві	Ринкові	Місцеві	Ринкові	Місцеві			
Ціни експортних регіонів України	75,6	70,2	101,3	93,6	65,6	56,3	107,7	108,2	116,5
Портові ціни в Одесі та Миколаєві	83,4	71,8	110,8	98,2	78,1	69,4	116,2	112,8	112,5
Різниця цін	+7,8	+1,6	+9,5	+4,6	+12,5	+13,1	-	-	-
Німеччина	99,5	-	-	-	86,2	-	-	-	-
Голландія	103,1	-	-	122,7	-	-	-	-	-
Італія	-	-	127,7	-	-	-	-	-	-
Франція	-	-	129,0	-	104,3	-	-	-	-
Англія	-	-	129,3	-	102,1	-	-	-	-

* Джерело: Хлебные цены и хлебный рынок. Под ред. А.Л.Вайнштейна. – М: Финансовое изд-во Н.К.Ф. СССР, 1925.- С.101.

Співвідношення цін на внутрішніх і зовнішніх ринках продукції рослинництва у 1909-1913 рр. (крб. за пуд)

**Позики під урожай зернових культур Державного банку в губерніях
Лівобережної України у 1906-1912 рр. (тис.крб.)**

№ п/п	Назва місцевої контори Державного банку	Роки							Всього за 1906-1912 рр.
		1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	
1.	Харківська контора	1827	2117	2609	2235	2552	2441	981	14762
2.	Кременчуцьке відділення 2 розряду	182	232	183	115	171	149	120	1152
3.	Полтавське відділення 2 розряду	579	185	36	37	5	48	59	949
4.	Роменське відділення 3 розряду	65	63	91	96	119	207	257	898
5.	Сумське відділення 3 розряду	-	6	171	13	9	9	8	216
6.	Чернігівське відділення 2 розряду	163	142	173	128	120	111	153	990
	Разом	2816	2745	3263	2624	2946	2965	1578	18967

* Таблиця складена на основі даних: Государственный банк. Данные по конторам и отделениям за 1903-1912 гг. Составленные под ред. директора Гос. банка Сланского Е.Н. – СПб.: Тип В.Ф.Киршбаума, 1913. – С.229-261.

СПРОБИ ВИРШЕННЯ ЗЕМЕЛЬНОГО ПИТАННЯ ЯК ЧИННИК ВИНИКНЕННЯ СЕЛЯНСЬКОГО ПОВСТАНСЬКОГО РУХУ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ (БЕРЕЗЕНЬ 1917 – КВІТЕНЬ 1918 рр.)

Лютневі події 1917 року пробудили широкі верстви українського народу до соціально-визвольної боротьби, в якій трудящі добивалися звільнення від буржуазно-поміщицького гноблення. Активна участь народних мас у революційних подіях зумовила їх переважно селянський характер тому, що на початку ХХ століття понад 91% населення країни становило селянство. Нові уряди, які виникли на території України, зіткнулися із земельним питанням і змушені були шукати шляхів його вирішення. Спроби впровадження аграрної реформи намагався здійснити як Тимчасовий російський уряд, так і Українська Центральна Рада (березень 1917 – квітень 1918 рр.), але неспроможність вирішити земельне питання в Україні призвела до появи селянського повстанського руху.

Політичне й соціально-економічне становище селянства, його боротьба за землю привертала особливу увагу дослідників. Першим про вказану проблему згадував активний діяч Української революції Д. Дорошенко¹, який наприкінці серпня 1917 року був призначений чернігівським губернським комісаром. В. Щербаков, З. Табаков² виражали більшовицьку точку зору, але мали й свою власну думку про події того часу на Чернігівщині. Їхні праці носять мемуарний характер, хоч містять спроби наукового аналізу явищ і подій вказаного періоду.

У радянські часи було написано чимало робіт, присвячених селянському аграрному руху. Участь селянства в боротьбі за землю в Чернігівській губернії відображають праці А. Левенка, В. Черноуса³. Але звинувачення місцевих органів

влади у пропоміщицькій політиці та вплив більшовицької партії на селянство не відповідало історичній дійсності.

Після проголошення Україною 24 серпня 1991 року державного суверенітету розпочався новий етап наукових досліджень. Перед науковцями відкрилися широкі перспективи для об'єктивного аналізу аграрної політики тих урядів, що діяли в Україні з березня 1917 р. по квітень 1918 р. У цей час з'являються роботи В. Верстюка, С. Кульчицького⁴. Їхні праці подають загальну характеристику аграрної політики Тимчасового російського уряду та Української Центральної Ради.

Не можна обійти увагою історичний нарис В. Бойка, Т. Демченко, О. Оніщенко,⁵ в якому висвітлюється назрівання повстанського руху серед селянства Чернігівщини у 1917 році. Багатий матеріал з аграрної проблематики Чернігівської губернії періоду революції містить наукова робота І.Еткіної.⁶

Отже, належить підкреслити, що, незважаючи на численні зведення дослідників до аграрних перетворень на Чернігівщині вказаного періоду, селянський повстанський рух не став предметом спеціального дослідження. Саме тому на основі опублікованих робіт та вивчення архівних документів і матеріалів, періодичних видань ми ставимо за мету об'єктивно проаналізувати чинники, які призвели від самочинних захоплень землі до «чорних переділів», від окремих заворушень до появи селянського повстанського руху на Чернігівщині під час правління Тимчасового уряду та Центральної Ради.

Звістка про лютовневі події в Петрограді миттєво облетіла всю Україну. До Чернігова вона дійшла на початку березня. В місті відбувалися маніфестації, мітинги, спрямовані на підтримку революції. На селі цю звістку зустріли з величезною радістю. У повітах, волостях та селах масово пройшли святкування, сходи, збори. Селяни приймали присягу на вірність Тимчасовому уряду, відправляли телеграми на ім'я князя Львова з вітаннями.⁷ Вони щиросердно повірили новій владі та сподівались, що новостворений уряд вирішить першочергове, таке необхідне для селянства земельне питання.

У березні розпочалася масова ліквідація колишніх органів управління, влада перейшла до призначених Тимчасовим урядом губернських та повітових комісарів. Замість старих волосних управ утворювалися волосні та сільські виконавчі громадські, продовольчі комітети — органи нового уряду. Формується народна міліція, підпорядкована комісарам.⁸ 24 березня був створений губернський виконавчий комітет на чолі з І.Л. Шрагом, який звертався до селян з проханнями про допомогу армії і народу хлібом. Закликав поставляти хліб за цінами, встановленими новим урядом, обробляти всі посівні площі, створювати волосні земельні комітети та брати участь в обговоренні земельного реформи.⁹ Селяни були впевнені, що Установчі збори приймуть законне рішення у розв'язанні земельного питання, що вони отримають землю за трудовою нормою.¹⁰ Навесні 1917 року найчисельніша частина хліборобської верстви в Україні — селянство-залишалось розрізною, неорганізованою масою. Тому найбідніші верстви селян гуртуються навколо тільки-но створених рад селянських депутатів. Перші, щоправда, поодинокі, випадки створення рад селянських депутатів на Чернігівщині відносяться до березня 1917 року. В умовах революції активізували свою діяльність різні політичні сили, політичні партії, утворювались різноманітні громадські організації. Прагнучи зміцнити власну соціальну базу, за селянина вели боротьбу практично всі політичні партії.

Напередодні Великодня в деяких повітах склалася дуже напружена ситуація з нестачею хліба, тому є свідчення кореспондента Чернігівської земської газети від 31 березня із с. Ваганичі Городнянського повіту. Він писав, що в селі відсутнє найнеобхідніше, немає житнього борошна, а хліб, який надходить на станцію Хоробичі, забирають головним чином приватні підприємці з Добрянки. Все це вносить смуту і незадоволення. Здавалося б, старий порядок пішов назавжди, але в справі забезпечення продуктами харчування виникали проблеми.¹¹ З повідомлень Батуринського виконавчого комітету ми бачимо, що місто перебуває

на межі кризи. Хліба ледве вистачає для власного споживача. На засіданні членів волосних комітетів Новоизибківського повіту докладному обговоренню підлягало продовольче питання, адже свого хліба не вистачало і до половини зими. Повіт був у тяжкому стані.¹² Разом з тим губернський виконавчий комітет повідомляв, що останнім часом з'являються повідомлення про виникнення в деяких місцях безладів на земельному ґрунті. Були пожежі і вбивства.¹³ Виникнення в губернії земельних безладів викликало обурення у деяких політичних партій. Як писала газета "Дело народа", соціалісти-революціонери рішуче повстають проти самовільних захоплень землі і закликають до справедливості і порядку.¹⁴

7-9 квітня в Чернігові відбувся перший селянський з'їзд, на який прибуло близько 500 селян із 13 повітів. Він ухвалив рішення про створення в губернії Чернігівського відділу Всеросійського селянського союзу. Щодо земельного питання, то з'їзд висловив побажання про відміну приватної власності на землю, конфіскацію монастирських і приватно-власницьких земель і передачу їх тим, хто на них працює.¹⁵

21 квітня Чернігівський губернський виконавчий комітет оголошує постанову Тимчасового уряду про створення губернських та повітових земельних комітетів. Вони повинні були виконувати накази центральної влади, вирішувати спірні земельні питання та непорозуміння на місцях.¹⁶ Петроградський комітет обіцяв, що скличе всеросійський з'їзд селянського союзу з метою обговорення програми для селянських депутатів, з якою повинні виступати кандидати від селян на виборах в засновницькі збори, які можуть вирішити земельне питання. Отже, наприкінці весни в Чернігівській губернії почали діяти виконавчі, земельні та продовольчі комітети, в які нерідко потрапляли випадкові люди, котрі задля власного збагачення використовували службове становище. Так, у селі Дрімлівці голова сільського виконавчого комітету захопив і засіяв землю свого брата, який перебував на фронті, а працівник цього ж комітету Чуєнко зводив власні рахунки з односельцями.¹⁷

У березні 1917 року українські партії сформували Українську Центральну Раду, яка досить швидко завершила перший етап своєї організаційної діяльності. Залученню в русло політики Центральної Ради нових соціальних груп, перш за все на місцях, сприяло також утворення губернських, повітових та міських «українських рад» (вони діяли на Полтавщині, Чернігівщині, Слобожанщині, Волині, у Києві). Для зміцнення позицій Центральної Ради досить важливе значення мала підтримка її з боку скликаних у Києві у травні 1917 року всеукраїнських з'їздів: військового, селянського і робітничого. Селянські з'їзди, які пройшли в Україні весною, зробили перший крок до здійснення земельної реформи.

Такою в загальних рисах була суспільно-політична ситуація в Україні, насамперед Чернігівській губернії, навесні 1917 року. Утворювалися державні органи влади, селянські спілки, пройшов перший селянський з'їзд. Народ радів за нову владу, але деякі селяни, відчувши свободу, порушували спокій, вдаючись до самочинства, а в деяких повітах голод штовхав людей до заворушень.

З 10 по 12 червня в Чернігові проходить другий губернський селянський з'їзд, який підтримав Центральну Раду і щоб врятувати губернію від анархії і розпаду, визнав необхідним для вирішення земельного питання:

1. Не допускати самовільних захоплень землі і самовільних порубок лісів.
2. Земельні комітети повітів повинні стежити, щоб вирубування лісу не виходило з допущених норм.
3. Усі великовласницькі землі, а також сінокоси, до повного вирішення земельного питання передаються до тимчасового розпорядження земельних комітетів. Земельні комітети встановлюють справедливую орендну платню і правильний розподіл землі між охочими її обробляти.¹⁸ Не звертаючи уваги на рішення з'їзду, селяни деяких повітів вдавалися до самовільних захоплень земель, будь-яким шляхом намагалися отримати землю. На початку червня до

губернського виконавчого комітету надходить повідомлення про самовільне захоплення землі в селі Озаричі Крелевецького повіту, де селяни самовільно заволоділи церковною землею (64 десятини).¹⁹ У повідомленнях Головного управління в справах міліції про аграрний рух у Чернігівській губернії (9–16 червня) говорилось, що у землевласника Гамалея селяни захопили і поділили між собою землю, забрали племінну худобу, роблять потрави сіножатей і врожаю.²⁰ Такі випадки самочинства у губернії були непоодинокі. Повітові комітети прикладали чимало зусиль, щоб утримувати селян від самовільних захоплень землі, однак сільські комітети, які в більшості виникали стихійно, вимагали від поміщиків здавати землю в оренду за цінами, встановленими ними. Такі дії сільських комітетів М. А. Рубач назвав “примусовою орендою”.²¹ Під прикриттям цієї оренди, яка діяла фактично до осені, було захоплено та засіяно чимало землевласницьких ґрунтів. Підтвердженням цього є свідчення з села Дрімайлівки, де селяни засіяли 600 десятин землі графині Мусіної-Пушкіної.²² За наказом сільського комітету хутора Пустотіна Козелецького повіту поміщик Д. М. Храповицький віддав селянам 172 десятини землі.²³ Від примусової оренди страждали не лише великі землевласники, а й заможні селяни – орендарі. Вони ставали жертвами так званої посередницької оренди, яку губернський земельний комітет забороняв, але сільські дуже часто використовували.²⁴ У Мглинському повіті орендар Озерський зорвав землю в маєтку Абрама Меєрова, і, як тільки робітники закінчили свою роботу, селяни розігнали їх та засіяли цю землю своїм зерном.²⁵ У селі Гусинка Городнянського повіту бідні селяни розподілили між собою землі, орендовані раніше іншими, заможними селянами.²⁶ 2 серпня Глухівський повіт повідомляє, що селяни села Студенок викосили в орендаря хутора Водяникова 73 десятини лугів і частину конюшинового поля, сільський комітет зняв з робіт військовополонених і зажадав, щоб хазяїн негайно виїхав з хутора.²⁷ Поміщикам нічого не залишалось, як йти на поступки селянству. Щоб зберегти у власності свої землі, землевласники обмежувалися орендою, а деякі втікали.

Якщо від “примусової оренди” потерпали поміщики та заможні селяни, то дії обліковців не обходили нікого. Велике обурення, а в деяких місцях і відкрите протистояння у селян викликали дії Тимчасового уряду, а саме продовольчих управ та продовольчих комітетів, бо ті фіксовані ціни на хліб, які пропонував уряд, дорівнювали реквізиції. А влада вимагала здавати все більше хліба для армії. Обліковців на селі зустрічали недоброзичливо. В селі Подлипному Конотопського повіту селянка Судакова на облікову комісію випустила собак, а селянин Шостак вигнав членів цієї комісії з подвір'я вилами. Як повідомляє І.Ф. Молочко, в селі Макишин Городнянського повіту твориться повна анархія. Майже щодня перебираються сільські комітети. Місцеві жителі не бажають платити земські та інші податки.²⁸

На фоні усього цього беззладдя на деякі північні повіти губернії насувався голод. 15 липня в Чернігові вводиться продаж хліба за картками, але його нестача давала про себе знати, бо за загальноросійським планом поставок хліб з губернії продовжували вивозити до Росії.²⁹ Саме в той час з повітів надходили повідомлення, що через засуху врожай зібрали значно нижчий від звичайного. Із села Савлукове Мглинського повіту повідомляють, що з травня нема дощу, а спека стоїть близько 40°. Засуха загрожує житю, вівсу, гречці. В селі Макишин Городнянського повіту суха погода пошкодила ярові посіви. Врожай жита нижче середнього. Новозибківська повітова продовольча управа 28 липня надсилає до Чернігова телеграму з повідомленням про тяжкий стан у повіті, викликаний посухою.³⁰ Врешті-решт стає зрозумілим, що через неврожай та необхідність виконання загальноросійського плану поставок хліба, який проводив Тимчасовий уряд, губернія опинилася на межі голоду вже влітку 1917 року.

Величезний вплив на селянство мали перший та другий універсали Центральної Ради. Селяни Чернігівщини підтримали дії Центральної Ради та

сподівалися на поліпшення продовольчої ситуації.³¹ З приводу нестачі хліба, самовільних захоплень земель у губернії 10-11 серпня в Чернігові проходить спільне засідання губернського виконавчого, земельного, продовольчого комітетів, губернської ради селянських депутатів, ради робітничих та солдатських депутатів. Усі представники висловлюють довіру Тимчасовому уряду, Центральній Раді та Генеральному секретаріату, але наполягають на терміновому вирішенні питань реалізації продовольчого та земельного законів.³² У той же час, виконуючи постанови губернського українського з'їзду, губернська рада виносить постанову організувати у Чернігові міську українську раду.³³ В кінці серпня до Чернігова прибуває новообраний губернський комісар Д. І. Дорошенко. З його спогадів нам відомо, що реальної влади в губернії на той момент не було, міліція складалася з хабарників і нероб, та і її було дуже мало. Населення практично ніким не охоронялося.³⁴

Саме влітку, підтримуючи соціалістів-революціонерів у питанні націоналізації і передачі землі в безоплатне користування тим, хто її обробляє, селяни не підтримували їхніх програмних засад щодо скасування приватної власності на землю. Заможні селяни з поміщиками створювали союзи земельних власників, а бідні пропонували скасувати власність на землю.³⁵

Складається враження, що у політичних суперечках минуло усе літо. Хоч центральні та місцеві органи влади намагалися всіма засобами не втратити контроль над діями селян, проте їх виступи тривали. Влітку на Чернігівщині селянські виступи мали переважно мирні форми. Насамперед вони проявлялися в захопленнях приватновласницького, переважно поміщицького урожаю, зниженнях орендних цін, захопленнях незасіяних поміщицьких земель, потраві посівів тощо.

Осінь у Чернігівську губернію прийшла з наростаючою кризою у відносинах селянства з Тимчасовим урядом. Остання вдалася до радикальних заходів з приводу здачі хліба державі. Продовольчі управи розвішували оголошення ультимативного змісту. У них йшла мова про те, що з приводу загальнодержавної потреби в хлібі села повинні негайно приступити до обмолоту та пред'являти зерно до обліку. Обмолот повинен бути закінчений до 1 листопада. Облік і вилучення проводитимуть одночасно, а у непокірних цьому наказу зерно буде обмолочено примусово за рахунок хлібовласників і відібрано як державна власність, але вже за половинною ціною.³⁶ Селяни були приголомшені цим ультиматумом і зустрічали продовольчі комісії збройним опором, про що свідчить повідомлення з села Ковчин Чернігівського повіту.³⁷ Великого лиха зазнавали селяни від реквізійних загонів. Свідченням цьому є лист Марії Скуловатої своєму брату на фронт від 10 вересня 1917 року. " ... Дорогой братец, сообщаю я тебе свои новости, что нам приходится погибать, от нас все забирают, то, что мы за лето слезами наработали то у нас реквизиция хлеба и всего что есть в хозяйстве. Кто не давал то они били замки в амбрах и в клунях и стреляли так, что нельзя было ничего говорить, а в селе Ковчин когда реквизировали, они стали спрашивать по чьему вы распоряжению бьете замки, то они 4 человека убили. Один умер на месте. Все забирают, так братец жить стало, что хоть живой полезай в землю " ³⁸

У селі Петрушин Городнянського повіту за відмову на вимоги сільського комітету видати худобу для армії було засуджено до штрафу і тюремного ув'язнення на 3 місяці декількох громадян сіл Суличівки, Петрушина, Високіна і Сенюків.³⁹ Усе це сталося тоді, коли до Чернігова надходять жахливі повідомлення з повітів, що у селі Перелюбі Сосницького повіту зовсім не вродили зернові. Ціни на хліб підскочили аж до 11 карбованців за пуд. Перелюбська харчова управа ніяк не може дати собі ради, де дістати хліб. З Новгород-Сіверського також надходить звістка, що в місті голод, боротьба з яким не під силу продовольчим комітетам. Повітовий комітет не користується впливом, а волосні та сільські комітети вороже ставляться до міста. Яриловицька волость Городнянського повіту повідомляла, що зерна нема ні для харчування, ні для посіву. Хліб населення добуває злочинським шляхом.⁴⁰ Жорстокі дії реквізійних комісій, голод, який невіддільно був пов'язаний

з вирішенням земельного питання, штовхнули широкі верстви селян на збройний опір діям Тимчасового уряду та відкрити боротьбу проти землевласників, насамперед поміщиків. В губернії відбувалось пограбування врожаю, захоплення луків та орних земель, рубка лісу та напади на поміщицькі маєтки. Захоплювались землі цукрових заводів, відбувалися погроми винокурень та горілчаних складів. Так, в селі Шептаки Новгород-Сіверського повіту селяни самовільно рубали ліс поміщиків Вітеберга та Дунаєвського, а в селі Лопатні Суразького повіту рубали ліс поміщика Сапожкова.⁴¹ Близько 43 десятин скошили селяни в Соловійовському маєтку Новозибківського повіту, що належав селянському банку.⁴² 8 вересня до Чернігова надійшла телеграма: «Губернському комісару, продовольчому комітету, земельному комітету, виконавчому комітету, раді робочих, солдатських депутатів, селянських депутатів. Від керівництва Дубов'язівського цукрового заводу про те, що селяни Конотопського повіту самовільно засівають та орють землі, призначені під буряки на майбутній рік». А у Кролевецькому повіті не дають їм рубати ліс, тому просили допомоги. 16 жовтня тим же адресатом з проханням допомогти надходить телеграма із Свєсського цукрового заводу про те, що землі цього заводу захоплюють селяни з містечка Монастирище Ніжинського повіту – 38 десятин, а в селах Піски і Фастовець Борзенського повіту – 200 десятин. Такі телеграми надходили з багатьох інших цукрових заводів, але влада не спроможна була допомогти, бо селянський рух набував широких масштабів.⁴³

Одним з найбільших ускладнень у житті губернії була наявність великої кількості військ, що прибули з фронту або які готувалися до відправки.⁴⁴ Ось саме на таких солдат і скаржилися селяни села Биківня Остерського повіту. Солдати силою зброї забирали домашню птицю та худобу, спустошували городи. Громада села Димерка того ж повіту звернулася до Центральної Ради з проханням вивести надісланих туди солдатів, які роблять людям великі збитки – крадуть сіно, жито, гречку, птицю, телят. З 1 по 4 листопада місто Ніжин було охоплене анархією. Солдати разом із селянами погромили два горілчані склади.⁴⁵

Наприкінці жовтня 1917 року, коли становище ускладнювалось стихійністю, коли бездіяльність влади не могла зупинити анархію і захистити населення губернії від хаосу, прийшла звістка про захоплення влади в Петрограді більшовиками. Тимчасовий уряд був повалений, так і не вирішивши земельного питання, а навпаки створивши навколо землі складну, запутану ситуацію. З падінням Тимчасового уряду перед Центральною Радою відкривалися можливості здійснити соціально-економічні програми.

На петроградські події Центральна Рада відповіла своїм третім Універсалом (7 листопада), який проголошував Українську Народну Республіку. У земельному питанні Універсал проголошував скасування приватної власності на поміщицькі, удільні, монастирські, церковні та інші землі. Вся земля до початку весняних польових робіт мала бути передана трудовому народу без викупу. В офіційному поясненні Генерального секретаріату підкреслювалося, що колишнім власникам забороняється продавати, купувати, закладати, дарувати землю чи передавати будь-кому у власність іншим способом, оскільки ці землі визнаються Українською Центральною Радою такими, що належать не окремим особам, а всьому трудящому народу і передаються під догляд і в розпорядження повітовим та губернським земельним комітетам. Остаточне вирішення земельного питання мало відбутися на Українських установчих зборах, які були призначені на 9 січня 1918 року.⁴⁶

Виконуючи розпорядження Генерального секретаріату, 24 листопада Чернігівський губернський земельний комітет наказує волосним земельним комітетам взяти на облік нетрудові землі, але управління ними залишити в руках адміністрацій, щоб уникнути грабежу і погромів маєтків землевласників.⁴⁷ Проте виконання цих наказів на місцях було рідкістю, тому що відсутність коштів не давала ніяких можливостей працювати і боротися з анархією, що розвивалася з кожним днем. Так, за клопотанням суразького повітового комісара від 16

листопада, остерського - від 15 листопада, ніжинського, новозибківського, козелецького, глухівського, комісара посаду Клинці - від 21 листопада губернський комісар повідомляв, що від Тимчасового уряду не надійшло жодної копійки, а на утримання міліції на листопад, грудень недоотримано 248000 рублів. Генеральному секретаріату УЦР доводилось до відома про важкий стан комісаріатів. Від української влади очікували подальших вказівок.⁴⁸ Восени Центральна Рада намагається ввести свої аграрні закони, але, не маючи сильної влади на місцях, вона втрачає вплив на селянство.⁴⁹

Стомлені, розлучені, голодні селянські маси потребували негайного вирішення земельного питання, але Центральна Рада остаточно його вирішення переносила на зиму. Скориставшись невдоволенням селян, більшовики активізували свою діяльність, закликаючи народ виступати проти законної влади, самовільно захоплювати поміщицькі землі.

Бурхливі події охопили Чернігівщину взимку. Під впливом більшовиків перебираються волосні виконавчі, земельні і продовольчі комітети. Під їх керівництвом беруться на облік, а деколи і під охорону, поміщицькі землі та землі інших нетрудових господарств. А. І. Левенко та В. У. Черноус про подібні дії писали, що селяни Чернігівщини захоплювали поміщицькі землі, реманент, землі заводів, керуючись Декретом про землю.⁵⁰ В ніч з 18 на 19 грудня, незважаючи на постанову Новгород-Сіверського повітового з'їзду селянських депутатів про заборону самовільного захоплення землі, в повіті було розгромлено і спалено 30 економій, маєтків і хуторів.⁵¹ 3 січня селяни села Криски Кролевецького повіту розгромили маєток князя Долгорукого. З будинку повиносили меблі, познімали двері, навіть повитягували скло з вікон та розламали паркани. Забрали всю худобу, птицю та пошкодили сільськогосподарські машини.⁵² Але іншу оцінку цим діям дав В. К. Щербаков. Він зазначав, що селянство було віддано самому собі та йшло своїм шляхом, а революційні події посилювали селянський рух.⁵³ Він тривав під гаслом більшовиків "Вся земля – народу", і ні вибори до Установчих зборів, ні земельний закон від 18 січня, ні проголошений Четвертий універсал (25 січня 1918 року) не змогли його зупинити.⁵⁴

19 січня червоні війська вступили в Чернігів. У першу чергу більшовики хотіли створити ради робітничих і селянських депутатів, тим самим заручившись підтримкою села, але бажаних результатів вони не отримали, а в деяких повітах ця справа зовсім провалилася. Все ж таки, незважаючи на це, почалася масова ліквідація конфіскованих поміщицьких маєтків, розподіл реманенту та землі. Саме під цей розподіл земель потрапили заможні селяни. У повітах запанував "чорний переділ". М. А. Рубач вказував, що весь конфіскований фонд на Чернігівщині становив 1839 тис. десятин. Дворянських земель було поділено 616 тис. десятин, куркульських – 714 тис., купецьких, міщанських, торгово-промислових товариств та іноземних підданих – 303 тис., державних земель – 88 тис. десятин.⁵⁵ Майже всі землевласницькі землі губернії були поділені. Здавалося б, селяни повинні підтримувати нову владу, що дала землю, але все було зовсім навпаки. Більшовики діяли не краще за Тимчасовий уряд, вивозячи з голодної губернії хліб. З Ніжинського повіту повідомляли, що більшовицька соціалізація проводиться під гаслом "Все на Москву".⁵⁶ Більшовики перед відступом хотіли вивезти якомога більше хліба, але німці просувались по губернії дуже швидко.

Більшовицьке панування на Чернігівщині, яке тривало до весни 1918 року, залишило свій жахливий відбиток. Прикладом цього є доповідь Борзенського повітового комісара від 10 квітня про становище в повіті. Наслідком панування більшовиків лишився доволі попсований механізм існування різних інституцій і вироблена звичка автономного незалежного життя. Тому тепер доводиться нагадувати про існування влади навіть інституціям. Щодо населення, то до нього починає приходити розуміння потреби влади, але були території, котрі "настільки попсовані більшовизмом, що на них може вплинути тільки добра військова сила". Так, наприклад, у селі Туркеновці мається 2 кулемети, в селі Хвастовцях – один,

не кажучи вже про велику силу різної іншої зброї в кожному селі.⁵⁷ За наявності такої кількості зброї не тільки в Борзенському повіті, а й по всій губернії селяни і солдати групувались у банди. Використовуючи більшовицькі гасла та методи, вдавалися до грабінництва. Чотири загони на чолі з П. Б. Шимановським тримали у жасі чотири північні повіті: Мглинський, Суразький, Стародубський і Новозибківський, поки розлючений натовп не вбив ватажка. Наприкінці березня в Сосницькому повіті три дні палало село Шабалинів. У село Нехаєв вдерлася банда із 120 чоловік. Пограбувавши село, вони ще наклали контрибуцію 5 тис. рублів. Піддавалася нападам і окупована німцями Корюківка.⁵⁸ Саме у такій складній ситуації для країни, німецьке командування пропонує Центральній Раді зберегти приватну власність на землю або те, що від неї залишилося, на основі викупу. 24 березня Центральна Рада проголошує декларацію про те, що на базі універсалів та законів, виданих нею раніше, земельне питання буде вирішено.⁵⁹ Але політичні сутички та прагматизм німців не дали здійснитися цим бажанням. 6 квітня головнокомандуючий німецькими військами в Україні видав наказ, за яким власником врожаю буде вважатися той, хто засіє землю весною. А вже 29 квітня 1918 року демократичний уряд України припинив своє існування. “Кінець Центральної Ради почався не тоді, як вона запросила німців, а як розірвала з своїми масами”.⁶⁰

Таким чином, за часів правління Тимчасового уряду та Української Центральної Ради виникненню селянського повстанського руху у Чернігівській губернії сприяли такі чинники. Навесні 1917 року, коли з поваленням царизму селянство було переповнене відчуттям свободи, з'являлися поодинокі порушення спокою в губернії, а в деяких повітах за нестачі хліба селяни вдавалися до заворушень.

Влітку 1917 року прояви виступів селян мали переважно мирні форми. Мали місце самовільні захоплення поміщицьких земель, потрави сіножатей і врожаю. Під прикриттям примусової оренди було захоплено та засіяно чимало землевласницьких земель. Викликали обурення у селян, а в деяких місцях відкрите протистояння дії облікових комісій. Від загальноросійського плану по здачі хліба та засухи страждало населення губернії.

Восени 1917 року жорстокі дії реквізійних комісій, голод штовхали широкі верстви селян на збройний опір діям Тимчасового уряду та відкриту боротьбу проти землевласників. Селяни грабували врожай, захоплювали луки та орні землі, нападали на маєтки поміщиків. Не обійшло це лихо і цукрові заводи. Все це ускладнювалося наявністю в губернії великої кількості військ, які силою зброї забирали у селян харчі, птицю, худобу. Разом із селянами громили горілчані, винні склади.

Взимку 1917 року, керуючись Декретом про землю, селяни захоплювали поміщицькі землі, реманент, землі заводів. У поміщиків забирали худобу, птицю. По всій губернії ширилися підпали та розгроми маєтків. Під гаслом більшовиків “Вся земля – народу” селянський рух тривав. З приходом на Чернігівщину більшовиків почалася масова ліквідація конфіскованих поміщицьких маєтків, розподіл реманенту та землі. У повітах запанував “чорний переділ”. Але в губернії панував голод, тому що хліб вивозився до Росії.

Навесні 1918 року, після відступу більшовиків Чернігівська губернія була у жахливому стані. Озброєні селяни і солдати збиралися в банди. Використовуючи більшовицькі гасла та методи, вони грабували, палили села. Не минуло це і окуповану німцями територію.

Більше року минуло з моменту повалення самодержавства. Мінялися демократичні уряди, які намагалися вирішити земельне питання. Але з тих чи інших причин ні Тимчасовому російському уряду, ні Українській Центральній Раді не вдалося здійснити аграрну реформу. Земельне питання залишалося відкритим. Голод та бажання володіти землею вели селян від самовільних захоплень землі до “чорних переділів”, від окремих заворушень до появи

селянського повстанського руху на Чернігівщині з березня 1917 по квітень 1918 років.

Джерела та література:

1. Дорошенко Д. Война и революция на Украине // Революция на Украине. По мемуарам белых - М. - Л., 1930. - С. 64 - 98.
2. Щербаков В. К. Жовтнева революція й роки громадянської боротьби на Чернігівщині. - Чернігів, 1927; Табаков З. Октябрьская революция на Черниговщине // Летопись Революции. - 1922. - №1. - С. 143 - 170.
3. Левенко А. І., Черноус В. У. Трудящі Чернігівської губернії в боротьбі за перемогу соціалістичної революції // Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні. - Т. 2. - К., 1967. - С. 181 - 207.
4. Верстюк В. Ф. Внутренний фронт: стратегия и тактика борьбы // Украина 1917 - 1921 гг. Некоторые проблемы истории: Сб. науч. трудов. - К., 1991. - С. 102 - 173; Кульчинский С. В. УСРР в добу " воєнного комунізму " (1917 - 1920 рр.) - К., 1994.
5. Бойко В., Демченко Т., Оніщенко О. 1917 рік на Чернігівщині. - Чернігів, 2003. - С. - 44 - 50.
6. Еткіна І. І. Земельне питання в Чернігівській губернії (лютий 1917 - березень 1921 рр.): Автореф. Дис. канд. іст. наук. - Чернігів, 2007. - 20 с.
7. От редакции // Черниговское слово. - 1917. - 22 марта, 2 апреля, 25 апреля; По губернии // Черниговская земская газета. - 1917. - 11апреля.
8. По губернии // Черниговская земская газета. - 1917. - 31 марта - 4 апреля.
9. Статті // Селянин. - 1917. - №3, №6; Воззвания крестьянского союза // Черниговская земская газета. - 1917. - 17 марта., 24 марта.
10. По губернии // Черниговская земская газета. - 1917. - 2 - 16 мая, 23 мая.
11. От редакции // Черниговская земская газета. - 1917. - 31 марта - 4 апреля.
12. От редакции // Черниговская земская газета. - 1917. - 31 марта - 4апреля.
13. Из сообщений Губернского исполнительного комитета // Черниговская земская газета. - 1917. - 28 марта.
14. От редакции // Черниговская земская газета. - 1917. - 24 марта.
15. От редакции // Черниговская земская газета. - 1917. - 11 апреля.
16. Протоколы заседаний Черниговского уездного земского собрания за 1917 г. и материалы к ним (март 1917 - январь 1918 г. г.) // Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО) . - Ф. 145. - Оп. 2. - Спр. 1526. Арк. 73 - 79; Сборник указов и постановлений Временного правительства. Вып.№1 (27 февраля - 5 мая 1917 г.) - Петроград, 1917.- С. - 192 - 197.
17. От редакции // Черниговский край. - 1917. - 10 октября.
18. От редакции // Черниговская земская газета. - 1917. - 27 июня.
19. М. Черниш // Черниговская земская газета. - 1917. - 27 июня.
20. Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Сборник документов и материалов: В 3 т. - К., 1957. - Т. 1. - С. 399.
21. Рубач М. А. Захоплення поміщицьких і куркульських земель під приводом примусової оренди. (До історії аграрної революції 1917 р. на Україні) // Боротьба за владу Рад на Україні. - К.: Наукова думка, 1977. - С. 63, 76.
22. Известия Нежинского общественного комитета. - 1917. - 25 апреля.
23. Известия Черниговского губернского исполнительного и продовольственного комитетов. - 1917. - 29 июня.
24. От редакции // Черниговская земская газета. - 1917. - 27 июня.
25. Известия Черниговского губернского исполнительного и продовольственного комитетов. - 1917. - 18 июня.
26. Известия Городнянского уездного исполнительного комитета. - 1917. - 27 июля.
27. Великая Октябрьская социалистическая революция. Хроника событий в 4 - х т. Т. 3 (26. 07 - 11.09. 1917 г.). М. изд. - во Академ. наук СССР, 1960. - С. 73.
28. От редакции // Черниговская земская газета. - 1917. - 4 августа, 25 августа; Известия Черниговского губернского исполнительного и продовольственного комитетов. - 1917. - 23 июня.
29. От редакции // Черниговская земская газета. - 1917. - 1 августа.
30. По губернии // Черниговская земская газета. - 1917. - 7 июля, 11 июля, 1 августа, 3 - 4 августа.
31. Из сообщений Губернского исполнительного комитета // Черниговская земская газета. - 1917. - 11 июля, 21 июля.
32. Известия Черниговского исполнительного комитета. - 1917. - 12 августа.
33. Переписка с центральными учреждениями, Уездными и сельскими советами о крестьянских съездах, подготовке к выборам в Учредительное собрание, об организации Украинского крестьянского союза и т. д. (июль - декабрь 1917 г.) // ДАЧО. - Ф. Р. - 4180. - Оп. 1. - Спр. 1. - Арк. 2.
34. Дорошенко Д. Война и революция на Украине // Революция на Украине. По мемуарам

белых - М. - Л., 1930. - С. 73.

35. Из сообщений Губернского исполнительного комитета // Черниговская земская газета. - 1917. - 15 июля; Известия Черниговского исполнительного комитета. - 1917. - 25 августа.

36. По губернии // Черниговская земская газета. - 1917. - 3 октября.

37. Великая Октябрьская социалистическая революция. Хроника событий в 4 - х т. Т. 3 (26. 07 - 11.09. 1917 г.). М. изд - во Академ. наук СССР, 1960 г. С. - 452; Переписка с центральными учреждениями, Уездными и сельскими советами: о крестьянских съездах, подготовке к выборам в Учредительное собрание, об организации Украинского крестьянского союза и т. д. (июль - декабрь 1917 г.) // ДАЧО. - Ф. Р. - 4180. - Оп. 1. - Спр. 1. - Арк. 320.

38. Переписка с центральными учреждениями, Уездными и сельскими советами: о крестьянских съездах, подготовке к выборам в Учредительное собрание, об организации Украинского крестьянского союза и т. д. (июль - декабрь 1917 г.) // ДАЧО. - Ф. Р. - 4180. - Оп. 1. - Спр. 1. - Арк. 321.

39. По губернии // Черниговская земская газета. - 1917. - 1 сентября.

40. По губернии // Черниговская земская газета. - 1917. - 5 сентября, 19 сентября, 3 ноября.; Переписка с центральными учреждениями, Уездными и сельскими советами: о крестьянских съездах, подготовке к выборам в Учредительное собрание, об организации Украинского крестьянского союза и т. д. (июль - декабрь 1917 г.) // ДАЧО. - Ф. Р. - 4180. - Оп. 1. - Спр. 1. - Арк. 69.

41. Известия Черниговского губернского исполнительного комитета. - 1917. - 28 сентября.

42. Известия Черниговского губернского исполнительного комитета. - 1917. - 3 августа.

43. Переписка с центральными учреждениями, Уездными и сельскими советами: о крестьянских съездах, подготовке к выборам в Учредительное собрание, об организации Украинского крестьянского союза и т. д. (июль - декабрь 1917 г.) // ДАЧО. - Ф. Р. - 4180. - Оп. 1. - Спр. 1. - Арк. 25, 73

44. Дорошенко Д. Война и революция на Украине // Революция на Украине. По мемуарам белых - М. - Л., 1930. - С. 77 - 78.

45. Известия Черниговского исполнительного комитета. - 1917. - 30 сентября; От редакции // Черниговская земская газета. - 1917. - 3 октября, 17 ноября.

46. Винниченко В. Відродження нації. Історія української революції. Ч. I - III. - Київ - Відень. 1920. Ч. 2 - С. 76.

47. Рубач М. А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине. - К. : Изд - во АН УССР, 1956. - С. 206 - 207.

48. Переписка с центральными учреждениями, Уездными и сельскими советами: о крестьянских съездах, подготовке к выборам в Учредительное собрание, об организации Украинского крестьянского союза и т. д. (июль - декабрь 1917 г.) // ДАЧО. - Ф. Р. - 4180. - Оп. 1. - Спр. 1. - Арк. 325 - 333.

49. Од Генерального Секретаріату Української Народної Республіки. Офіційне пояснення / ЦДАВО України. - Ф. 1063. - Оп. 3. - Спр. 4. - Арк. 3 - 4.

50. Левенко А. І., Черноус В. У. Трудящі Чернігівської губернії в боротьбі за перемогу соціалістичної революції // Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні. - Т. 2. - К., 1967. - С. 200.

51. Рубач М. А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине. - К. : Изд - во АН УССР, 1956.

52. По губернии // Черниговская земская газета. - 1918. - 19 января.

53. Щербатов В. К. Жовтнева революція й роки громадянської боротьби на Чернігівщині. - Чернігів, 1927; Табаков З. Октябрьская революция на Черниговщине // Летопись Революции. - 1922. - №1. - С. 303.

54. Українська Центральна Рада. Док - ти і матеріали. У 2 - х томах. - Т. 2. 10 грудня 1917 - 29 квітня 1918 рр. / Редкол. В. А. Смолій та інші. - К.: Наукова думка, 1997. - С. 421

55. Рубач М. А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине. - К. : Изд - во АН УССР, 1956. - С. 29 - 30.

56. От редакции // Черниговская земская газета. - 1918. - 20 - 27 апреля.

57. По вопросу об удовлетворении содержанием классовых и нижних чинов, командированных на службу в губернию (сентябрь - октябрь 1917 г.) // ДАЧО. - Ф. - 127. - Оп. 254 а. - Спр. 80. - Арк. 225.

58. Черниговская земская газета. - 1918. - 5 апреля, 26 апреля, 20 - 27 апреля.

59. Українська Центральна Рада. Док - ти і матеріали. У 2 - х томах. - Т. 2. 10 грудня 1917 - 29 квітня 1918 рр. / Редкол. В. А. Смолій та інші. - К.: Наукова думка, 1997. - С. 228.

60. Винниченко В. Відродження нації. Історія української революції. Ч. I - III. - Київ - Відень. 1920. Ч. 2. - С. 328.

ОСОБЛИВОСТІ ЗЕМЛЕУСТРОЮ І ДИНАМІКА ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ В ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ В КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Зміни, які відбуваються в Україні на сучасному етапі її розвитку, викликають значне зростання інтересу до історичного минулого нашої країни. В подіях минулих років шукають корені сучасних вад у розвитку українського суспільства. Все більша увага приділяється виявленню в минулому альтернативних можливостей розвитку, реалізація яких привела б до іншого ходу і результату цього розвитку. Нарешті, в умовах, коли висуваються нові цілі, сучасники, за словами В.О.Ключевського, «шукають й історичне виправдання цим інтересам, і практичні вказівки на засоби для досягнення цієї мети» [1, с. 380].

У цьому зв'язку одним із явищ в історії нашої країни, яке викликає останнім часом багато суперечок, стала столипінська аграрна реформа. Особливо це пов'язано із змінами в аграрному секторі економіки, зокрема із питаннями землекористування і приватизації в сільському господарстві. Відповідно до законодавчих актів, прийнятих останнім часом в Україні, утворюються фермерські господарства, здійснюється реформування аграрної галузі, колективних сільськогосподарських підприємств на засадах приватної власності на землю та майно шляхом забезпечення всім членам цих підприємств права вільного виходу з них із земельними частками (паями) [2].

Радянська колгоспно-радгоспна система господарювання, яка упродовж багаторічного свого існування наочно продемонструвала свою неефективність, створила немало проблем, які потребують негайного вирішення. Проведення змін у земельній галузі породжує численні конфлікти, часто натикається на відкриту протидію з боку державних чиновників як на місцевому рівні, так і у верхівках влади. На адресу вітчизняних реформаторів аграрного сектора випущено немало критичних стріл, земельне законодавство України за його недосконалість і невідповідність реаліям життя навіть прирівнюють до законів вавилонського царя Хаммурапі [3].

Українські землі протягом історичного розвитку переживали багато земельних реформ. Нинішнє вирішення земельних проблем нагадує проведення змін в аграрному секторі господарства в Україні на початку ХХ століття, коли селянським господарствам було надано право виходити з общини і організувати власне окреме господарство. Головна мета цих реформ полягала в тому, щоб насильно зруйнувати селянську поземельну общину і на її руїнах створити нову, хутірсько-відрубну систему землеволодіння, а також на базі утвердження приватної земельної власності сформувати клас земельних власників із найзаможнішої частини селянства. Це була остання реформа на українських землях, проведена на засадах ринкового господарювання. Саме тому дослідження досвіду реформування аграрного сектора господарства актуальне і до цього часу.

Не стояла осторонь процесу аграрних перетворень початку ХХ століття і Чернігівщина, в якій общинне землеволодіння становило більше половини всіх селянських господарств. Які аграрні проблеми були актуальними для Чернігівщини в той час? Як на їх вирішення впливали столипінські реформи? Якими були результати перетворень в аграрному секторі? Щоб дати вичерпні відповіді на ці запитання, необхідно провести дослідження землеустрою регіону напередодні масових змін у землекористуванні на рубежі ХІХ - ХХ століть, тобто встановити, які землі і скільки їх було в наявності на території губернії, а також які категорії

населення володіли і користувались ними.

Аналіз земельних відносин на Чернігівщині кінця XIX – поч. XX ст. певною мірою вже був відображений у публікаціях вітчизняних дослідників. Багато уваги землеустрою Чернігівської губернії приділив статистик, історик і етнограф О.О.Русов, який у своїх описах Чернігівського краю торкався також питань змін у землекористуванні до і після селянської реформи 1861 року [4]. Цими проблемами займався і продовжує займатись наш земляк, вищеназваний дослідник аграрної історії В.М.Шевченко, який вивчав економічний розвиток і становище селянства як всієї Лівобережної України, так і Чернігівщини зокрема [5]. Згадується Чернігівщина і в роботах інших вітчизняних істориків, присвячених земельним питанням початку XX століття, зокрема в працях М.А.Якименка [6] та ін.

Віддаючи належне вищезгаданому вченим, інтерес автора даної статті полягає у дослідженні стану землеустрою і динаміки землеволодіння Чернігівської губернії в плані показу необхідності чи небажаності його кардинального реформування, тобто для з'ясування причин аграрних реформ початку XX століття.

На початку XX століття господарство Чернігівщини посідало важливе місце не тільки в українській, але й в загальноімперській економіці. Площа губернії становила, за даними «Першого Загального перепису населення Російської імперії 1897 р.», 46 042,3 квадратної версти (1 кв. верста = 1,138 кв. км = 104,1 десятини) [7, с.1]. Поділялась на 15 повітів, а ті, у свою чергу, на 174 волості (див. таблицю 1). Найбільшим повітом був Остерський (близько 4 тис. кв. верст), найменшим – Конотопський (2,1 тис. кв. верст) [8, с.235].

Повіти	Площа				Кількість волостей	Кількість сіл
	кв. верств	км ²	десятин	у % від площі губернії		
Чернігівський	3 226,7	3 671,9	335 899,5	7,0	12	204
Борзнянський	2 463,7	2 803,7	256 471,2	5,4	13	128
Глухівський	2 716,6	3 091,5	282 798,0	5,9	9	178
Городнянський	3 528,0	4 014,8	367 264,8	7,7	10	220
Козелецький	2 726,0	3 102,2	283 776,6	5,9	12	105
Конотопський	2 118,3	2 410,6	220 515,0	4,6	10	126
Кролевецький	2 366,7	2 693,3	246 373,5	5,1	10	165
Мглинський	3 319,5	3 777,6	345 559,9	7,2	15	299
Н.-Сіверський	3 417,3	3 888,9	355 740,9	7,4	11	160
Новозибківський	3 354,9	3 817,9	348 909,6	7,3	11	135
Ніжинський	2 510,5	2 856,9	261 343,0	5,4	12	104
Остерський	3 991,4	4 542,2	415 504,7	8,7	8	149
Сосницький	3 775,9	4 296,9	393 071,2	8,2	14	246
Стародубський	2 892,0	3 291,1	301 057,2	6,3	12	216
Суразький	3 634,8	4 136,4	378 382,7	7,9	15	216
Усього по губернії	46 042,3	52 395,9	4 792 667,8	100,0	174	2 867

[Складено автором за даними: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г., т. 48. Черниговская губерния, 1905. - С.1; Русов А.А. Описание Черниговской губернии. Т.1, 1898. - С.47, 85, 87-97]

Дані щодо загальної площі земель, наведені автором у таблиці, потребують детальнішого пояснення, оскільки в різних джерелах можна зустріти неоднакові цифри, які характеризують площу Чернігівської губернії. Так, О.О.Русов наводить результати розмежування, одержані Чернігівською межевою палатою за 1890 рік,

і вказує на площу 4 745 130 десятин. Дані уточнення губернської земської управи за 1894-1895 рр. доводять площу губернії до 4 752 363 десятин, і ця цифра вважається О.О.Русовим найдостовірнішою [9, с.74]. Чому ж тоді за переписом 1897 року значиться площа майже на 40 тис. десятин більша від тієї, яку показують дані губернської земської управи? Можна припустити, що завданням перепису 1897 року було все-таки визначення кількості населення, а не наявність землі, і тому виконавці його не надто переймалися визначенням площі території [7, с.1]. Пояснення цьому факту можна знайти і у О.О.Русова, який наводить дані, одержані різними способами військово-топографічного обчислення площі території, – 4 793 924, 4 796 562 і 4 801 979 десятин [9, с.75]. Як бачимо, ці цифри практично повністю збігаються із даними перепису 1897 року. І швидше за все його виконавці і користувались даними картографії, а не даними земства. При розмежуванні за законом допускалася похибка 1%, а в даному випадку вона становить близько 0,88%, тобто не виходить за межі норми [9, с.77]. Таким чином, у ході аналізу землеустрою губернії можна використовувати і земські дані, і дані офіційної статистики, оскільки вони не надто відрізняються, а деякі невідповідності на загальні тенденції в землекористуванні значною мірою не впливають.

Чернігівська губернія в земельному відношенні мала певні , які дозволяють виділити її із маси інших регіонів Російської імперії. Зокрема, необхідно відзначити, що в результаті вищезгаданого розмежування в останній чверті XIX століття було практично *усунуто таку перепону на шляху ефективного ведення господарства, як черезсмужжя* [10, с.53]. Під черезсмужжям розуміємо таку форму землекористування, за якої ділянка землі, що належить одному господареві, складає не одне ціле, а кілька дрібніших ділянок, розташованих на різних за якістю ґрунтах [11, с.22].

До розмежування за масштабами черезсмужжя Чернігівська губернія посідала одне із перших місць серед губерній Російської імперії: у деяких повітах «доходила до 1/8 і менше десятин, а в окремих смугах – до кількох квадратних сажених, переважно ламаними фігурами, а іноді у вигляді стрічок довжиною у 5-6 верст, а шириною в сажень» [9, с.68]. Якщо врахувати, що сажень дорівнює 2 м 13 см, то можна собі уявити, що це були за ділянки і як на них можна було господарювати. Черезсмужжя було характерним і для дрібних поміщицьких господарств, яких на Чернігівщині було майже 80% [11, с.24]. Навіть землі найбільших землевласників, які мали по декілька тисяч десятин, склалися з дрібних стрічок, як і у дрібних власників [10, с.53]. Таке розмежування землі негативно впливало на рівень її обробітку, об'єктивно вело до низької рентабельності селянських господарств і сільськогосподарського виробництва в цілому, до поглиблення економічної залежності селян, особливо малоїмущих від поміщика [11, с.24].

Завдяки розмежуванню значну частину земель в кількості більш ніж 1,5 млн. десятин було виведено із черезсмужжя і переведено в розряд «відрубних» ділянок, нічим не стиснутих у відношенні землекористування і відповідно зручних для застосування наукових методів агрокультури. У черезсмужжі залишалися лише власники із земельними ділянками розміром менше 50 дес., і їм дозволялося відводити землю окремо, де для цього була можливість [9, с.58].

Іншою особливістю Чернігівської губернії було те, що *сільське населення переважно було вільним від кріпосного права*, оскільки його дія не поширювалась ні на козаків, які належали до вільних сільських станів, ні на колишніх державних селян, а саме ці дві групи переважали у складі населення губернії. Із загальної кількості ревізійних душ, за даними губернської управи, 203 961 припадало на козаків, 102 922 на колишніх державних селян і лише 252 975 належало до колишніх поміщицьких. Завдяки такому складу сільського населення всі ті негативні наслідки дії кріпосного права на порядок землекористування для населення Чернігівської губернії були вкрай незначними. Козаки як до 1861 року, так і після скасування

кріпосного права були станом особистих власників, які володіли землею на правах повної власності поруч із іншими приватними землевласниками з тією різницею, що землі козаків, які прирівнювались до селянського наділу, могли продаватись особам лише того ж козацького стану [10, с.53].

Враховуючи значну роль козаків у житті пореформеного села, розглянемо козацьке землеволодіння детальніше. Офіційна статистика землеволодіння 1877, 1887, 1905 років не виділяє козаків в окрему категорію землевласників [12]. На думку статистика О.О.Русова, козацькі громади в виданнях Центрального статистичного комітету 1877 і 1887 р. віднесено до колишніх державних селян [9, с.208]. На думку В.М.Шевченка, швидше за все, таким же шляхом пішли і упорядники перепису 1905 року [13, с.116]. І з цим важко не погодитись. Стан аналізу козацького землеволодіння подаємо на основі статистичних даних, наведених О.О.Русовим за даними земської статистики (див. таблицю 3) [9, с.245]. Оскільки ці дані наводяться в «Записці» управляючого Чернігівською казенною палатою А.Н.Рождественського, яку він виголосив на засіданні Чернігівського губернського комітету у 1903 році [10, с.53], то, на нашу думку, вони об'єктивно відображають стан земельної власності козаків на початку ХХ століття.

Повіти	Громад	Землі козацьких громад (десятин)	Землі окремих козаків (десятин)	Загальне козацьке землеволодіння
Чернігівський	98	49 343,2	10 651,3	59 994,5
Борзнянський	52	119 730,6	3 187,4	122 918,0
Глухівський	59	58 324,0	5 971,9	64 295,9
Городнянський	67	38 048,0	11 086,5	49 134,5
Козелецький	101	92 979,2	7 670,7	100 649,9
Конотопський	71	74 062,7	6 322,4	80 385,1
Кролевецький	50	73 493,2	2 547,8	76 041,0
Мглинський	194	66 866,6	10 590,1	77 456,7
Н.-Сіверський	48	33 516,6	4 096,0	37 612,6
Новозибківський	29	19 811,0	1 892,0	21 703,0
Ніжинський	66	99 749,7	1 027,5	100 777,2
Остерський	63	50 964,8	5 729,0	56 693,8
Сосницький	60	79 839,6	4 341,5	84 181,1
Стародубський	125	52 104,0	6 613,0	58 717,0
Суразький	24	15 663,7	856,8	16 520,5
Усього по губернії	1 107	924 496,9	82 583,9	1 007 080,8

[Складено за даними: Русов А.А. Описание Черниговской губернии. Т. 1. – Чернигов, 1898. – С. 245].

Дані таблиці свідчать, що найбільше земель належало козакам у південних повітах - Борзнянському, Ніжинському, Козелецькому, а найменше - у північних повітах губернії – Суразькому і Новозибківському. Якщо взяти загальну площу землеволодіння, за даними Центрального статистичного комітету в 1905 році, в розмірі 4 384 257 десятин [12, с.42] (за даними губернського статистичного комітету 1896 р. – 4 369 336 дес. [9, с.4-5]), то землі, які належали козакам, становили близько 30% від усієї площі земель, що було досить значною часткою. Якщо ж суспільні наділи козаків, які належали їм на правах повної власності (924 497 дес.), врахувати разом з приватним

землеволодінням (1 647 459 дес.), то одержаний результат кількості земель вільного землекористування (2 571 956 дес.) майже вдвічі перевищує кількість земель, які відійшли на викуп колишнім державним (643 710 дес.) і колишнім поміщицьким селянам (794 221 дес.) [9, с.4-5]. Це означає, що в землеволодінні Чернігівської губернії напередодні аграрних перетворень початку ХХ століття *переважало приватне землеволодіння*.

Дані статистики 1905 року підтверджують наші попередні висновки. Як уже зазначалось, козацьке землеволодіння було поширеним на Чернігівщині, але упорядники переписів 1877, 1878 і 1905 років у своїх розрахунках дану категорію землевласників розглядали разом з колишніми державними селянами. Якщо припустити, що козацьке землеволодіння за період 1896-1905 рр. корінним чином не змінилось (а дані статистики загального землекористування це підтверджують), то, відкинувши із загальної площі надільних земель у 1905 році (2 329 209 дес.) землі суспільних наділів козаків (924 497 дес.), одержимо надільні землі колишніх державних та поміщицьких селян у кількості 1 407 712 десятин (у 1896 р. – 1 437 931). Додавши до земель козаків приватні особисті землі (1 825 624 дес.), матимемо загальну площу приватних землеволодінь у кількості 2 750 121 десятин (у 1896 р. – 2 571 956), тобто приватне землеволодіння, яке, за даними Центрального статистичного комітету, у 1905 році майже вдвічі переважало площі надільних земель [12, с.10-11]

Порівнявши одержані нами результати за даними ЦСК і даними губерньської статистики, можемо зробити висновок, що площа надільних земель за 10 років практично не змінилась, а площа приватних землеволодінь дещо зросла. Якщо порівняти дані ЦСК за 1877, 1878 і 1905 роки за основними групами землевласників, то одержуємо такі результати Чернігівської губернії за 1877-1905 рр.:

1) загальна площа землеволодіння губернії зросла порівняно із 1887 р. на 300 460 дес., або на 7,3% і порівняно з 1877 роком на 578 823 дес., або на 15,2% [12, с.42]. Дане зростання фактично відбулось уже до кінця 90-х рр. ХІХ ст., оскільки дані губерньського статистичного комітету за 1896 р. і Центрального статистичного комітету за 1905 рік відрізняються лише на 14,9 тис. десятин у бік зростання [9, с.4-5];

2) приватне землеволодіння зросло порівняно з 1887 р. на 72 872 дес., або на 4,2% і порівняно із 1877 р. на 193 242 дес., тобто на 11,8%. Одержані нами дані про зростання приватного землеволодіння у 1905 р. порівняно із 1896 р. на 178 165 дес. можна пояснити зменшенням земельних площ особистих приватних власників у результаті розпродажів землі дворянами, а також селянами на поч. 90-х рр. ХІХ ст. внаслідок міграцій в міста і переселень [13, с.114] та збільшенням їх купівель у кінці ХІХ – на поч. ХХ ст. громадами і товариствами. Приватна земельна власність поділялась на власність особисту і власність громад та товариств. У порівнянні з 1877 р. перша зменшилась на 153 025 дес., а друга збільшилась на 346 268 дес., тобто майже в 50 разів. Цей факт можна пояснити точнішими даними 1905 року у порівнянні з 1877 р., а також збільшенням площі приватного землеволодіння взагалі [12, с.43-44];

3) надільні землі у порівнянні із 1887 р. збільшились на 280 132 дес., або на 13,7%, а у порівнянні з 1877 р. – на 446 172 дес., або на 23,7%. Це збільшення, як і загальне землеволодіння по губернії, відбулось до середини 90-х рр., оскільки потім до 1905 р. значного руху землі від цієї групи землевласників до іншої не спостерігалось (проаналізована група козаків є цьому підтвердженням), і якщо земля і переходила із рук в руки, то швидше за все це відбувалось усередині даної групи;

4) усі інші землі (в т.ч. землі казни) зменшились у 1877-1905 рр. на 60 592 дес., або на 20,9% [12, с.42].

Ведучи мову про селянські господарства, необхідно також зазначити, що землеволодіння колишніх поміщицьких селян на Чернігівщині було

облаштоване на підставі Малоросійського положення, тобто на зразок подвірного землеволодіння, за винятком північних повітів (Суразький, Мглинський, Стародубський, Новозибківський, Новгород-Сіверський) і деяких товариств Сосницького і Глухівського повітів, де застосовувалось «общинне» землеволодіння за Великоросійським положенням. Неважко помітити, що *общинне землеволодіння було поширеним у повітах, які не могли похвалитись розвинутим сільськогосподарським виробництвом* внаслідок гірших ґрунтів, кліматичних умов, а також лісної місцевості. Тому стверджувати, що саме общинне землеволодіння було причиною погіршення стану справ у сільському господарстві на Чернігівщині, яке мало місце в кінці XIX – на початку XX століття, не можна, оскільки хоч воно і було поширене майже в половині повітів губернії, але ці повіти були слаборозвинуті в економічному відношенні.

До числа особливостей Чернігівської губернії необхідно віднести також *переважання в її складі дрібних господарств та прогресуючу роздрібненість землеволодіння*. Відомо, що селянське землеволодіння збільшилось після 1861 р. лише на Правобережній Україні, де у 1863 р. польські поміщики організували антиросійське повстання. В інших же губерніях мало місце скорочення селянських наділів у середньому на 28,5%. Загалом же в Україні селянське землеволодіння після 1861 р. зросло на 380 008 дес., але 344 тис. селян були відпущені на волю без землі або з наділом до 1,5 дес. на чоловічу, або ревівську, як тоді писали, душу; близько 1,6 млн. осіб (61,1%) одержали від 1,5 до 3 дес. [14, с.4]. Як же була розподілена земля в українських губерніях?

Якщо в Катеринославській губернії на кожне приватне поміщицьке землеволодіння у 1887р. припадало в середньому по 1 347,3 дес., то в Полтавській – лише по 167,6 дес., а в Чернігівській – по 159 дес. Селянські ж господарства володіли невеликими ділянками. Після завершення процесу виходу селян на викуп на кожного колишнього поміщицького селянина припадало в середньому по 2,3 дес., а державного – по 4 дес. [14, с.4].

Найгірше забезпеченими землею були колишні поміщицькі селяни Полтавської, Харківської і Катеринославської губерній, де на одну особу припадало відповідно по 1,4, 1,8 і 1,9 дес. Не набагато кращою була ситуація і в Подільській (2 дес.), Київській (2,1) та Чернігівській (2,4) губерніях. А в цілому колишні поміщицькі селяни ніде не були забезпечені достатнім і офіційно визнаним на той час наділом 5 дес. на душу, а серед колишніх державних селян такими наділами володіли лише мешканці південних губерній (від 5,2 дес. на особу в Катеринославській до 6,5 дес. – у Таврійській) [14, с.4]. У Чернігівській губернії середній наділ колишніх поміщицьких селян становив лише 4,9 дес. на двір і 7,7 дес. на двір для колишніх державних селян, колишні удільні селяни володіли всього 1,7 дес. на двір [12, с.53]. Населення губернії зростало, що вело до ще більшого подрібнення і без того невеликих земельних ділянок.

За період 1859-1905 рр. населення в Чернігівській губернії зросло, за даними перепису 1897 р. і губернського статистичного комітету, з 1 461 500 до 2 619 390 чол., тобто на 1 157 890 чол. [10, с.1; 11, с. 235]. Площа землекористування за 1877 – 1905 рр. збільшилась на 578 823 дес.[12, с.42], тобто на одного доданого жителя припало 0,5 дес. новоосвоєної землі. Подрібнення (парцеляцію) земельних ділянок можна простежити, порівнявши їх розміри на двір у 1877 і 1905 роках (див. таблицю 3):

Повіті	Площа селянських земельних наділів на 1 двір (десятин)							
	1905				1877			
	Кол. Поміщ.	Кол. держ.	Кол. уділь	Всього	Кол. Поміщ.	Кол. держ.	Кол. уділь	Всього
Чернігівський	3,9	8,5	-	7,1	5,2	7,6	-	6,8
Борзнянський	3,3	8,0	1,8	6,8	3,6	7,5	-	6,5
Глухівський	5,0	7,8	-	6,5	5,8	8,5	-	7,4
Городнянський	4,1	7,6	-	6,1	6,0	10,1	-	7,9
Козелецький	3,1	7,4	-	5,8	3,9	7,4	-	6,1
Конотопський	4,8	5,4	-	4,9	3,9	8,4	-	6,9
Кролевецький	5,4	6,3	-	6,0	6,9	7,0	-	7,0
Мглинський	5,7	4,9	-	5,6	10,0	10,5	-	10,2
Н.-Сіверський	5,9	7,8	-	6,6	8,1	10,2	-	9,0
Новозибківський	6,2	8,7	-	7,4	9,0	12,4	-	10,0
Ніжинський	2,6	6,2	-	4,8	3,3	7,5	-	5,8
Остерський	4,4	8,9	-	8,5	4,1	5,6	-	5,4
Сосницький	4,1	7,8	0,5	6,3	5,9	6,8	-	6,4
Стародубський	5,6	6,6	-	6,1	8,5	10,1	-	9,2
Суразький	5,4	8,8	-	6,7	10,0	9,1	-	9,7
Усього по губернії	4,9	7,7	1,7	6,3	6,9	8,1	-	7,6

[Складено за даними: Статистика землевладення 1905 г. – Вып. 47. – Черниговская губерния. – СПб, 1906. – С. 55].

Як бачимо із даних таблиці, в різних повітах у 1905 році забезпечення селян землею було неоднаковим: середня кількість землі коливалась: 1) для колишніх державних селян від 4,9 (Мглинський) до 8,9 дес. (Остерський); 2) для колишніх поміщицьких – від 2,6 (Ніжинський) до 6,2 дес. (Новозибківський); 3) колишні удільні – 0,5 (Сосницький) і 1,8 (Борзнянський). Практично в усіх повітах (крім Чернігівського і Борзнянського) за період 1877-1905 рр. селянські наділи зменшились.

Найбільшу групу в Чернігівській губернії становили двори, у яких було від 5 до 10 десятин землі (50,8%), приблизно третина володіла ділянками розміром до 5 десятин (39,3%), і лише 9,9% дворів володіли ділянками більшими за 10 десятин [12, с.41, 54-55].

Зрозуміло, що середні величини земельних ділянок не повною мірою відображають фактичний стан справ із земельними наділами в губернії. За даними губернської земської статистики, у 1896 році у Ніжинському повіті було 2 284 подвір'їв (9,6%) без землі взагалі, з однією десятиною 2 782, а 4 639 господарств не мали коней [10, с.55]. Дані перепису коней 1900 р. показують, що на Чернігівщині з 307,2 тис. селянських дворів 86,7 тис., або 28,2%, не мали коней. По окремих повітах кількість безкінних була особливо велика і становила в Остерському повіті 54,6%, Борзнянському – 38,7%, Ніжинському – 36,9%, Козелецькому – 31,2%. Із загальної кількості дворів, що мали коней, було 29,6% однокінних, 32,1% мали по 2 коней, 33,9% – по 3–5, і 4,4% – понад 5 коней. Ці дані свідчать про те, що на Чернігівщині був великий процент господарств з трьома і більше кіньми, але разом з тим близько половини всіх дворів (152 тис.) були безкінними та однокінними [15, с.20].

Якщо до цього ще додати *відстале технічне оснащення сільськогосподарських*

виробників (а за цим показником Чернігівщина займала останню позицію серед усіх українських губерній [16, с.89-90]), то стає зрозумілим, чому сільське господарство губернії переживало кризу. Управляючий Чернігівською казенною палатою А.Н.Рожественський у своїй «Записці» до губернського комітету в 1903 році із сумом констатував, що «у другій половині минулого століття в побуті Чернігівської губернії відбулись різкі зміни, які істотно змінили її добробут; губернія втратила свій достаток, від якого залишилися лише незначні залишки, а населення наростаючим потоком прагне у віддалені місцевості Сибіру [на Амур], несучи із своєї батьківщини тяжкі спогади про труднощі існування в ній» [10, с.58].

Таким чином, проаналізувавши стан землеустрою і динаміку землеволодіння Чернігівської губернії в к. XIX – на поч. XX ст., приходимо до висновку, що *в питанні землеустрою спостерігались як позитивні, так і негативні моменти*. Якщо позитивними вважати ті тенденції, які сприяли ефективному веденню сільського господарства, то до них можна віднести:

- 1) переведення переважної більшості земель із черезсмузжя в розряд відрубних;
- 2) скорочення дворянського землеволодіння і збільшення кількості селян-землевласників;
- 3) переважання серед землевласників приватного землеволодіння;
- 4) незважаючи на значне поширення, общинне землеволодіння переважало на землях із несприятливими умовами для ведення сільського господарства.

Водночас продуктивному розвитку сільського господарства Чернігівщини заважали:

- 1) зосередженість губернії майже винятково на сільськогосподарському виробництві; слабкий розвиток інших галузей господарства;
- 2) аграрне перенаселення (особливо в південних регіонах) і, як результат, – переважające дрібне селянське господарство, переселення і відхід на заробітки в інші місцевості;
- 3) прогресуюче малоземелля, яке вело до інтенсивнішого обробітку землі і до її виснаження;
- 4) відсутність коней у значній кількості селян і відстале технічне оснащення сільського господарства;

Зниження ефективності сільського господарства, яке спостерігалось у Чернігівській губернії на початку XX століття, гостро ставило питання про проведення змін у аграрному секторі економіки, які б спинили наростаючу системну кризу і допомогли підвищити продуктивність сільськогосподарського виробництва. Ці зміни увійшли в історію під назвою столипінської аграрної реформи.

Джерела та література:

1. Ключевский В.О. Собр. соч. Т. VII. М., 1969.
2. Декрет Кабінету Міністрів «Про приватизацію земельних ділянок» від 26.12.92 // Відомості Верховної Ради України. – 1993. - №10; Указ Президента України від 03.12.99 №1529/99 «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки» // Офіційний вісник України. – 1999. - №49; Земельний кодекс України. Прийнятий ВР України 25.10.01 // Відомості Верховної Ради України. – 2002. - №3-4; Закон України «Про особисте селянське господарство» від 15.05.03 // Відомості Верховної Ради України. – 2003. - №29; Закон України «Про землеустрій» від 22.05.03 // Відомості Верховної Ради України. – 2003. - №36; Закон України «Про порядок виділення в натурі (на місцевості) земельних ділянок власникам земельних часток (паїв)» від 05.06.03 // Відомості Верховної Ради України. – 2003. - №38; Закон України «Про фермерське господарство» від 19.06.03 // Відомості Верховної Ради України. - 2003. - №45;
3. Земельна реформа...за законами Хаммурапі // Дзеркало тижня. – 23 червня 2007.
4. Русов А.А. Описание Черниговской губернии. Т. 1-2. – Чернигов, 1898-1899.
5. Шевченко В.М. Селянська реформа і питання економічного розвитку Лівобережної України

у 2 половині XIX – на поч. XX століття // Український історичний журнал. – 1981. - №11. – С. 61-66; його ж. Становище селянства Лівобережної України в кінці 19 – поч. 20 століття // Український історичний журнал. – 1982. - №9. – С.71-78; його ж. Вплив черезсмузжя на соціально-економічний розвиток Чернігівської губернії в пореформений період // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. - Чернігів, 1991. – С. 22-24; його ж. Землеволодіння і землекористування селян Чернігівської губернії у другій половині XIX ст. // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. – Вип. 2. – Чернігів, 1993. – С. 45-50; його ж. До питання про достовірність земельного перепису 1905 р. // Україна і Росія у панорамі століть. – Чернігів. – 1998. – С. 213-218; його ж. Чернігівщина в системі українського земельного ринку другої половини XIX – XX ст. // Сіверянський літопис. – 2006. - №4. – С.111-119.

6. Якименко М.А. Міграції українського селянства (1861-1905) // Український історичний журнал. – 1982. - №9. – С. 65 – 71; його ж. Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861-1918 рр.) // Український історичний журнал. – 1996. - №1. – С. 3-14.

7. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Т. 48. Черниговская губерния, 1905.

8. Календарь Черниговской губернии на 1905 год. – Чернигов, 1904.

9. Русов А.А. Описание Черниговской губернии. Т. 1. – Чернигов, 1898.

10. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Т. 47. Черниговская губерния. – СПб, 1903.

11. Шевченко В.М. Вплив черезсмузжя на соціально-економічний розвиток Чернігівської губернії в пореформений період // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. - Чернігів, 1991.

12. Статистика землевладения 1905 г. – Вип. 47. – Черниговская губерния. – СПб, 1906.

13. Шевченко В.М. Чернігівщина в системі українського земельного ринку другої половини XIX – XX ст. // Сіверянський літопис. – 2006. - №4.

14. Якименко М.А. Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861-1918 рр.) // Український історичний журнал. – 1996. - №1.

15. Олійник Л.В., Гора О.Т. Селянський рух на Чернігівщині в 1905-1907 рр. – К., 1959.

16. Россия. 1913 год. Статистико-документальный справочник. – СПб, 1995.

ВІКТОР ВЕРБИЧ: "ЯК ТРЕБА ЖИТИ"

Зоряна Вербич

Вербу намалювати легше, ніж цвіт папороті, бо його, цвіту, мало хто бачив..., а вербу бачили, маємо, тому будуть порівнювати не завжди на користь художника.

Про земне, тобто грішне, загалом писати цікавіше: всі книги про грішні порухи того, що називають душею, яка невидима, як і той цвіт папороті. Життя святих - описи тернових страждань-мук і вознесіння в кінці тунелю - власне також про тінюву і явну не святість світу - антипода світло-райського Засвіту, куди мають потрапити розкаяні чи послідовні праведники.

Красивий, аристократично-козацького вигляду чоловік із душею дитини і генетично поетичним прізвиськом - Вербич - мій друг-побратим, який підписує мені свої книжки "Братові Ігорю", тому казати про нього "на люде" мені ще важче, зважаючи і на море вина перед цією "найлюдянішою людиною на планеті", як написав я кілька років тому в автобіографії. Але сказати треба. Ще нині. За життя. У сучасії. Бо, чує моя кров, саме "малесенька шопта" таких, як Віктор Вербич, духовно-душевно репрезентуватиме нас перед нащадками у пульсуючому часопросторі.

Нині є нагода побути біля явно недооціненого вітчизняною критикою і всеукраїнським поетичним олімпом (це, на жаль, історично закономірно...) Вікторова багаття ще й тому, що вийшло друком

- одинадцята

Його книга, у якій (читаємо в анотації), - *"вдячність Творцеві за дар власної стежини та свято спілкування з тисячами людей, чії серця променіли і променіють любов'ю, намагання художнім словом осягнути прожите, переконання у нетлінності вічних істин, погляд на світ очима скромного мандрівника, перша віха долі якого*

датована 13 травня високосного 1956 року в селі Грибовиця, що на Волині".

Живе тремтливий від природи жителюб Віктор Вербич тяжко і світло. Заробляє на "святий хлібець" (Його слова) пером журналіста у пресі, яка, підкоряючись законам проклятого безчасся, комерціалізується настільки, що національному романтикові, інтелігенту-ідеалісту із вродженою шляхетною душею, для якої Богом є честь, святе побратимство, - місця все менше, менше, менше...

Вербич інтимний, ліричний, ніжний, а перехідний час нині публічно-цінничий, епічний, ножовий... Звідси і дисгармонія внутрішнього та зовнішнього світів із дивовижною цілісністю Вербича-людини і Вербича-митця, який щиро, без надриву, заявляє:

(С. 96 "Інею...")

Ілюзорно рятує - як і Шарля Бодлера, Поля Верлена, Сергія Єсеніна... чарка, по-справжньому тримає Поезія, яка для Віктора -

Кращого визначення поезії у системі духовно-душевних координат не знаю.

У Вибраному гріють око присвяти - Йосипові Струцюку (кілька віршів), Нілі, Миколі Кумановському, Марії Тарасюк, Людмилі Стасюк, Ігореві Павлоку, "Пам'яті Олександра Рисака", Андрієві Криштальському, Володимирові Бондаруку, Євгенові Шимоновичу, Пилипові Романюку, Василеві Сліпку, Степанові Дружиновичу, Миколі Мартинюку, Віктору Zubовичу, що зайвий раз свідчить про відкриту епістолярність, не книжність поезії Автора, органічного естета-цінителя музики і муз, музики муз, та (ніколи і ніде!) не моралізатора, хоча сивого іроніста (драматизована весняна лірика рано чи пізно завжди трансформується в осінню іронію):

читаємо у Його драматизованій поемі "Z" (С. 49) - бароково-класичному дзеркалі постмодерністського Задзеркалля. І хочеться читати і читати цю здорову, легку та гірко-світлу Книгу життя - "Інею видиво світанкове", - серед розділів якої назви попередніх книг Віктора Вербича: "Відлуння ночі", "Зорянчині малюнки" (у Віктора дивовижна донька Зорянка, якій я присвятив громадянський вірш "Під небом України"), "У полотно зими", "Відсвіти", "Подих ирїю", "Зблиски задзеркалля", "В обіймах зустрічепрощань", тут же "Трилисники хоку", "Суцвіття танка", "Візії прозопоетичні", "Верліброве плетиво", "Суголосья" (Переклади і переспіви) - із польської, російської, білоруської мов (За Тетяною Алюноювою, За Евою Бодію, За Ісікаво Такубоку, За Яриною Дашиною, "Обличчям - на схід")... "Повернення", "Часоплину невидимі грані", "Лелечіє у гніздах сніг"...

Про форму віршів Віктора Вербича, як і про Його жанровий вибір (верлібри, класичний вірш дещо візуально ламаної форми, "прозопоетичні візії") зараз вести мову немудро: як кожен справжній поет-інтуїтивіст, Він навряд чи задумується над ними, концентруючи-фокубуючи, метафоризуючи божественний білий біль між цим і тим світами, асфальтом і травою, сльозою і кров'ю, коханням і дружбою, Вітчизною і державою, життям і смертю... віршами "Панегірик луцьким кав'ярням" і "Цариця Савська", або от віршем про Все (Його Україну, Його дітей, друзів) і пронизливим (як модно казати, екзистенційним), віршем ні про що - тобто також про Все (цитую вірші цілком, оскільки не люблю алгебрувати їх авторську гармонію):

(С. 173).

Звідси - Віктор Вербич - несучасний поет. Адже поезія зараз взагалі мало кому потрібна... а поети й поготів... Так несучасні море, зорі, вітер, волинський озерно-лісовий ландшафт, поняття волі і долі, зради і вірності... Сучасні - політики, банкіри, комп'ютерні віруси... жовті газети і модні віршороби.

Збивається іноді, як і кожен поет, на поетичну історіософію ("Прощання гетьмана Івана Мазепи" із епіграфом "Ой горе тій чайці, чаєчці-небозі..." (Іван Мазепа), с. 47), лірично-драматичну публіцистику:

Або:

* * *

(С.172).

(С. 39).

Як стаканярою підробленої горіляси, передсмертно отруюється такими рефлексіями, які змістово осучаснюють Автора, а формально ставлять Його поза канонами нібито сучасної поезики глобального заledenіння крові. Тягнеться до очищальної, енергетично сонячної печалі віршів про кохання, космос... лелек, своїх домашніх улюбленців котів, квітів і мурашок... яких, як і все живе, Він, язичник-християнин, Поет, навіть поглядом скривдити не може:

("Відступність", С. 14).

Із тієї ж партитури язичсько-християнських молитов, із цього ж мольберту вірші "Сестричці милосердя в день донора", "У дзеркалі Світязя", "Як треба жити" (С. 20), "Гоген" (С. 25), "З можливого діалогу Огюста Ренуара і Жанни Самарі" (С. 54), "Спектакль" (С. 77)..., які пахнуть димом допотопних вогнищ і дощем післягромових травнів, до яких не треба ломитися ні з якими рамками "ізмів" і супермаркетними цінниками, бо вони, трепетні, не на продаж.

Не потрібно їй ревниво-ретельно захищати справжню поезію. Вона з часом сама себе захистить - і від нав'язливої любові, і від байдужості, і від "дружньої" ненависті...

Корінно-крилато прив'язані до дружньо-інтимної і волинсько-луцької систем координат вірші Віктора Вербича при доброму перекладі легко можуть стати національно-вселюдськими. Як стають волинсько-українськими Його переклади, переспіви із, наприклад, того ж японця Ісікави Такубоку:

(С. 155).

Зважаючи на породисту цілісність натури Віктора Вербича, Його "зовнішня" та "внутрішня" біографії - одна світла (не без доброго гумору) Легенда чаркаря і ловеласа, Вчителя і громадського діяча, журналіста і науковця, Сина, Друга, коханого, Батька, Діда... чиновника і Поета. Він - робітник Іваничівського заводу будматеріалів, студент філологічного факультету Луцького державного педагогічного інституту імені Лесі Українки, вчитель української літератури Луківської середньої школи на Волині... голова Установчих зборів Турійської організації Народного Руху України за перебудову, журналіст кількох провідних періодичних видань у Луцьку... чиновник (витримав лише кілька місяців...) Волинської обласної держадміністрації, знову журналіст... автор п'єси

"Голоп'єдстальний період", літературних портретів "Письменники Великої Волині", книги есеїв та діалогів "Під куполом спільного неба"...

Скільки разів Його грабували і били на нічних вулицях!.. Скільки разів до печінки діставали і дістають начальники... брати по духу і брати по крові, ще починаючи із часу, коли він наївним школярем написав гнівного листа тодішньому секретарю ЦК КП України Володимирові Щербицькому, а може, іще раніше... Скільки людей поважають і люблять Віктора Вербича таким, як він є, - рідкісним, вродливим, чутливим, красивим...

Скільки адресного добра зробив Віктор людям, скільки добрих слів написав про письменників різних часів і народів, а особливо про нас - Його побратимів по перу!..

Мені доводилося бути з Віктором Олексійовичем Вербичем і в селі - на своїй озерній батьківщині, і в Берестечку, і на цвинтарях, і на письменницьких столичних зібраннях, у корчмах, зі знанням справи і відчуттям ліва описаних ним, як, знову ж таки, уміли хіба безсмертні Бодлер, Верлен, Єсенін:

(С. 200).

Поza всім і вся... реальнішого аристократа духу, ніж Віктор Вербич, гордого і чистого, я, об'їздивши півсвіту, не зустрів, - доброго, дитинно беззахисного, романтично світлого і десь там, там, у глибинах гармонії, зболеного і невловимо втомленого цією нестерпною радістю буття.

Хоча Він ніколи не жаліється - але, але...

Якою б сильною і дзвінкою нацією ми були б, якби не знищували таких уже в кількох поколіннях: 1917... 1937... 200?..

(С. 182).

З українських поетів Віктор Вербич найближчий мені до Євгена Плужника. Варто статтю таку написати, порівняльну.

Бо як і в плужниківському "Галілеї", найбільше потребую у вербичівській поезії рядків, які просто люблять, художньо фіксують життєвий безмір, а не стараються змінити його, поезію без ідеологій та акцентів, адже мистецтво - самостійний космос, навіть якщо він надихається бажанням тотального перетворення буття:

* * *

(С. 27).

Телефоную учора до свого давнього друга Віктора Вербича, який нещодавно поїхав (виїхав?.. - не люблю лізти в душу) із Луцька до батьків, у своє дитинство, до себе... до нас...

- Що робиш? - запитую, - Вікторе!..
- Кошу траву...

І мені затишно, просто, світло.
Як і має бути біля справжньої Поезії, яка, звичайно, несучасна, бо вічна.

Так і треба жити...

МИХАЙЛО ІВАНОВИЧ ЛІЛЕЄВ (1849–1911): ДОСЛІДНИК, АРХЕОГРАФ ТА БІБЛІОГРАФ ЧЕРНІГІВСЬКИХ РУКОПИСНИХ КОЛЕКЦІЙ ТА КНИЖКОВИХ ЗІБРАНЬ

Одним з видатних археографів та бібліографів Чернігівщини є історик церкви, бібліотекар, археограф та бібліограф Михайло Іванович Лілеєв (1849–1911), який зробив значний внесок не лише в історію цього краю, дослідження пам'яток історії та культури, а й в методологію та методику наукового опису рукописних книг і цінних книжкових зібрань.

У 70–80-х роках ХІХ ст. ця діяльність мала велике значення для розвитку української археографії рукописної книги та стародруків на Чернігівщині, оскільки доля розпорядилася так, що він був не лише викладачем, а й особою, причетною до формування двох великих бібліотек - Чернігівської духовної семінарії та Історико-філологічного інституту князя Безбородька. Разом з тим для вітчизняної археографії та бібліографії ця постать маловідома. Певну інформацію можна отримати лише з короткого біографічного нарису, підготовленого О.Б. Коваленком для біобібліографічного довідника “Українські архівісти” (К., 1999) [1].

М.І. Лілеєв упродовж 1874–1878 рр. не лише викладав у Чернігівській духовній семінарії, а й завідував її бібліотекою. Ця книгозбірня мала багато цінних рукописів, стародруків, однак її рукописний відділ до цього не був впорядкований, багато рукописних книг та архівних документів не було внесено в каталоги та інвентарні книги, хоча рукописами активно користувалися. Таке становище викликало появу його наукового каталога “Описание рукописей, хранящихся в библиотеке Черниговской духовной семинарии”, що вийшов друком в Санкт-Петербурзі у 1980 р. і який містив опис 201 пам’ятки переважно походження Чернігівського регіону [2]. Виходом цього наукового каталогу М.І. Лілеєв не лише ознайомив наукову громадськість, істориків та філологів зі складом бібліотеки Чернігівської духовної семінарії, а й сприяв, на його власну думку, запобіганню розкрадання тих історичних джерел, яких було багато втрачено через відсутність обліку в попередні часи [3].

Ця робота проводилася в руслі масштабної кампанії з облікового опису рукописних колекцій, пошуків стародруків, виявлення історичних пам’яток, що розгорнулася не лише під егідою Синоду, а й Російського археологічного товариства і впливала на діяльність у галузі опису рукописних книг та стародруків у духовних та світських бібліотеках. До часу виходу каталога М. Лілеєва вже набули поширення наукові описи Московської синодальної бібліотеки А. Горського та К. Невоструєва, А.Є. Вікторова – рукописних книг В.М. Ундольського, описи А. Попова, Д. Прозоровського [4]. На території України вийшли каталоги М.І. Петрова, який видав опис рукописів Церковно-археологічного музею Київської духовної академії [5] та Т. І. Біленького – церковно-богослужбових книг зі збірки комітету для історико-статистичного опису Подільської єпархії [6]. Вони слугували бібліографічними довідниками для атрибуції рукописних пам’яток, подавали приклад ставлення до рукописної старовини.

Основна науково-археографічна діяльність щодо описування різноманітних зібрань, бібліотек, музейних фондів, приватних колекцій розвивається в Російській імперії та Україні у 80-х роках ХІХ ст. – 10-х роках ХХ ст. [7]. Тому каталог (опис) М. Лілеєва випереджає подібні видання багатьох археографів С.-Петербурга і Москви, при цьому ґрунтується на основних наукових принципах опису, що сформувалися остаточно лише на початку ХХ ст.

До них належить вимога встановлення дати пам’ятки, її назви, складу, необхідність вказувати маргіналії та записи, наводити відомості щодо походження, збереженості фонду. У вступі автор розкриває основні завдання праці: показати зміст зібрання, колишніх власників, визначити особу автора, переписувача, у разі можливості – дату укладання рукопису, мову, повні відомості щодо постатейного складу кожного рукопису та збірника, назву, літературу, що дотична до теми, бібліографічні відомості, показати збереженість тексту та рукописів. До безсумнівних позитивів цього каталога можна віднести й передачу усіх змістовних записів на краях аркушів.

Він вказує на жертводавців духовного чину, зокрема Кирила Лящевецького,

Філарета Гумилевського та інших. Значна кількість рукописів надійшла за розпорядженням єпархіального керівництва як з місцевих монастирів, так і за власною ініціативою настоятелів - тому у кожному описі подаються відомості, від кого і за яких обставин рукопис надійшов до Чернігівської семінарії. Так, за поданою в каталозі інформацією, найбільша кількість надходжень відбулася з Новгород-Сіверського Спаського, Максаківського Никодимівського та Єлецького монастирів.

Каталог складається з декількох прийнятих на той час розділів. Перший розділ – богословський. До його складу увійшли Святе письмо та його тлумачення; богословські твори канонічного змісту, повчання та духовні твори, збірники повчань святих отців [8].

Серед рукописних книг цього розділу можна вказати на 2 Книги царств; псалтирі, книгу Іова, притчі та повчання, розкольницькі Євангелія XVII ст., написані напівуставом, з відповідним оформленням та в оксамитовій оправі. У складі семінарійської бібліотеки зберігалася цінна книга архимандрита Іустина, ректора Чернігівської семінарії, підручник Рамбаха з герменевтики, навчальні курси Києво-Могилянської та Київської духовної академії (кінця XVII – XIX ст.), значна кількість рукописів написана латиною, передусім теологічні трактати, в тому числі на пергамені – зі Львова (XVII – XVIII ст.), а також латинські курси з Новгород-Сіверського монастиря (XVII – XVIII ст.) [9].

Основу зібрання склали колекція Чернігівського колегіуму, храмів та монастирів, пожертвувань від приватних осіб. Бібліотека отримала значну кількість вилучених адміністративним чином у стародубських та вітківських розкольників рукописних книг внаслідок введення у семінарське навчання курсу з історії розколу за відповідними указами 40-х років XIX ст. На думку М.І. Лілеєва, відділ розкольницьких рукописів виявився найцікавішим, і він надалі продовжував дослідження з історії розколу, опублікував декілька наукових праць, у тому числі такі, що друкувалися по розділах на сторінках окремих томів “Известий Историко-филологического института князя Безбородко” (“Материалы для истории раскола на Ветке и в Стародубе в XVII–XVIII вв.” – Т. 12–14; “Из истории раскола на Ветке и в Стародубе” – Т. 19, 21). Наукові дослідження щодо історії розколу в Україні XVII–XVIII ст. складають значну кількість рукописних праць М.І. Лілеєва, що зберігаються в його особовому архіві в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (ІР НБУВ, ф. 127).

Крім 94 релігійних рукописних книг, у каталозі містилися 54 рукописні книги історичного змісту, що розміщені у другому історичному розділі. Серед них – два хронографи XVII ст., список Літопису Леонтія Боболінського з реєстром князів чернігівських, опублікованим у додатках до Літопису Грабянки [10], компакти архівних документів XVII–XVIII ст. (у тому числі збірка листів Лазаря Барановича, універсали гетьманів Мазепи, Самойловича, Івана Скоропадського, Юрія Хмельницького, укази російських царів тощо) [11]. Ці акти також стали джерельною базою для історичних досліджень самого М. Лілеєва.

Третій розділ каталога – рукописи навчального характеру, рукописні твори з філософії, риторики – головним чином “старої” київської школи (КМА), а також трактати, багато з них латинською мовою (в тому числі “Коментарії” Петра Ламбардського) [12]. Каталог містив також курси викладачів семінарії, зустрічаються й книги з Харківського колегіуму, зокрема “орації” і лексикони латиною та грецькою мовою.

Із книг К. Ляшевецького, крім інших, до зібрання Чернігівської семінарії увійшла й збірка поезій XVIII ст.[13].

В останньому розділі – “Різне” – поміщені описання 5 рукописів, у тому числі подарована К. Ляшевецьким політична географія (видана в СПб. у 1745 р., переписана в другій половині XVIII ст.) та рукописна “Трудолюбивая пчела” за 1759 р. (за січень–квітень – з Максаківської обителі).

На жаль, за відомостями О.Б. Коваленка, дослідника спадщини М.І. Лілеєва, цінна бібліотека семінарії загинула під час Великої Вітчизняної війни [14]. Отже, нині цей каталог має виняткову історіографічну цінність та велике джерелознавче значення для історії збирацьких традицій на Чернігівщині, оцінки рівня розвитку камеральних методів опису рукописних книг.

За запрошенням ректора Історико-філологічного інституту князя Безбородька в Ніжині М.Н. Лавровського в 1878 р. М.І. Лілеєв переходить працювати в цей заклад на посаду викладача російської історії та географії. Через декілька років, в 1883 р., М.Н. Лавровський, стурбований станом бібліотеки (він доклав багато зусиль, щоб зробити її науковою: за часів керівництва М.Н. Лавровського бібліотека виросла з 4034 до 12.152 одиниць зберігання), запропонував М.І. Лілеєву за сумісництвом очолити й фундаментальну бібліотеку [15].

М.І. Лілеєв зіткнувся там також із недосконало організованим фондом бібліотеки інституту, де існували масиви не лише не описаних, а й не заінвентаризованих книжок. Тому свою діяльність у бібліотеці почав з організації рукописних каталогів, які систематично друкував з 1885 р.

Він працював у бібліотеці інституту впродовж 1883–1897 рр., власноруч почав редагування та створення карткового каталогу на бібліотечні фонди, що мав комплексно включити увесь бібліотечний матеріал. Запропонував нове зручне розміщення фондів за розділами наук, а відповідно – й нове розміщення книг. Сам, разом з іншими викладачами інституту, описував і за схемою здійснив нову розстановку фондів. Йому належав розділ “загальна історія” і “педагогіка”, де ним було описано 25120 назв у 5464 оправах. При кожному розділі існував каталог (його розділ – в 4-х зошитах) [16]. Про стан роботи з бібліотекою інституту та каталогами, про цінність збірки він повідомив у спеціальному листі до редакції «Киевлянина» від 12 січня 1886 р. [17].

М.І. Лілеєв сприяв науковому дослідженню рукописних пам’яток бібліотеки. Він першим складає попередній опис рукописних книг, який надалі описується студентами інституту під керівництвом М. Сперанського, а також проводить дослідження рукописних творів Юр’євського архімандрита Фотія, повідомляє про принципи опису рукописів Чернігівської духовної семінарії тощо [18].

У 1893 р., у зв’язку з новими реорганізаційними завданнями у формуванні фундаментальної (наукової) бібліотеки, діяльність бібліотечної комісії було поновлено – до її складу, крім М.І. Лілеєва, увійшли професори М.Н. Бережков, Є.В. Петухов, І.Г. Турцевич, далі – О.І. Покровський, О.П. Кадлубовський та А.В. Добіаш, які здійснювали реорганізацію бібліотеки, створення систематичного та алфавітного каталогів, організацію комплектування тощо [19].

М.І. Лілеєв багато зробив для поповнення бібліотеки рукописними фондами, оскільки дбав про збереженість збірок з губернських установ Чернігова. Зокрема, йому належить ініціатива передачі архіву Ніжинського грецького магістрату, який опинився у занедбаному стані. Після того, як цей архів перейшов на зберігання в інститут, М.І. Лілеєв підготував “Обзор архива Нежинского греческого магистрата 18 апреля 1890 г.” (рукопис залишився не опублікованим і нині зберігається в Інституті рукопису НБУВ в його власному архіві).

Огляд рукописних праць М.І. Лілеєва, що зберігаються в його особовому архіві, свідчить про глибоку зацікавленість не лише питаннями історії церкви, а й книгодрукуванням, зокрема, там зберігаються рукописи його праць: “Дело Клинцовской ратуши о типографии Федора Карташева в Клинцах. 1799 г.” [20]; “История Черниговской типографии” [21]; “Киево-Печерская типография. Заметка” [22]; “О книжных собраниях козацких старшин, церковных иерархов и русских бояр второй половины XVII в.” [23]; “О старых русских печатных азбуках” [24] тощо.

Будучи одним з фундаторів Ніжинського історико-філологічного товариства, членом Історичного товариства Нестора-літописця в Києві, Чернігівської вченої архівної комісії, учасником XI Археологічного з'їзду в Києві (1899), він багато зробив для поширення досліджень та розповсюдження здобутків наукового осередку інституту в галузі вивчення чернігівської старовини, а коли був обраний гласним Ніжинської міської думи та міським головою м. Ніжина (1904) – для збереження пам'яток цього міста [25].

Він був активним членом правління Ніжинського історико-філологічного товариства при інституті (1894–1917), яке очолював М. Н. Бережков і яке почало розвивати слов'янознавчі дослідження та започаткувало музей старожитностей і власну бібліотеку. Це товариство було певною альтернативою політиці нового директора інституту І.І. Іванова, який вороже ставився до слов'янознавства і поступово згортав курси лекцій та дослідження викладачів на цю тему [26]. На своїх засіданнях його члени обговорювали питання історії, археології, камеральної археографії, історичної географії, етнографії, історії мови не лише в Чернігівському регіоні, а й повідомляли про результати досліджень пам'яток рукописного та друкарського мистецтва в Україні й ширше – у слов'янських країнах. На його зібраннях систематично заслуховувались повідомлення, члени товариства публікували наукові розвідки у власному друкованому органі “Сборнике Историко-филологического общества при институте князя Безбородко в Нежине” (Т. 1–15, 1896–1915).

М.І. Лілеєв тісно співпрацював з іншими дослідниками рукописних пам'яток та стародруків інституту, зокрема, з Є.В. Петуховим, В.В. Качановським, М.Н. Сперанським, П.О. Заболотським, О.Ф. Музиченком, Б.Н. Бурзі та іншими дослідниками рукописно-книжкової культури, представниками Київської історичної та філологічної шкіл при Університеті Св. Володимира, Київської духовної академії, Історичного товариства Нестора-літописця.

Науково-камеральна археографічна діяльність М.І. Лілеєва, його практичний внесок у бібліографію та каталогізацію бібліотечних зібрань Чернігівської духовної семінарії та Історико-філологічного інституту, дослідження цих джерел не може бути переоціненим. Його праці засвідчують високий науковий рівень автора, який цілком відповідав загальному рівню наукового опису рукописних книг 70–80-х років XIX ст., характерного для академічної археографічної школи того часу, а бібліотечний досвід організації фондів наукової бібліотеки потребує окремого вивчення.

Джерела та література:

- 1.Коваленко О. Лілеєв Михайло Іванович // Українські архівісти. Біобібліографічний довідник. – Вип. 1. XIX ст. – 1930-ті рр. – К., 1999. – С. 194–195.
- 2.Лилеев М. И. Описание рукописей, хранящихся в библиотеке Черниговской духовной семинарии. – Спб., 1880. – 215 с.
- 3.Так, М. Лілеєв вважав, що багато з цих рукописних книг було вивезено за кордон відомим колекціонером архівних документів та книг Гошковським, який деякі з них навіть опублікував. – С. 4.

4. Горский А. В., Невоструев К. И. Описание славянских рукописей Московской синодальной библиотеки: В 4-х вып. – М., 1855–1871; Славяно-русские рукописи В.М. Ундольского, описанные самим составителем и бывшим владельцем собрания. С приложением очерка собрания рукописей В.М. Ундольского в полном составе, написанное А.Е. Викторовым. – М., 1870; Попов А. Описание рукописей и каталог книг церковной печати библиотеки А.И. Хлудова. – М., 1872; Прозоровский Д. Опись древних рукописей, хранящихся в Музее Имп. Русского Археологического общества. – СПб. 1879.
5. Петров Н.И. Описание рукописей Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии. – Вып. I–III. – К., 1875–1879.
6. Бельский Т. И. Опись церковно-богослужбных книг, принадлежавших комитету для историко-статистического описания Подольской епархии. – Камянец-Подольский, 1876.
7. Див. детальніше: Міцук С.М. Формування науково-практичних засад опису рукописних книг та стародруків у науковій діяльності В.М. Перетца в Україні // Бібліотечний вісник – К., 2007. – № 4. – С. 23–36; Його ж. Зародження наукового опису рукописних пам'яток та стародруків як напрям українського книгознавства: друга половина XIX – початок XX ст. // Рукописна та книжкова спадщина України – К., 2007. – Вип. 11. – С. 16–34.
8. Лилеев М. И. Описание рукописей. – С. 37–40.
9. Там само. – С. 11–19.
10. Там само. – С. 65–71.
11. Там само. – С. 90–94.
12. Там само. – С. 193–199.
13. Там само. – С. 207.
14. Коваленко О. Лилеев Михайло Іванович. – С. 194–195.
15. Добиаш А.В. Н. А. Лавровский // ИИФИ князя Безбородко в Нежине. – Нежин, 1898. – Вып. XVIII. – С. 24–25.
16. Добиаш А. В. Заметка об основной библиотеке историко-филологического института кн. Безбородко, составленная по случаю реорганизации библиотеки // ИИФИ князя Безбородко в Нежине. – Нежин, 1895. – Вып. XV. – С. 15–18.
17. ІР НБУВ, ф. 127, спр. 212, арк. 1–2.
18. Отчет о состоянии и деятельности историко-филологического института кн. Безбородко в Нежине за 1879/ 1880 годы, читанный на акте 30 августа 1880 года ученым секретарем Н. Я. Грогом // ИИФИ князя Безбородко в Нежине. – Т. 6. – К., 1881. – С. 21.
19. Добиаш А. В. Заметка об основной библиотеке. – С. 13–18.
20. ІР НБУВ, ф. 127, спр. 116, арк. 7–11.
21. Там само, спр. 150, арк. 1–67.
22. Там само, спр. 144, 2 арк.
23. Там само, спр. 254. 14 арк.
24. ІР НБУВ, ф. 127, спр. 44, 15 арк.
25. Коваленко О.Б. Лилеев Михайло Іванович. – С. 195.
26. ІР НБУВ, ф. III, № 20035, арк. 1– 2.

ДОСЛІДНИЦЬКІ НОТАТКИ

ПОРТРЕТ І.МАЗЕПИ ТА ЙОГО НАБЛИЖЕНИХ У КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКІЙ ЛАВРІ

Зображення І.Мазепи та його наближених у Троїцькій надбрамній церкві Києво-Печерської лаври потребує детальної аргументації, оскільки цю версію ми подаємо з відповідними доказами вперше. До цього часу в науковій літературі домінуючим є висновок мистецтвознавця Ф.Уманцева про те, що у композиції «Першого Вселенського собору» (Іл.1), розміщеній на західній стіні церковної

споруди, «зображено дві симетрично розташовані групи українських та російських урядовців», «серед них виділяються постаті гетьмана Івана Скоропадського та

інших діячів»¹, зокрема П.Полуботка, С.Савича, Я.Лизогуба, В.Жураковського, І.Черниша².

З іншого боку від них (праворуч. –), на його думку, зображено членів Малоросійської колегії на чолі з С.Вельяминовим³. Цю точку зору підтримують А.Кондратюк⁴, Т.Лисенко⁵.

Гіпотеза Ф.Уманцева головним чином опирається на припущення, що нищівний вогонь 1718 року в Києво-Печерській лаврі завдав великої шкоди не тільки Успенському собору. «Як дуже постраждала від пожежі Троїцька церква, – зазначає він, – важко сказати, але те, що вона теж потерпіла, не викликає сумніву. Про це красномовно свідчать ті великі роботи, які проводилися в ній після пожежі»⁶. Звідси він робить висновок, що композиція «Першого Вселенського собору» виконувалася у 1722-1723 роках.

У цих аргументах, однак, слабким місцем є історична основа. Так, Малоросійська колегія була створена указом Петра I від 16 травня 1722 р. Новоутворення обмежило владу гетьмана, поставило її під суворий контроль. І.Скоропадський, отримавши у Москві на руки цей указ, занепавав духом, занедужав. Повернувшись зі старшинами у Глухів, 3 липня 1722 р. він помер⁷.

Бригадир Степан Вельяминов прибув до гетьманської столиці аж 21 липня 1722 р.⁸ У Глухові він поведився брутально, зверхньо, чим з перших днів викликав невдоволення у старшин, які у вересні подали на нього скаргу в Сенат.

Отож дуже малоймовірно, що таку одіозну людину керівництво Києво-Печерської лаври відразу вирішило увічнити в композиції «Першого Вселенського собору» разом з померлим І.Скоропадським. Якби вони співпрацювали бодай рік-два, то цю версію ще можна було б розглядати. Але гетьман та С.Вельяминов, так би мовити, розминулися у часі. Таким чином, аргумент Ф.Уманцева виглядає дуже натягнутим.

Крім цього, вищезгаданому мистецтвознавцю не вистачає й інших доказів. Не залишилося, наприклад, портретних зображень С.Вельямина, С.Савича, Я.Лизогуба, В.Жураковського, з якими можна було б порівняти осіб у композиції «Першого Вселенського собору». У 1722 році І.Скоропадському було 76 років, він був сивим, лисим (таким бачимо його на портретах XVIII століття⁹). «Скоропадський» же Ф.Уманцева виглядає молодо, без зализин. Усе це змушує засумніватися, що «Перший Вселенський собор» намальовано лаврськими художниками у 1722-1723 роках. Наступним гетьманом був Д. Апостол (1727-1734). Але і він не міг «очолити» старшину на стінному зображенні Троїцької церкви. Причина тому банальна – він був сліпим на одне око. А цієї фізичної вади не має жодна змальована на західній стіні церкви особа.

Хто ж тоді зображений у композиції «Першого Вселенського собору»?

Чимало деталей змальованого дає підставу опустити хронологічні межі виконання цієї роботи до 1698-1699 років.

Аргументи цьому такі.

, Троїцька церква, споруджена у 1106-1108 роках коштом чернігівського князя Святослава Давидовича (Микола Святоша)¹⁰, була відреставрована у 1698 р.¹¹ На ній з'явилася висока барокова баня, обіч неї – дві менші. У такому вигляді вона зображена на панегіричній гравюрі Івана Мигури (1705 р.).

Зрозуміло, перебудова церкви викликала подальші роботи: насамперед внутрішнє її оформлення, оздоблення. Тому саме у цей час на стінах з'являються зображення на різні релігійні сюжети. Поява в одному з них образу Івана Мазепи не випадкова: гравер І.Мигура у своєму панегіричному творі показує Троїцьку церкву серед тих, які відбудовувалися на гетьманські кошти.

настінні розписи Троїцької церкви не могли зазнати серйозного впливу пожежі 1718 р. Адже церковне приміщення муроване, його внутрішні стіни досить надійно захищені від зовнішніх впливів. У жалувальній грамоті Петра I від 1720 р. зазначається, що «в прошлом в 1718 г. та Печерская обитель с Божія

допущення огнем кругом вся стала разорена, и как церковь святая Соборная, Успения Пресвятия Богородицы, так и прочие церкви со всеми утварьма и иконным украшением, с ризницею и всею казною денежною, колокола, Больница, Печатный дом со всеми книгами и инструментами, типографическими, библиотека, кельи»¹² зазнали руйнації від пожежі. Зрозуміло, найбільшої шкоди вогонь міг завдати дерев'яним спорудам. Тому цілком можливо, що під час пожежі частково постраждали дерев'яні конструкції Троїцької церкви, зокрема її бані. Через це після 1718 р. вони зазнали певних змін.

, версія М. Петренка про те, що у 1720-1730-их роках до Троїцької надбрамної церкви «замість старої прибудови з північного боку зроблено новий притвор»,¹³ досить хитка. У звіті про реставрацію настінного живопису в пам'ятці архітектури за 1991 рік вказується на виявлення саме тут кількох шарів малювань, нижні з яких фахівці датували XVII ст. «Така атрибуція, на наш погляд, не має підстав, – зазначає мистецтвознавець А.Кондратюк, – оскільки самої кам'яної прибудови не існувало до поч. XVIII ст.»¹⁴ Далі вона пише: «На північній стіні трансепта у самому храмі також під розписами 20-30-х рр. XVIII ст. виявлено ще один шар олійного живопису. У звіті (реставраторів. –) цей нижній шар розписів датовано XVII ст. З цього приводу зазначимо, що ніяких доказів існування у храмі олійного розпису, виконаного раніше, ніж у 1-й третині XVIII ст., немає»¹⁵. Дослідниця піддала сумніву висновки реставраторів, оскільки вони, мовляв, суперечать побутуючій версії побудови притвору, датування розписів. Тим часом висновки реставраторів дають підстави визначити побудову кам'яного притвору саме 1698-1699 рр., коли коштом І.Мазепи Троїцька надбрамна церква була оновлена¹⁶ разом з відбудовою мурів Києво-Печерської лаври.

Кам'яна прибудова з північного боку церковної споруди надійно захистила вхід до неї, а тому й мінімізувала наслідки пожежі 1718 р. До речі, у притворі є композиція «Похід праведників у рай за Іоаном Предтечею». На ній третім зліва зображено молодого царя Петра I¹⁷ (Іл.2). До нього повернутий головою воїн (зображений праворуч), образ якого дуже нагадує обриси І.Мазепи (Іл.3) на панегіричній гравюрі Івана

Мигури (1705 р.). З лівого боку Петра I теж прикриває воїн з борідкою. Він нагадує Мазепу (Іл.4) з літопису Самійла Величка. Можливо, за задумом художника, роздвоєний гетьман ніби показує свою вірнопідданність,

надійну охорону царя у життєвому шляху з усіх боків. Взагалі ж, перед нами немовби земна трійця, яка демонструє свою злагоду, єдність у державних, військових справах.

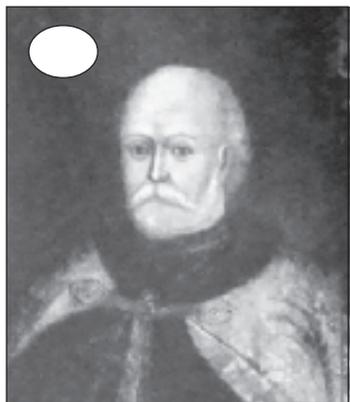
, більшість персонажів

«Першого Вселенського собору» досить добре розпізнаються у реаліях 1698-1699 рр. Праворуч ми бачимо українську старшину (Іл.5) на чолі з І.Мазепою (у центрі). Його зображення дуже подібне до змальованих образів гетьмана, зроблених канцеляристом Самійлом Велич-

ком (Іл.4), гравером Захарією Самойловичем (Іл.6) та невідомим автором гравюри середини 1690-их років (Іл.7). Нижче І.Мазепи стоїть генеральний обозний Василь Дунін-Борковський (Іл.8), портрет якого зберігся і нині знаходиться у Чернігівському художньому музеї. Позаду гетьмана зображений юний Андрій Войнаровський (графічний образ племінника (Іл.9) теж дійшов до нашого часу).

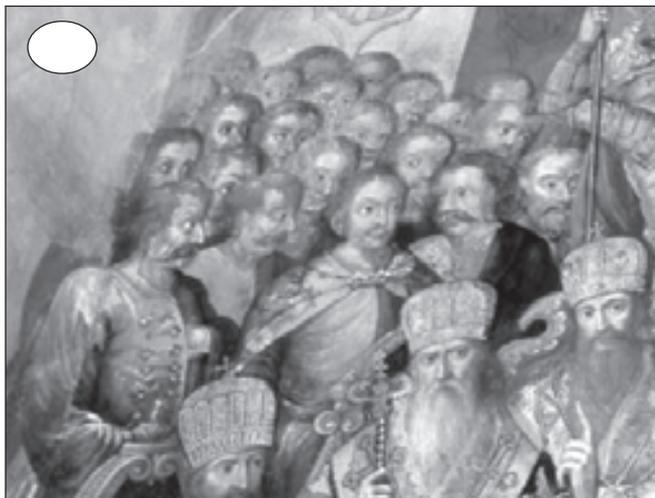

Не маємо сумніву, що праворуч від І.Мазепи змальований його другий племінник, ніжинський полковник Іван Обидовський. А вже за ним – правдоподібно теж родич гетьмана, київський полковник Костянтин Мокієвський. До речі, коштом останнього зведено камінні церкви у Вишгороді (Борисоглібську), у Києво-

Печерській лаврі – велику семикупольну на честь Різдва Богородиці Марії¹⁸ (1696 р.¹⁹) та Феодосіївську²⁰.

Відомо, що київський полковник передав чимало землі під Остром Межигірському монастирю²¹. К. Мокієвський поніс великі фінансові витрати при перенесенні Київського дівочого монастиря у зв'язку з будівництвом фортеці. Він обдарував жіночу обитель діамантами²².

У лівій частині «Першого Вселенського собору» змальована не українська старшина, як подає Ф.Уманцев, а Петро I (у центрі) зі своїми родичами та наближеними царедворцями (Іл.10). Відомо, що після подорожі Петра I в Західну Європу (березень 1697 р.²³ – 25 серпня 1698 р. повернувся у Москву²⁴) цар наказав усім наближеним постригти бороди. Виняток

було зроблено лише для Тихона Стрешнева (Іл.11) та Петра Прозоровського з огляду на їхній поважний вік та заслуги. Ці промовисті деталі і підмітив художник. Начальника Розрядного приказу Т.Стрешнева він помістив відразу за царем. Той немов головний нашіптувач – у будь-яку мить готовий дати пораду на ліве вуха свого зверхника.

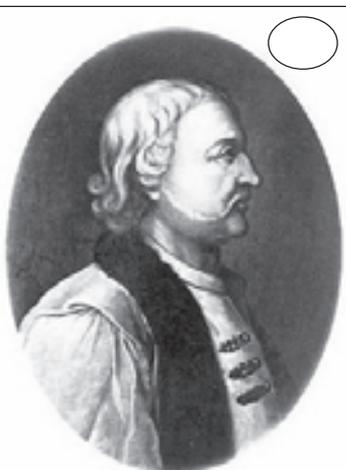

Начальник приказу

Великої казни П.Прозоровський розміщений за рангом у першому ряду разом з Петром I, але за Федором Ромадановським (Іл. 12), який на час відсутності царя був головою ради бояр²⁵ і вирішував усі поточні справи країни. Крім зазначених вище Т.Стрешнева, П.Прозоровського, Московією управляли в 1697– першій половині 1698 р. начальник

Посольського приказу Лев Нарішкін (Іл. 13) (рідний брат матері Петра I) та Борис Голіцин (Іл.14) (вихователь царя). Вони й змальовані один за одним праворуч від царської особи. Це підтверджують й інші їхні прижиттєві портрети.

Унизу перед І. М а з е по ю

змальовано кількох церковних ієрархів. Їхні образи дуже схожі на зображення митрополита Варлаама Ясинського (перший вгорі), архімандрита Києво-Печерської лаври Йоасафа Кроковського (другий за ним), ігумена Єлицького монастиря Дмитрія Туптала (у центрі).

, написи «на зворотному боці іконостасу, за ним та над Царськими вратами»²⁶ (ранній 1734 р.) не є доказами того, що стінопис на західній стіні Троїцької надбрамної церкви виконувався саме у той час. Ці помітки малярів чи причетних до реставраційних робіт водночас могли свідчити як про завершення якоїсь локальної праці, так і про ремонт фрагментів церковних святинь. Оскільки іконостаси церков, фондovаних гетьманом І.Мазепою, прикрашались у помітному місці його гербом, то, зрозуміло, після 1709 р. ці деталі замінялися, знімалися. Тому виникала потреба у значному оновленні іконостасу.

Яким чином при цьому могли залишитися портрети І.Мазепи та його племінників?

Відповідь на це запитання можна частково знайти у нотатках дослідника Києво-Печерської лаври С. Кілессо:

«Церква ця не відвідувалась основним натовпом прочан. У XVII –XVIII ст. Троїцька надбрамна церква належала Микільському лікарняному монастиреві при лаврі, і на кріслах в інтер'єрі церкви службу слухали літні монахи і скалічені запорожці, які не мали родин і жили до кінця своїх днів при монастирях. Це сприяло чудовій збереженості інтер'єру Троїцької церкви, адже і зараз тут служба проводиться раз на рік – на Зелені свята»²⁷.

Крім цього, західна стіна Троїцької надбрамної церкви погано освітлена. Зображення ж гетьмана та його наближених розміщено високо вгорі, що у притемненому приміщенні не сприяло їх розпізнанню. А оскільки церква дуже насичена стінним живописом на різні релігійні сюжети, то знайти у них крамолу було б важко навіть осуджувачам повстання мазепинців. Та таких, схоже, серед колишніх запорожців та зверхників Києво-Печерської лаври не було. Адже і вище духовенство, і ченці добре пам'ятали, скільки доброго зробив гетьман для духовної святині всієї України.

Насамперед значні кошти І.Мазепи, 20500 дукатів²⁸, були вкладені в головний Успенський собор. Завдяки позолоченню семи грушоподібних бань він набув величності, божественної легкості. Декоративне оздоблення поєднало його з практикою українського бароко. Гетьман подарував храму великий срібний підсвічник за 2000 імперіалів, золоту чашу з євангелієм у золотій оправі (2400 дукатів), золоту митру (3000 дукатів), а також інші прикраси²⁹. Крім згаданого, у 1704 р. покровитель лаври профінансував оздоблення коштовними срібними бляхами вітара над похованням Феодосія Печерського³⁰. Інтер'єр храму було прикрашено дорогими срібними лампадами (863 талери), які освічували усе церковне приміщення³¹.

Фактично річний бюджет Гетьманщини (один мільйон золотих) було вкладено І.Мазепою у побудову мурів довкола Києво-Печерської лаври³². Вони мали оборонне призначення на випадок ворожого вторгнення. Загальна довжина муру, побудованого у формі неправильного десятикутника, становила 1290 метрів³³. На рівні фундаменту товщина стіни доходила до трьох метрів*. Мур мав висоту здебільшого сім метрів. Зверху він був нешироким – 1- 1,5 метра. На мурах влаштували бійниці для ведення рушничного бою, а також башти для можливого використання гармат. Хоча такі великі затрати виправдовувалися-вмотивовувалися Батурином перед Москвою військовою загрозою з боку шведів, кримчан, усе ж обрамлення Києво-Печерської лаври надало їй монументальності, грандіозності. При цьому монастирю у 1698-1701 рр. додалось чимало церковних споруд, які органічно увійшли до оборонно-мурованого комплексу. Вхід до лаври прикрашали великі Свята та Економічна брами³⁴. Над останньою була збудована церква Всіх святих (Всіхсвятська), яка своїми складовими ніби вже відірвалася від землі й здійнялася у височінь до небес, до Бога. Оформлення площин

п'ятидільного храму, ліплення, оздоблення стін ставлять цю пам'ятку архітектури в ряд шедеврів українського зодчества доби бароко. Ніші в'їзду і виїзду Економічної брами Всіхсвятської церкви прикрашали герби³⁵ головного фундатора лаври у часи її докорінної перебудови.

І. Мазепі як “великому великого угодника Божия пр. Онуфрия любителю”³⁶ була присвячена Онуфріївська триярусна церква-вежа. Схоже, на догоду гетьману – ктитору Києво-Печерської лаври – звели тоді ж церкву-вежу в ім'я Івана Кушника (1698–1701 рр.). Усі церковні приміщення, вмонтовані у нові мури, фінансувалися з гетьманської скарбниці. У 1701 р. з цих коштів збудовано й Годинникову (або Дзигарську) вежу. На ній було встановлено годинник, виготовлений служителем лаври Петром Чернявським (прізвисько Дзигенмайстер)³⁷. Троїцька надбрамна церква у добу Мазепи отримала пишне декоративне оздоблення, стала трибанною.

Водночас з вищезгаданим будівництвом, орієнтовно у 1700 р.,³⁸ у лаврі зведено кам'яну Микільську лікарняну церкву (інша назва – церква Миколая), у 1701 р. – одноповерхове приміщення друкарні³⁹. Можливо, вони фінансувались і не з гетьманської скарбниці, але керівництво Києво-Печерської лаври, схоже, намагалося максимально завантажити роботою скликаних на побудову мурів майстрів, мулярів.

І.Мазепа зробив великий вклад у сумі 4000 рублів на початок будівництва лаврської дзвіниці⁴⁰. Як доповідав київському губернатору Петру Голіцину у 1720 р. архімандрит Києво-Печерської лаври Іоанікій Сенютович, “за свідельство братии того сведомых, известно, что прошлого 1707 году присланы от изменника Мазепы деньги четыре тысячи рублей на строение колокольни”⁴¹. Із зазначеної суми “две тысячи рублей было истрчено на камень, кирпичь и известь, тое камень вложено в фундамент, который фундамент и тепера есть”⁴². У зв'язку з якимось причинами (очевидно, загрозою війни та смертю архітектора Д.Аксамитова) будівництво було призупинене (“тогда мастера делать перестали”⁴³). Після поразки мазепинців до нього взагалі довго не повертались. Невикористані кошти, надані І.Мазепою, були задіяні для виготовлення цегли після пожежі у лаврі 1718 р. Частина ж їх згоріла у вирі полум'я того ж року. Будівництво Великої лаврської дзвіниці завершено лише у 1731 –1744 рр.

Перелічені діяння гетьмана давали привід для втаємниченого пошанування його і після подій 1709 р. Приклад тому – залишені для нащадків образи І.Мазепи та його найближених.

Насамкінець висловимо здогад і про час виконання головних розписів

Троїцької надбрамної церкви. На нашу думку, вони були зроблені у 1699 р. А вже 8 лютого 1700 р. гетьман отримав з рук Петра I (Іл.15, 16) орден Андрія Первозванного, і ця деталь не обминули б малярі. Російський резидент у Польщі інформував у 1700 р. московських урядовців:

«Изо Львова апреля 15-го числа по календарю польскому, будто из-за Днепра пришла ведомость к пану краковскому такая, что гетман Иван Степанович Мазепа, и полковники приехали назад из столицы московской... И то сказывают, что он Мазепа был во французском уборе, и будто по указу царского величества велел бороду себе оголить»⁴⁴. Тобто у 1700 р. гетьмана вже зображали б по-інакшому.

У 1701 р. помирає племінник гетьмана І.Обидовський, у 1702 р. – генеральний обозний В.Дунін-Борковський. Отже, ці важливі зміни ще не були відображені у стінному розписі.

1. Уманцев Ф.С. Троїцька надбрамна церква Києво-Печерської лаври. – К.: Мистецтво, 1970. – С. 46.
2. Там само. – С.116.
3. Там само. –С.119.
4. Кондратюк А. Портрети козацької старшини та її сучасників у розписах Троїцької церкви Києво-Печерської лаври // Батуринські читання. 2007: Збірник наукових праць. – Ніжин: Аспект-Поліграф, 2007. – С.165.
5. Лисенко Т.О. Троїцька церква Києво-Печерського монастиря. Від середньовіччя до постмодерну. Спроба прочитання // Лаврський альманах. – К., 2003. – Випуск 11. – С. 62.
6. Уманцев Ф.С. Троїцька надбрамна церква Києво-Печерської лаври. – С.42.
7. Гуржій О. Гетьман Іван Скоропадський. – К.: Інститут історії України, 1998. – С.49.
8. Коваленко О. Павло Полуботок – політик і людина. – Чернігів: Деснянська правда/ Сіверянський літопис, 1996.– С. 36.
9. Гетьман Іван Мазепа: погляд крізь століття. Каталог історико-мистецької виставки 21 червня-24 серпня 2003 р. м. Львів. – К.: Емма, 2003. – С.16, 47.
10. Шиденко В.А., Дарманський П.Ф. Києво-Печерський історико-культурний заповідник. – К.: Мистецтво, 1984. – С. 23.
11. Січинський В. Іван Мазепа: людина і меценат. – Філадельфія, 1951. – С.38.
12. Уманцев Ф.С. Троїцька надбрамна церква Києво-Печерської лаври. – С.42
13. Петренко М.З. Києво-Печерський державний історико-культурний заповідник. – К.: Мистецтво, 1979. – С.89.
14. Монументальний живопис Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської лаври. Каталог. Автор-упорядник А.Кондратюк. – К.: КВІЦ, 2005. – С.17.
15. Там само.
16. Титов Ф.Путеводитель при обозрении святынь и достопримечательностей Киево-Печерской лавры и г.Киева. – К.: Типография Киево-Печерской лавры, 1910. – С.34 – 35.
17. Кондратюк А. Портрети козацької старшини та її сучасників у розписах Троїцької церкви Києво-Печерської лаври. – С. 163; Уманцев Ф.С. Троїцька надбрамна церква Києво-Печерської лаври. – С.136.
18. Степовик Д. Києво-Печерська лавра. – К.: ПБП “Фотовідеосервіс”, 1993. – С.50; Петров Н. Киев, его святыни и памятники. – Спб., 1896. – С. 46.
19. Державний реєстр національного культурного надбання (пам’ятки містобудування і архітектури України) // Пам’ятки України: історія та культура. – 1999. – № 2–3. – С. 9.
20. Похилевич Л. Монастыри и церкви г. Киева. Прежнее и нынешнее состояние. – К., 1865. – С. 90.
21. Максимович М. Сказание о Межигорском монастыре. – К.,1865. – С.31.
22. Кара-Васильева Т. Літургійне шитво України XVII – XVIII ст. – Львів: Свічадо, 1996. – С. 43.
23. Костомаров Н. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. – Москва: Эксмо, 2005. – Книга 2. –С.237
24. Там само. – С.243.
25. Устрялов Н.Г. Русская история до 1855 года в двух частях. – Петрозаводск: Корпорация «Фоллиум», 1997. – С.452.
26. Кондратюк А. Проблематика дослідження Троїцької надбрамної церкви // Могилянські читання. Збірник наукових праць. – К.: Пульсари, 2001. – С.173.
27. Кілессо С.К. Києво-Печерська лавра. – К.: Техніка, 2003. – С. 81.
28. Возняк М.Бендерська комісія по смерті Мазепи // Мазепа. Збірник. – Варшава, 1938. – Т.1. – С. 130 –131.

29. Там само.
30. Васильєв М. Взаємовідносини Івана Мазепи з Києво-Печерською лаврою // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2001. – Випуск 10. – С.140.
31. Там само.
32. Возняк М. Бендерська комісія по смерті Мазепи. – С. 130 –131.
33. Кілессо С.К. Києво-Печерська лавра. –С.99.
34. Борисенко В., Саченко С. Київ у другій половині XVII ст. // Київська старовина. – 1993. – №4. – С.98.
35. Логвин Г. Бароко в архітектурі Києва XVII – XVIII ст. // Хроніка 2000. – 1997. – №17 – 18. – С.55.
36. Попов П. Матеріали до словника українських граверів. – К., 1926. – С. 131.
37. Кілессо С.К. Києво-Печерська лавра. – С.100.
38. Петренко М.З. Києво-Печерський державний історико-культурний заповідник. – С.112.
39. Кілессо С.К. Києво-Печерська лавра. – С.120.
40. Лагодзьки Я.П. Архівна справа про надання коштів гетьманом Іваном Мазепою Києво-Печерській лаврі на будівництво великої лаврської дзвіниці // Могилянські читання. Матеріали щорічної наукової конференції.– К.:”Поліграфіка”, 2000. – С.96.
41. Справа про асигнування грошей на будівництво лаврської дзвіниці і підтвердження прав Києво-Печерської лаври на володіння либідською і наводницькою річковими переправами // ЦДІАК України. – Ф.59. – Оп.1. – Спр.40. –Арк.5.
42. Там само.
43. Там само.
44. Станіславський В. До питання про зовнішність Івана Мазепи // Сіверянський літопис. – 2006. –№3. – С. 22.

** Під мурами на глибині 7 метрів були зроблені підземні ходи висотою 2 метри і шириною 1,2 метра. Вони були облицьовані цеглою.*

ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧІ СТУДІЇ

ТЕКСТОВІ СТРАТЕГІЇ СУЧАСНОЇ ЛІТЕРАТУРИ В КОНТЕКСТІ АНТРОПОЛОГІЇ ТІЛЕСНО-МІМЕТИЧНОЇ КАТЕГОРІЇ ГОЛОСУ

У сучасному літературознавстві дедалі більшої ваги набуває, за висловом А. Ю. Мережинської, так званий „дискурс тілесності” [2, с. 204-205]. Причин для цього щонайменше дві: по-перше, проблема людини, набувши пріоритету в ХХ столітті, залишається домінуючою і надалі, а по-друге, постмодерністська література вже за самим характером свого змісту та кшталтом організації своїх текстових стратегій просто змушує звертатися до таких аспектів, які ще донедавна залишалися поза увагою теоретиків літератури. Тому в нас немає сумнівів щодо розгляду питань, які стосуються аналізу творів сучасної літератури в антропологічному контексті. Та оскільки окреслена проблематика є надзвичайно широкою, а обсяг статті об’єктивно обмеженим, останньої полягає у з’ясуванні особливостей антропологічного характеру такої тілесно-міметичної категорії, як феномен голосу та наслідки використання даної категорії в текстових стратегіях сучасної літератури.

Отож, розглядаючи твори сучасної постмодерністської літератури з точки зору тілесного міметизму, практично неможливо ігнорувати результати новітніх досліджень, що є однаково дотичними як до антропології, так і до сфери гуманітарного знання. Зокрема, за Жаком Лаканом, слово взагалі можна розуміти як плід, що виходить назовні й майже подвоює собою тіло мовця. Коли звук виривається за межі тіла, то він починає виконувати функцію того, що Лакан назвав „об’єктом *a*”. „Об’єкт *a*” є чимось таким, що неможливо виразити, що не вписується в структуру, але разом з тим воно є і чимось таким, що визначає цю структуру. Це та частина тіла, що є відірваною від нього і що позначає пустоту, зяяння, навколо якого формується Несвідоме. Відділення „об’єкта *a*” від тіла завжди передбачає наявність тілесного отвору, тому цей об’єкт описується Лаканом і як дитина, що „випала” з тіла матері, і як екскременти, і навіть як дихання. „Голос та погляд, – зауважує з цього приводу Катрін Клеман, – є саме такими об’єктами, які випали, тим більше, що голос губиться, невловимий, і погляд віддзеркалюється без відбиття” [15, с. 131].

Відділення „об’єкта *a*” від тіла (Лакан називає його „первинним відділенням”) інспірує розщеплення суб’єкта, вводить у нього фікцію інтерсуб’єктивності. „Об’єкт *a*”, – пише Лакан, – є чимось, від чого, як від якогось органу, відділився суб’єкт заради того, аби конституюватися <...> Тому необхідно, аби він, по-перше, мав

здатність відділятися, а по-друге, аби він мав якесь відношення до відсутності” [20, с. 119]. У такій ситуації розщеплення суб’єкта і виникає потяг.

Лакан описує певну дугу, яка виходить у простір у тому місці тіла, де зяє пустота, потім огинає „об’єкт *a*” та повертається в тіло. Просторова схема Лакана демонструє, що потяг формується власне на краях отвору, який маркує пустоту, нестачу і який концентрується навколо „об’єкта *a*” як чогось такого, що втягується в цю пустоту, в це зяання. Випадання голосу начебто вмикає в тілі певний механізм бажання, який одночасно і є механізмом поглинання, поїдання, що є спрямованим на „об’єкт, який випав”. „Цей об’єкт є нічим іншим, як присутністю зяання, пустоти, котру займає, як вказує Фройд, будь-який об’єкт, чию сутність ми розуміємо через його визначення як втраченого „об’єкта *a*” [там само, с. 201].

Отож звук, який виходить з рота, утворює пустоту, нестачу, що в свою чергу вводить розщеплення або, як пише М. Ямпольський, „шиз” в суб’єкт. Рот стає зяанням, яке породжує звук, що „випадає”, і отвором, що намагається повернути його всередину, поглинути його [12, с. 204-2005].

Тому, певно й не випадково, що Лакан і про мовлення пише, як про щось матеріальне: „...Мовлення <...> є ледь відчутним тілом, проте все ж таки тілом. Слова є зануреними в усі тілесні образи, які ловлять суб’єкт; вони можуть запліднити істеричку, ідентифікуватися з об’єктом *penis-neid*, репрезентувати потік сечі <...> або ескременти...” [19, с. 183]. Лакан майже дослівно повторює метафору слова за М. Бахтініним як виділення низу гротескного тіла, оскільки „виділення” голосу розщеплює суб’єкт.

У цьому контексті є надзвичайно показовим те, що діти, які страждають на аутизм і які намагаються розірвати усі зв’язки із ворожим світом та зберегти закапсульованою свою цілісність (не допустити „шиз”), чинять опір будь-якій мовленнєвій практиці. Бруно Беттельхайм, який вивчав поведінку таких дітей, відзначав, що його пацієнтка Марчіа „ставилася до кожного складу або до дуже коротких слів як до розділених сутностей, як до частин власного тіла, які вона намагалась утримати” [14, с. 186]. Ця ж пацієнтка ідентифікувала мовлення з ескрементами: „Реагуючи на бажання своєї матері випорожнюватися тоді і так, як цього хотіла її матір, дівчинка втратила будь-яке бажання говорити, а разом з цим вона втратила і будь-яке відчуття свого „Я” [там само, с. 218].

За спостереженням Беттельхайма, такі діти відрізнялись абсолютною інертністю рота, його фантазматичним вилученням з тіла, а також надзвичайно своєрідним спотворенням голосового тону, внаслідок чого „навіть тоді, коли вони будь-що говорили, вони говорили це якимось особливим голосом. Найчастіше це було схоже на голос, яким говорять глухі; це був той самий, позбавлений тональності голос, що нехтує вухом, голос людини, що не може чути саму себе. І справді, вони не хотіли знати того, що говорили самі, і не хотіли, аби їх чули інші. Все це надавало їхньому голосу більш ніж дивного звучання» [там само, с. 427].

Спотворення голосу робить його чужим, але воно ж, у свою чергу, вказує на роздвоєння та відчуження. Деформація голосу засвідчує зростаючу дисоціацію особистості, а також одночасно голос ілюзорно перестає належати тілу і „виділятися” з нього, він втрачає якості „об’єкта *a*” та ніби не створює вже тілесного зяання, яке розщеплює суб’єкт. Голос продукується „чужим” ротом, і дитина ніби не чує цей голос, тим самим зберігаючи нарцисичну цілісність власного „Я”. Отже, аутичне мовлення може розумітися як, наприклад, мовлення вентрілока (черевомовця).

Разом з тим в літературних творах також не обходиться без спотвореного голосу, і ті функції, які він виконує, а також ті змісти, про які він свідчить, дуже нагадують те, про що пишуть психоаналітики. Принаймні той факт, що за

, сумнівів у нас не викликає. Так, наприклад, у романі Юрія Полякова „Замыслил я побег...” прийом використання спотвореного голосу виявляється цілком дієвим щодо позначення істинного характеру персонажів.

Вперше подібна ситуація виникає чи не на початку твору, коли головний герой Башмаков заходить до сусіднього із його будинком гастроному, в якому внаслідок суспільно-політичних трансформацій у країні багато що змінилося, і навіть „сохранившаяся с прежних времён грудастая продавщица уже не швыряла на весы обрубков колбасы и не орала привычное „не хочешь – не бери”, но писклявым <...> голоском разъясняла дотошным нищим пенсионеркам, чем бельгийский маргарин отличается от французского” [6, с. 17].

Автор пояснює зміну голосу сакраментальної радянської продавщиці „тайною ненавистью”, але нам здається, що першопричиною є не стільки ці почуття, скільки якраз те, що цей персонаж опиняється в незвичній для себе ситуації, яку вона не сприймає, не приймає і не може прийняти. А спотворений голос власне і зраджує істинний стан речей, побіжно, можливо, й виражаючи ті почуття, про які говориться в тексті.

Принаймні подальші епізоди підтверджують слухність запропонованої нами точки зору. Отож наступного разу деформований голос ми чуємо від Каті, дружини Башмакова, в ситуації тривіального сімейного скандалу, який ледь не закінчився розлученням. „Катя следила за действиями мужа с нарастающим ужасом, потом вдруг сорвалась с места <...> „Олег, ты меня извини, пожалуйста... – начала она каким-то не своим голосом <...> однако не выдержала и закончила уже по-своему, – Но ты, знаешь, тоже не прав!” [там само, с. 75].

Цим переходом від одного голосу до іншого справа не обмежилася, і в процесі з'ясування подружніх стосунків Катя ще кілька разів демонструє спроби за допомогою голосу вийти зі скрутного становища. Спочатку вона намагається хоч у якийсь спосіб відстояти свої права: „Это моя сумка! – начала Катя противным голосом”, але, розуміючи всю серйозність ситуації, „вдруг заговорила совсем другому: „Ну Тунядыч! Ну подурачились и хватит...” [там само, с. 76]. Трішки згодом вона вже не могла стримувати сльози, „и голос её явственно напоминал теперь голос Зинаиды Ивановны (тобто тещі Башмакова): „Я больше никогда! Никогда...” [там само, с. 77]. А вже коли ситуація і справді стала виходити з-під контролю, „Катя опрометью бросилась к двери” і почала „истошно кри[чать] „Не пуцу-у-у!” [там само].

Врешті-решт, звукова, хоч і не тільки, стратегія все ж таки подіяла, і Башмаков, почувши від Каті „Я сама тварь!”, „словно очнулся и обнаружил перед собой вместо смердящей бородавчатой ведьмы ласковую, нежно заплаканную панночку” [там само, с. 80-81].

Прикладів реалізації даної стратегії в романі й справді чимало, але ми наведемо ще тільки два з них. Перший стосується епізоду, коли Олег Трудович, займаючись так званим „челночным” бізнесом, проходив разом зі своїми компаньйонами митний контроль. Їм не поталанило, і митники вилучили у них дорогоцінний крам, – йшлося про прилади нічного бачення, – які вони намагалися провезти до Польщі. І ось в цей момент суцільного жаху, одна із компаньйонка Башмакова, актриса за фахом, звернувшись до представників влади, „детским голоском попросила: „А можно посмотреть в стёклышко?” [там само, с. 294].

Натомість другий епізод є не менш цікавим, оскільки в ньому йдеться про те, як під час розмови сімейства Башмакових із майбутнім зятем їхньої єдиної доньки, молодий лейтенант на ім'я Костя на прохання Дар'ї сказати „что-нибудь по-китайски” влаштував ціле видовище: „глаза его сузились, губы резиново растянулись, и не своим, а совершенно иным, высоким переливчатым голосом лейтенант протренькал что-то очень красивое” [там само, с. 528]. Як пояснив Костя, він мовою оригіналу продекламував вірш класика китайської поезії Лі Бо.

Висновки з наведених прикладів можна зробити такі: мовлення стає виразною силою, яка має здатність майже фізично спотворювати тіла. З цього приводу Ніцше якось зауважив, що будь-яка комунікація є по своїй суті явищем психомоторним, оскільки „думки ніколи не передаються – передаються рухи, міметичні знаки, які ми потім підносимо до рівня думок” [21, с. 428]. Інакше кажучи, думка в її тілесному

вираженні, як вважав цей німецький філософ, є завжди сповненою енергією, а це означає, що вона є пов'язаною з діонісійським тілом, яке змінюється під впливом певних життєвих сил, через що можна говорити про тяжкий, навіть болючий процес зрощення тіла зі словом.

Розглядаючи проблематику голосу як реального елементу дискурсу, що постає на основі тілесного міметизму, не можна обминути й ще один аспект, який є цілком очевидним, іманентним, а отже, майже неодмінним супутником мовленнєвої діяльності – йдеться, зокрема, про діалог. До цього часу ми говорили про голос, а відтак про мовлення, абстрагуючись від його конкретного виявлення. Натомість голос людини, що виражає мовленнєві інтенції, завжди – навіть тоді, коли ми маємо справу начебто із монологом, – спрямовується на діалогічне спілкування. В усіх інших випадках важко говорити про антропологічний вимір голосу, адже звук, позбавлений діалогічної мотивації, не можна кваліфікувати як голос – це лише коливання, що виникає внаслідок дії фізичних законів.

Натомість мовлення як таке, а також його літературний варіант в основі своїй містять власне діалогічний потенціал. У цьому контексті є, безумовно, надзвичайно „значущим, – як зазначає В. Є. Халізов, – що в XIX – XX століттях література в цілому усвідомлюється письменниками та вченими як своєрідна форма співбесіди (розмови) автора із читачами” [10, с. 229]. У свою чергу, ще Р. Стівенсон писав про те, що „література в усіх своїх різновидах є нічим іншим, як тінню доброзичливої бесіди” [11, с. 240]. А О. Ухтомський висловлював глибоке переконання в тому, що першоосновою будь-якої літературної творчості є невтомне та ненаситне намагання знайти для себе співбесідника, оскільки феномен письменства виникає, на думку вченого, „з горя” – „через невдоволену потребу мати біля себе співрозмовника та друга” [9, с. 287].

Аналізовані нами романи так само, як і будь-які інші літературні твори, попри різноманітні текстові, в тому числі й наративні, стратегії, що використовуються їхніми авторами, тяжіють до діалогу навіть тоді, коли роман написано або у формі розгорнутого монологу („Польові дослідження з українського сексу” О. Забужко, „Андеграунд, или Герой нашего времени” В. Маканіна тощо), або тоді, коли за персонажів книг говорять чи то автор, чи то оповідач, чи то розповідач („Widmokrag” В. Кучока, „Бессмертие” М. Кундери і т. д.).

Однак за таких обставин виникає питання про те, що, власне, лежить в основі діалогу? Наприклад, для М. Бахтіна, як відомо, основу діалогу становить принципово змістова взаємодія двох голосів – внутрішнього голосу та голосу зовнішнього, тобто голосу, що йде з внутрішньо-потаємних глибин, самотнього голосу, в якому монологічно заповідається „я”, його присутність-у-світі, та іншого голосу, в якому ця самотність присутності піддається сумніву у діалогічний спосіб. Діалогічний мінімум – це співприсутність у події мовлення щонайменше двох голосів – свого та „чужого”, Я-голосу та голосу Іншого.

А відтак М. Бахтін пропонує нам „читати”, скажімо, Ф. Достоевського, виходячи з даної концепції двоголосся, та прислуховуватися до відтінків, слідкувати за зміщенням акцентів, розкладати авторське мовлення героїв до визначеної межі, тобто до того місця, де може найбільш ефективно здійснюватися діалогічний аналіз. І ось, як пише В. Подорога, ми досягаємо (разом з М. Бахтіним) фразової, точніше, мовленнєвої межі висловлювання, тобто межі, на якій висловлювання як одиниця смислу, що твориться безперервним зіткненням голосів, зникає, розпадаючись на ще дрібніші одиниці (крики, сипи, скрегіт, втрату свідомості, дзиччання, лементування, грюкіт, тряскіт, сміх, стогони) [5, с. 111].

Втім, М. Бахтіну дуже часто вдається сформулювати такі глибокі судження, що ці міркування інколи навіть випереджають його власну думку, зокрема, йдеться й про ті з них, які аж ніяк не вписуються в діалогічний контекст. Наведемо одне з них, що характеризує „людину з підпілля” і в якому вказується на те, що „інтерференція, перебіг голосів ніби проникають в його тіло, позбавляючи його самовдоволення та однозначності” [1, с. 44]. Однак необхідно зауважити, що

наслідком „інтерференції” та „перебою голосів” є, фактично, втрата здатності до виразного мовлення, здатності до артикульованого вираження, а відтак – порушення дикції і, врешті-решт, тілесний ступор.

Отож проблема, яка постає на межі діалогічного, може бути сформульована в рамках теми „голосу(ів) та тіла”. Чим же є внутрішній голос і що таке голос зовнішній? Та й чи існує голос, який може приходити ззовні?

У романі Войцеха Кучока „Widmokrag” є епізод, що репрезентує ще одну, причому досить розповсюджену текстову стратегію, яку можна часто зустріти в багатьох літературних творах і яка у безпосередній спосіб пов’язана як з проблематикою голосу взагалі, так і з його діалогічним аспектом зокрема. Головний герой з першої частини роману потрапляє в дивну та принизливу ситуацію: його зухвало грабують серед білого дня. Він намагається хоча б власними рефлексіями знівельовати своє скрутне становище, і в той момент, коли „bas wewnętrzny <...> podpowiadał” („внутрішній бас <...> підказував”) йому відповідні сильні слова типу „wstrętny żebrak” („мерзотний жебрак”), „go kontrapunktował jakiś nieznaný <...> dotąd, nieuświadamiony wewnętrzny fałszek, „ale jaki piękny żebrak”, а „bas: „swolocz uliczna, mydłek-renegat, rynsztokowiec”, а fałset: „<...> twarde podbrzusze, mięśnie jak kaloryfer, jakie piękne kontrasty, jaka wielość w jedności...” („контрапунктом до басу почав лунаги якийсь до цього часу <...> невідомий, неусвідомлюваний внутрішній фальцетик: „але який гарний жебрак”, а бас: „вулична наволоч, покидьок, босота”, а фальцет: „<...> плаский живіт, м’язи, як калорифери, – які гарні контрасти, як багато всього в одному...”)) [18, с. 16].

З наведеного прикладу стає цілком очевидним, що голос і справді тільки відносно може вважатися зовнішнім. Додатковий аргумент щодо цього висновку знаходимо і в романі С. Ануфрієва та П. Пепперштейна „Мифогенная любовь каст” – в епізоді, в якому Дунаєв, подорожуючи Диким Заходом та потрапивши аж на Аляску, „на одной из стоянок, у костра <...> столкнулся с Глебом Афанасьевичем Радным” [3, с. 415], зі своїм колишнім соратником, до того ж, за власним визнанням останнього, психолінгвістом. Отож Радний на той момент перебував у складі експедиції, яка вирушила „на поиски одних захоронений, очень, знаете ли, любопытных” [там само, с. 416]. Інтерес ці цвинтарі викликають тому, що „мёртвые все молчат, но <...> у них есть свой язык. Каждый исчезающий освобождает некоторое пространство, он покидает своё место, и место начинает говорить на языке отсутствия. Следует изучить этот язык, ведь на нём, – на думку Гліба Опанасовича, – нам предстоит говорить в будущем. Скрежет и щебет, свист и улюлюканье, писк и грохот – все они отбрасывают тени в мир тишины. Мы называем это одним лишь словом – эхо <...> скоро у людей появится много слов вместо этого одного...” [там само, с. 416].

Отже, відповідь на поставлені вище питання щодо можливості зовнішнього голосу можна отримати лише в рамках дихотомії „Я – Інший”, яку слід інтерпретувати також і мовою тіла, а не тільки, як пише В. Подорога, в певному полі автономної і тільки такої свідомості, що усвідомлює саму себе. За таких умов найкращим є шлях тлумачень за М. Бахтіним.

У своїх ранніх начерках, які було присвячено, зокрема, тілесним відчуттям, М.Бахтін розрізняв два тілесні канони, що домінують навперемінно у мікродіалогічних структурах, а саме: йшлося про тіло внутрішнє, тіло, що „відчувається, що переживається зсередини” або інакше – про „важку плоть”, та про тіло зовнішнє або – про пластичні форми Іншого. Детально М. Бахтін так окреслює перше і друге: „Зовнішнє тіло поєднується та оформлюється пізнавальними, етичними та естетичними категоріями, сукупністю зовнішніх зорових та дотикових моментів, які становлять його пластичні та живописні цінності. Мої емоційно-вольові реакції на зовнішнє тіло іншого є безпосередніми, однак тільки щодо іншого красу людського тіла я переживаю безпосередньо, тобто

воно починає жити для мене в абсолютно іншому ціннісному плані, який є недоступним внутрішньому самовідчуттю та фрагментарному зовнішньому баченню. Ціннісно-естетично втіленим є для мене тільки інша людина. І в цьому сенсі тіло не є чимось самодостатнім, воно має потребу в іншому, в його визнанні та формуючій діяльності” [1, с. 47].

Натомість „внутрішнє тіло, тобто моє тіло як момент моєї самосвідомості, становить сукупність внутрішніх органічних відчуттів, потреб та бажань, які об’єднуються навколо внутрішнього світу; у свою чергу, зовнішній момент, як ми бачимо, є фрагментарним та не досягає рівня самодіяльності та повноти, але водночас, – маючи завжди внутрішній еквівалент, – за посередництвом цього внутрішнього еквіваленту належить до внутрішньої єдності. Ніхто не може безпосередньо реагувати на своє зовнішнє тіло, оскільки всі безпосередні емоційно-вольові тони, які є пов’язаними у мене з тілом, відносяться до його внутрішніх станів та можливостей – до страждання, насолоди, пристрасті тощо” [там само, с. 49].

Взаємодія Я та Іншого (як голосових, мовленнєвих одиниць) може бути описана як взаємодія щонайменше трьох тіл, які, за М. Бахтіним, завжди виявляють себе у двоголосі. Два голоси – три тіла – саме так може бути репрезентовано діалогічне висловлювання. Коли М. Бахтін говорить про „інтерференції”, – а цей термін, на думку В. Подороги, важко визнати поліфонічним, – то, скоріше за все, він (термін) вказує на те, що голоси (окремі та автономні) можуть змішуватися в своїй боротьбі до такого ступеня, що є здатними деформувати навіть тілесний вигляд персонажу, тобто знищити „правильну”, врівноважену структуру діалогічного мовлення та його тілесних образів.

Я-голос є завжди пасивно-реактивним, а голос Іншого є дієвим і таким, що проникає та ущільнює. До того ж зовнішнє як територія Іншого, що є пластично та фігурно окресленою, виконує функції одночасно і гаранта, і вищого судді для внутрішнього. А через те, що нарцисична, соліпсична картина світу не може бути завершеною без опертя на Іншого, Інший (як супротивник) і не допускає її втілення, бо якби це було можливим, то зовнішнє тіло I поглинуло б зовнішнє тіло II. І тому вищою, незаперечно бажаною цінністю завжди залишається тіло Іншого [5, с. 112-113].

Є дещо приголомшливим, проте об’єктивним, той факт, що окреслені вище теоретичні засади спричинилися до формування змісту текстової стратегії ще одного твору, який ми також визначили об’єктом нашого дослідження – йдеться про роман Володимира Сорокіна „Лёд”. Історія, яку покладено в основу цього літературного тексту, є нібито цілком фантастичною, оскільки в ній розповідається про явища космічного масштабу, а також подано чергову та оригінальну версію щодо виникнення Землі та життя на цій планеті тощо. Однак це все ж таки розповідь не тільки і не стільки про казкові перипетії, скільки про історію, сказати б, голосу як виняткової та чи не єдиної антропологічної ознаки людини з усім комплексом тих її властивостей, які цю ознаку характеризують.

Так, виявляється, що Земля у своїй актуальній подобі виникла мільярди років тому внаслідок „Великої Помилки Света”. Суть останньої полягала в тому, що одна з планет, яку було створено „Светом Изначальным”, була вкрита водою – „вода на планеті Земля образувала шарообразное зеркало”, і „как только [23 тысячи лучей] отразились в нём, [они] перестали быть лучами света и воплотились в живые существа” [7, с. 210]. Та 1908 року в Сибіру впав величезний метеорит, який назвали Тунгуським і який був нічим іншим, як незвичним космічним льодом, що мав здатність пробуджувати серця тих, хто ніс в них один з двадцяти трьох тисяч променів, що творили світи.

Проблема полягала в тому, що ті, кого „збудив” лід, постали перед завданням знаходити інших своїх так званих „братів” та „сестер”, а робилося це в досить своєрідний спосіб: вони по всьому світу шукали людей, які за своїм зовнішнім виглядом відповідали певному взірцю (це мав бути блондин чи блондинка з голубими очима), потім в якомусь безлюдному місці (ліс, замок у горах, підвали НКВС-МДБ-КДБ тощо) людину із заліпленим ротом та оголеною груддю підвішували за руки та гатили молотом, що був зроблений із сакраментального льоду, в грудну клітку.

Серед тих, кого „простукували” у такий спосіб, лише в одного відсотка серця „оживали”, і вони долучалися до спільноти „братів” та „сестер”. Натомість позостали дев’яносто дев’ять відсотків так званих „пустышек” просто гинули. Та найцікавішим в усьому цьому було те, що „обрані” після того, як вони ставали такими внаслідок жорстокого ритуалу биття льодом у груди, набували здатності „говорить не только ртом, но и сердцем” [там само, с. 205].

Втім, в описаній дивині привертають увагу декілька парадоксальних деталей. По-перше, зверхнє та презирливе ставлення носіїв променів „Света Изначального” до тіла не заважає їм використовувати власні тіла для того, аби, кидаючись в обійми один до одного, вдаватися власне до мови серця, чути голоси своїх сердець та насолоджуватися цим нещоденним типом спілкуванням.

По-друге, усіх, окрім себе, нові, так би мовити, „арії” вважали „МЯСНЫМИ МАШИНАМИ”, які, на їхню думку, „были АБСОЛЮТНО мертвы!” [там само, с. 245]. А проте самі вони не відмовляли собі ані в задоволенні харчуватися рослинною їжею типу винограду, ані в комфортному, забезпеченому житті.

І по-третє, любителі „сердечних розмов” вміли напрочуд добре влаштуватися в будь-яких соціальних реаліях, починаючи від фашистського чи радянського тоталітаризму і закінчуючи „весёл[ой] и страшн[ой] эпох[ой] Ельцина” [там само, с. 279].

Та найголовнішим для них була все ж таки мова серця – дивовижний стан такого задоволення, яке не можна було порівняти із жодним почуттям навіть до найближчих людей, тим більше, що після того, як їхні серця „прокидалися”, будь-які інші люди, переставали для них існувати. Була, щоправда, ще одна деталь, яка не зовсім вписувалася в оту вимріяну мову серця, оскільки ця деталь, скоріше за все, відповідала мотиву їжі.

Подібна віднесеність дається взнаки у розповіді однієї із „сестер” – Варі Самсікової, коли вона згадує зустрічі „своїх” після довгого розлучення, як-от, наприклад, тоді, коли Варя повертається до Радянського Союзу і вперше бачиться з іншою радянською „сестрою” – старою Юс, серце якої „жаждало, словно путник, заблудившийся в пустыне”, і „пило моё (Варине) сердце отчаянно и безостановочно” [там само, с. 226]. Або тоді, коли сама Варя після тривалого перебування в лабетах „компетентних органів” нарешті звільняється з-під страшної варті і зустрічається із „братами” Шро і Зу: вони „на двое суток предались сердечному общению. [Её] истосковавшееся сердце неистовствовало. [Она] пила и пила своих братьев. До изнеможения” [там само, с. 274].

Отже, якщо підсумувати все це, то можна дійти висновку, що йдеться, власне кажучи, про антропологію голосу, який намагається самовизначитися та самоусвідомитися передусім за допомогою іншого як Іншого. Адже в метафорі, яку створив В. Сорокін, у кожний момент висловлювання суб’єкт і справді ніби „привласнює” мовлення Іншого як „свое”, тобто у кожний момент він здійснює присвоєння, але водночас ніби починає панувати, тим самим утверджуючи свою суб’єктивність як єдину реальність.

За таких умов дане тіло є таким тілом, яке називається тілом-афектом, бо в

цьому випадку слід вказати на те, що будь-яка сильна емоція, шок або стан емоційного піднесення, – а усього цього у романі В.Сорокіна більш ніж достатньо, – створюють рух, який спрямовується проти організму та проти Я-почуття. Принаймні, Антонен Арто писав про те, що „дуже сильна емоційна ситуація є, в певному сенсі, агресією проти організму. А відтак мобілізація енергетичних ресурсів організму стає такою всеосяжною, що це призводить до неможливості їхнього використання в рамках адаптивних реакцій; збудження спричинює „біологічний травматизм“, що, зокрема, характеризується порушеннями функціонування органів, які іннервуються симпатетичною або парасимпатетичною системою” [13, с. 288-289].

Інакше кажучи, все відбувається так, що справжня реальність переживання – як тільки вона досягається – звільняє суб'єкт від тіла як матеріально-біологічного субстрату. В хвилину сильного переживання таке тіло стає непотрібним, „спустошеним”, внаслідок чого суб'єкт опиняється в іншій реальності, в реальності позатілесних (позаорганічних) станів, можливо, й більш високої та більш значимої для суб'єкта, ніж та реальність, яка називається реальністю „мого тіла” [5, с. 117-124].

Виходячи з цього, можна припустити, що існує певний первинний або, сказати б, нульовий поріг, де тіло дорівнює власному стану, і тоді, якщо його захоплює цей стан, воно не може бути захищеним жодним порогом; його здатність до віддзеркалення є мінімальною, його „пронизують” сили Зовнішнього, і воно існує у ці хвилини так, ніби йому не вистачало сил виділитися з виру становлення світових сил. Це і є, власне, тіло-афект. По суті, цей вид тіла можна дорівняти до матерії становлення (йдеться про тіла, про котрі говорять як про тіла „найвищої” або „чистої пристрасті”, про тіла екстатичні або сомнамбулічні, шизо-тіла або „світлові” тіла і т. ін.). Усі ж інші тіла та їхні стани утворюються в міру розширення наших можливостей віддзеркалювати зворотними діями власного тіла будь-які збурення, що походять зі світу Зовнішнього, причому Зовнішнім буде вважатися будь-який вплив, звідки б він не походив – з глибин нашого організму або від світла далеких зірок.

У романі В. Сорокіна репрезентовано обидві крайності, які автор поєднав у цій незвичній історії. Однак ми переконані, що таке поєднання є не випадковим, тим більше, що ці крайнощі постають на спільній основі – адже як наш організм, так і світло далеких зірок належать до матеріального світу, до світу природи. А Фрідріх Кіттлер вважав, що „Поезією називається дискурс, який продукує Природа, але який вона не може висловити. Втім, Мати Природа мовчить у такий спосіб, аби за неї та про неї могли говорити інші. Вона існує в однині за множинністю дискурсів <...> Материнський дар – це мовлення, що народжується, чисте дихання як найвища цінність, з якої розвивається артикульоване мовлення інших” [17, с. 26-27].

Фрідріху Кіттлеру ніби втручає Мішель Фуко, який стверджував, що „...будь-який маніфестований дискурс таємно ґрунтується на тому, що є „вже-сказаним”; і це „вже-сказане” є не просто фразою, яку вже вимовили, чи текстом, який вже написали, – це є „ніколи-не-висловлений” дискурс, що не має тіла, голос, що є так само безгласним, як дихання <...> Отже, можна припустити, що все в дискурсі є артикульованим уже в тому напівмовчанні, яке йому передує і яке невпинно існує під ним, заслоняючи дискурс та до певного моменту позбавляючи його голосу” [16, с. 25].

Таким чином, до цього залишається тільки додати, що даний момент наступає тоді, коли на авансцені з'являється той, кого позначено даром натхнення, міфологія якого передбачає, зокрема, передування, а також ніби підключення митця до певного

метафізичного джерела, що з нього в душу письменника „лється струм”. Принаймні класичне визначення натхненного рапсода в платонівському „Іоні” сповіщає: „...зادля того бог і віднімає в них розум та робить їх, своїми слугами, божественними віщунами та пророками, аби ми, слухаючи їх знали, що не вони, кого позбавлено здорового глузду, промовляють ці дорогоцінні слова, а промовляє сам бог та через них подає свій голос” [4, с. 139].

Отож слово поета у такому розумінні, є просто трансляцією промови Бога, яка цьому слову передує. Натомість і сам поет, хоч би там що, не є лише симулякром божества, бо навіть будучи позбавленим розуму, він є живою істотою, що живе на землі, а відтак йому іманентно притаманний певний досвід, який за будь-яких обставин не може не бути досвідом передусім та головним чином – тілесним.

У свою чергу, на підставі попередніх розвідок ми можемо ствердувати, що тілесний досвід є досвідом за посередництвом повсюдного, у зв'язку з чим цей тілесний досвід можна також вважати моментом повідомлення „неможливого” іншому, від якого він залежить уже за самим своїм визначенням, без якого він не має жодного сенсу [8, с. 95] і навряд чи постав би взагалі.

Таке повідомлення, за Жоржем Батаєм, є миттєвим станом живого тіла, яке вступає в емоційний зв'язок з іншими учасниками комунікації. До того ж, як вважає цей вчений, внутрішній досвід не надається на інтелектуальний обмін – він є, радше, дружнім даром, своєрідним предметом розкоші, який передається з одних рук до інших у більш чи менш ритуальній, святковій обстановці. Отже, було б, певно, помилкою вбачати за досвідом, що все піддає сумніву, автора як незалежного суб'єкта, якому належить висловлювання, оскільки якщо говорити про кореляцію внутрішнього досвіду та суб'єкта, то таким суб'єктом слід вважати не окрему людину, а людську спільноту.

А відтак

Джерела та література:

1. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. – М.: Наука, 1979. – 368 с.
2. Мережинская А. Ю. Русский литературный постмодернизм: Художественная специфика. Динамика развития. Актуальные проблемы изучения: Учеб. пособие. – К.: Логос, 2004. – 234 с.
3. Пепперштейн П. Мифогенная любовь каст. Т. 2. – М.: Ad Marginem, 2002. – 540 с.
4. Платон. Ион, 534 c-d / Пер. Я. М. Боровского // Платон. Соч.: В 3 т. Т. 1. – М.: Мысль, 1968. – 428 с.
5. Подорога В. Феноменология тела. – М.: Ad Marginem, 1995. – 301 с.
6. Поляков Ю. Замыслил я побег... Роман. – М.: ООО „Издательство „РОСМЭН-ПРЕСС”, 2003. – 637 с.
7. Сорокин В. Лёд. – М.: Ad Marginem, 2002. – 320 с.
8. Тимофеева О. Текст как воплощение плоти: к морфологии опыта Ж. Батая // Новое литературное обозрение. – 2005. – № 71. – С. 89-102.
9. Ухтомский А. А. Интуиция совести. – СПб.: Алетейя, 1996. – 438 с.
10. Хализев В. Е. Теория литературы. – М.: Высшая школа, 2000. – 398 с.
11. Человек читающий. – М.: Наука, 1983. – 348 с.
12. Ямпольский М. Демон и Лабиринт // Новое литературное обозрение / Научное приложение. – Вып. VII. – М., 1996. – 336 с.
13. Artaud A. Oeuvres completes, t. 3. – Paris: Gallimard, 1978. – 386 p.
14. Bettelheim B. The Empty Fortress: Infantile Autism and the Birth of the Self. – New York: The Free Press, 1967. – 524 p.
15. Clement C. Miroirs du sujet. – Paris: UGE, 1975. – 273 p.
16. Foucault M. The Archeology of Knowledge. – New York: Pantheon Books, 1972. – 367 p.

17. Kittler F. A. Discourse Networks 1800/1900. – Stanford: Stanford University Press, 1990. – 238 p.
 18. Kuczok W. Widmokrąg. – Warszawa: Wydawnictwo W. A. B., 2004. – 174 s.
 19. Lacan J. Ecrits I. – Paris: Seuil, 1970. – 267 p.
 20. Lacan J. Le Seminaire. Livre XI. Les quatre concepts fondamentaux de la psychanalyse. – Paris: Seuil, 1990. – 416 p.
 21. Nietzsche F. The Will to Power / Ed. by Walter Kaufmann. – New York: Vintage, 1968. – 582 p.
-

●

М.ДРАГОМАНОВ ЯК АВТОР ГАЛИЦЬКОЇ ПЕРІОДИКИ (Кілька зауваг з приводу псевдоніму Українець)

Незаперечним інтелектуальним авторитетом М.Драгоманов був для своєї небоги – Лесі Українки, за висловом Лідії Шишманової, „духовної дочки”¹ вченого. Літературне ім'я Леся Косач обрала також переємно-родинне. З часу співробітництва з галицькою періодикою Українцем підписував свої статті М.Драгоманов. А тридцятьма роками раніше підкреслював цим псевдонімом свою українську ідентичність письменник, котрий в літературному каноні М.Драгоманова посідав центральне місце – Микола Гоголь.

Слід зазначити, що насправді традиція обирати етнонім творчим псевдонімом закорінена значно глибше. Витоки її у давній літературі. Українські письменники XV – XVI століть, які освіту здобували зазвичай в європейських освітніх центрах і прилучалися до латиномовної, польськомовної літератури, щоб означити свою приналежність до України, додавали до власного прізвища етноніми: Рутенець, Русин, Роксолан. Серед найвідоміших зачинателів гуманістичної літератури в Україні – Павло Русин із Кросна, Станіслав Оріховський – Роксолан, Григорій Чуй Русин із Самбора та ін. До речі, М.Драгоманов послідовно відстоював думку про те, що межі української літератури не можна окреслювати, спираючись виключно на мовний принцип, з огляду на який і початки українського книжного віршування запізно означувалися другою половиною XVI ст., і цілий пласт словесності, писаної латиною та іншими мовами, опинився поза розглядом.

Відродження інтересу до псевдонімів-етнонімів – у контексті зацікавлення національним – відбулося у XIX ст. Під прибраним ім'ям – Русин – друкувався тоді В.Білозерський. Перебуваючи у Карлсбаді, свою етнічну тожсамість підписом означив М.В.Гоголь, українство якого виявилось імпліцитно та експліцитно – у творчості й позалітературній діяльності. Констатуючи наявність широких етнографічних зацікавлень у М.Гоголя, дослідники, як правило, обминають увагою його серйозний намір у 30-і роки XIX ст. написати повну історію України, задля чого письменник ґрунтовно проштудював тогочасні історіографічні джерела („Історію русів”, „Історію Малої Росії” Д.Бантшиша-Каменського, „Літописне повісткування про Малу Росію” О.Рігельмана, географічний опис Чернігівського намісництва О.Шафонського). Про цей задум письменника М.Драгоманов побіжно згадує у статті „Література російська, великоруська, українська і галицька” (Див. Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці у 2-х т. – Т.1. – К.: Наукова думка, 1970. – С.121). Але на ділі він так і залишився не втіленим, оскільки народні джерела, усна словесність імпоували митцю значно більше, аніж фактографічні, та й сам його інтерес до історії цілком вписувався до парадигми фольклорного романтизму. М.Драгоманов услід за М.Костомаровим зробив чимало слушних спостережень щодо української ідентичності Гоголя. Варто зауважити, що праці

1.Українка Леся. Зібрання творів: У 12 т. – Т.10. – К.: Наукова думка, 1978. – С.340.

Костомарова для Драгоманова виконали функцію і фактологічного джерела, і провокативно-творчого імпульсу, що спонукав наступника кирило-мефодіївців до осмислення і переінтерпретації численних костомарівських ідей. Вчені були особисто знайомими – брали участь у роботі III Міжнародного археологічного конгресу, який відбувся у Києві 4 – 16 серпня 1874 р., по його закінченні старший колега відзначив важливість реферату М.Драгоманова про малоросійські думи і пісні. (М.Драгоманов спільно з В.Антоновичем підготував збірник „Исторические песни Малорусского народа с объяснениями Вл.Антоновича и М.Драгоманова” (Т.т. – 1-2. – К.: 1874-1875), перший том видання з’явився друком напередодні з’їзду). Див. про це: Костомаров Н.И. Автобиография. Бунт Стеньки Разина. – К.: Наукова думка, 1992. – С.315.

Повернемось усе ж до псевдонімів. У частині лесезнавчих та драгоманознавчих студій розтиражована хибна думка про те, що підписуватись Українець М.Драгоманов почав, опинившись на еміграції. Не уникла її й О.Забужко, котра пише про Драгоманова, що він „першим (від 1876 р., тобто відколи емігрував із Росії) став уживати в своїх писаннях того самого „етнічного” псевдоніма, що відтак перейшов і до неї (Лесі Українки. –) – „Українець” (NB: а ще тридцятьма роками раніше так підписався – правда, не по-українськи, а по-французьки, але також мандруючи Європою й почувуючись вигнанцем, – інший автор, якого в родині Драгоманових без вагань зараховували до українських, – Mr. Nicolas de Gogol, Ukrainien”, згідно з „Almanach de Carlsbad” за 1846 р., – збіг, що його навряд чи можна вважати за випадковий!)” (Див. Забужко О. Notre Dame d’ Ukraine: Українка в конфлікті міфологій. – 2-е вид. виправл. – К.: Факт, 2007. – С. 343-344). Річ у тім, що вживати псевдонім Українець М.Драгоманов почав, співпрацюючи з часописами Галичини. За таким підписом у „Правді”, починаючи з 1873 року, друкувалася його стаття „Література російська, великоруська, українська і галицька”. Прибраним ім’ям Українець завершується і видрукований до еміграції, у 1875 р., „Перший лист до редакції „Друга”, в оригіналі написаний між іншим російською, редакцією перелицьований на рутенщину, а сучасному читачеві відомий у перекладі І.Франка, котрий вмістив його до свого видання „М.Драгоманов. Листи до Ів.Франка і інших (1887-1895). Видав Іван Франко. Львів. 1908”.

Отож, якщо вже й дошукуватись тут смислових акцентів, то пов’язуватись вони будуть не з вигнанством і навіть не з тією обставиною, на яку вказував С. Єфремов: „Рік 1876-ий стоїть граничним стовпом між його (М.Драгоманова. –) початковими, скажу так – „українофільськими” поглядами й пізнішими, щиро вже українськими” (Див. Єфремов С. Про М.Драгоманова. 1919 р.//Степан Ріпецький. Драгоманов в опінії визначних українських громадян. – Нью-Йорк – Дітройт: 1967. – С.27-28), в іншому формулюванні – не з переходом від псевдоніму Толмачов (частіше криптоніму М.Т-овъ), яким підписувався М.Драгоманов у російських виданнях, тому ж „Вестнике Европы”, до псевдоніму Українець, а з драгоманівською програмою культурного реформування Галичини і місцем у ній українського концепту.

Справедливості заради слід зауважити, що й Драгоманов (не лише Гоголь) підписувався етнічним Українець не завжди по-українськи. В італійському щомісячному часописі „Rivista Europea”, який редагував приятель М.Драгоманова – італійський історик літератури Анджелло Губернатіс (1840-1913), М.Драгоманов друкував свої праці під псевдонімом Ucraino, зокрема у двох перших номерах за 1873 р. публікувалася його стаття „Il movimento litterario ruteno in Russia e Gallizia”.

Статті на політичні теми під псевдонімом Українець подавав до видань „Освобождение”, „Русская мысль”, „Украинская жизнь” і професор, дійсний член ВУАН, редактор і автор передмови до двотомника М.Драгоманова „Собрание

политических сочинений” (Париж: Б.и., 1905, 1906) – Богдан Кістяківський.

У самого ж Драгоманова псевдонімів та криптонімів, до яких він змушений був вдаватися, щоб приховати своє авторство, – надзвичайно велика кількість. Дослідник О.Дей, приміром, нарахував їх 57 (Див. Дей О.І. Словник українських псевдонімів. – К.: Наукова думка, 1968. – С.466).

Але і це не рятувало. Редактори, впізнавши почерк забороненого автора, відмовлялися друкувати його дописи. Тому іноді статті доводилося переписувати дружині вченого – Людмилі Кучинській. „Його ім'я лякало оборонців трону настільки, що, як писав Франко, навіть коли б те ім'я з'явилося під молитвою „Отче наш” або царським гімном „Боже, царя храни”, то й вони були б негайно заборонені. Лише за зв'язки з Драгомановим закривалися газети й журнали, а їх видавців кидали до в'язниці. Російське самодержавство вимагало від сусідніх урядів висилки політичного злочинця та суду над ним”. (Федченко П.М. Михайло Драгоманов. Життя і творчість. – К.: Дніпро, 1991. – С.10-11).

ФІЛОСОФСЬКА СКАРБНИЦЯ

ТВОРЧІСТЬ ЯК ПРОБЛЕМА ЛЮДСЬКОГО БУТТЯ

У статті розкрито генезис поняття творчості, основні ідеї її сутності в сучасних умовах.

Ключові слова: творчість, діяльність, геніальність, талант, обдарованість, спосіб життя, дитиноцентризм.

Постановка проблеми: Сучасний період цивілізаційного процесу спонукає людину і людство в цілому до системного переосмислення минулого, визначення контурів майбутнього, місця і ролі людини у творенні нової якості людського буття, здорового способу життя. У даний час відбувається докорінна ломка основ життєустрою. Одним із векторів майбутнього є зростання ролі людини як творця соціального світу і власного індивідуального життя. Україна прийшла до визначення необхідності переходу на нові орієнтири розвитку, інноваційну його модель. А творчість належить до числа таких цінностей, без яких народ не може мати власної ментальності, самобутності, не може просуватися до вершин людського прогресу. Проблема творчості стосується кожної людини. Особливо гостро постають питання щодо цілеспрямованої роботи з розвитку природних задатків учнівської молоді, становлення творчих особистостей у закладах освіти.

Стан розробленості проблеми. Вивчення проблеми творчості сягає своїм корінням у сиву давнину становлення людських знань і культури, оскільки таємницею даного феномена завжди була особливо зацікавлена людина. Перші спроби розумом досягнути проблему творчості є у філософії Давнього Світу. Підходи до тлумачення сутності даного питання на різних етапах історичного розвитку мали неоднозначний характер. Розглядаючи стан розробленості проблеми на сучасному етапі суспільного розвитку філософією та іншими галузями науки і суспільної практики, варто звернути увагу як на розмаїття суджень і висновків, так і їх неоднозначність (навіть суперечливість). Особистісні аспекти переорієнтації суспільної практики (зокрема загальної середньої освіти) досліджуються в роботах В.Г.Кременя, В.Я.Клименка, Я.О.Пономарьова, А.А.Давиденка та інших вітчизняних і зарубіжних вчених. Загальним результатом цих досліджень є обґрунтування необхідності удосконалення суспільно-економічних відносин, людиноцентристського підходу, психологізації й індивідуалізації практики і, зокрема, освітнього процесу як основного механізму культурологічної орієнтації загальноосвітньої школи. Однак вказана проблема потребує подальшого вивчення. Це як на рівні сучасних уявлень сутності творчості, що має бути методологічною парадигмою людського буття, здорового способу

життя, так і конкретних технологій подальшого поліпшення практики, розвитку творчих здібностей особистості.

Метою дослідження є спроба осягнення генезису сутності творчості, осмислення в сучасних умовах даного питання та підходів щодо розвитку життєтворчості особистості, здорового способу життя.

Виклад основного матеріалу. Через всю історію цивілізаційного процесу людина зберігає і примножує ряд цінностей. Серед них такі ідеї, як віра, надія, любов, краса, свобода, добро, справедливість. До їх числа відносяться і феномен творчості. Саме в ньому закладено зорієнтовану на майбутнє енергію поступу. Кожний поступ людського прогресу є згустком енергії, розуму, почуття, волі творчих людей.

У світі відбуваються суперечливі процеси у всіх сферах людського буття. Все більше постають перед людиною завдання осягнути таємниці світу, розв'язати як глобальні проблеми, так і проблеми власного життя кожної людини. А лонгітюдні дослідження сьогодні свідчать про таке. Тільки приблизно для 8 відсотків людей характерна творчо-конструктивна діяльність, для більшості ж – схематично-інструктивний підхід до справи.

Для переосмислення та уявлення сутності феномена творчості в сучасних умовах варто, на наш погляд, здійснити ретроспективний підхід. Платон (Давня Греція) вважав, що в основі творчості є світова Душа. Він стверджував, що творчість – поняття широке. Все, що викликає перехід небуття в буття, – творчість і, таким чином, створення будь-яких творів мистецтва і ремесла можна назвати творчістю, а всіх створювачів – творцями. За ним є два “роди” творчості: Божа і людська. Божа творчість створює вічні цінності. Творчість людини залежить від Божої творчості, нею визначається й обмежується часовими рамками.

Теоретична спадщина Аристотеля має суттєві узагальнення когнітивних процесів. У “Метафізиці” він наголошував, що будь-яке мислення спрямоване або на діяльність, або на творчість, або носить теоретичний характер.

Два протилежні підходи до творчості можна виокремити у середньовічній філософії: теологічний і логіко-гносеологічний. За першим, творчість є виключне право (прерогатива) Бога, який творить світ із небуття. Тлумачення Августина Божого творення таке: “Воля Бога, властива Богу, випереджає будь-яке творення. Жодного творення не могло б бути, якби йому не передувала вічна воля творця”. Завдяки Божому творенню, яке іскриться в душах людей (іскри ці – як дар Божий за глибоку релігійну віру), здійснюється пізнання світу. Представники логіко-гносеологічного напрямку висунули багато ідей щодо творчості: про логіку оцінки аргументів за їхньою істинністю і неістинністю, перші передбачення математичної логіки (“Логічна машина” Раймонд Луллія, виділення способів пізнання через доведення і досвід (Роджер Бекон).

В епоху Відродження Леонардо да Вінчі, Галілео Галілей, Джордано Бруно, Френсіс Бекон дали світу оригінальні зразки творчого осягнення дійсності. У філософії Р.Декарта (Новий час) відстоювались думки про необхідність перегляду традицій минулого. Запропонований ним метод сумніву сприяв розвитку раціональної культури. Лейбніц обґрунтував ідеї щодо формування логіки відкриття, концепції символічної науки (мови), універсального аналізу і синтезу і т.д.

І. Кант перший збагнув неспроможність підходу, який вбачав відповідність між уявленням і річчю, котра перебуває поза уявленням (роботи “Критика чистого розуму”, “Критика практичного розуму”, “Трансцендентальна аналітика” та ін.). Він виходив з ідеї, що пізнання розпочинається з досвіду, прагнув розкрити природу знання через примирення суб'єкта і об'єкта. І. Кант розкрив самодіяльну творчість через продуктивну уяву та трансцендентальну аперцепцію, які з'єднують чуттєве і раціональне пізнання. Творчий процес у нього є поєднанням апріорно

заданих категорій та чуттєвого споглядання.

Ф.В.Гегель у “Феноменології духу”, “Лекціях з історії філософії”, “Науці логіки” та ін. розкриває основи творчої рефлексії, процес творення нового знання, в якому кожний новий етап – новий категоріальний рівень (“буття” - “сутність” – “поняття”). Він аналізує стадії формування духовної культури: індивідуальна свідомість, суспільна свідомість, форми абстрактної свідомості. За ним Абсолютна ідея наділена творчою енергією. Лише Абсолютна ідея є “творче начало природи і людини”. Вона є суб’єктом творчості, творення є діяльність Абсолютної ідеї. Гегель ототожнює розвиток і творчість. Він акцентує увагу на таких характеристиках творчості: примат ідеального над матеріальним у творчій діяльності людини та обмеженість свободи творчої діяльності об’єктивною необхідністю.

Вагомий внесок у дослідження питань творчості зроблений представниками української філософії. Так, Г.С.Сковорода вважав, що можливості людського пізнання безмежні. За ним самопізнання – це шлях до “істини” і “правди”. Він стверджував, що людський розум ніколи не залишається бездіяльним; якщо він не буде мати доброго, чим міг би зайнятися, то звертається до поганого. Г.С.Сковорода акцентував, що розуму треба давати те, над чим він міг би добре працювати, але прекрасне і не занадто багато. Він закликав до самовдосконалення, адже від природи в людині закладені великі творчі можливості. В основі його концепції виховання лежить принцип “спорідненості”. Важливо виявити спорідненість і можливості людини та забезпечити умови для розвитку здібностей, творчої самореалізації в будь-якій праці. Праця є основним чинником розвитку розуму.

Суттєві наробки у розуміння сутності проблеми творчості належать І.Я.Франку. Він зосередив свої дослідження на питаннях психології відкриття, ролі свідомого і неусвідомленого у даному процесі, асоціативної діяльності як творчості. І.Я.Франко привертає увагу до ролі суб’єктивного фактора в становленні творчої особистості. Доброзичлива підтримка, запалення факела творчої наснаги в душі і серці є важливими чинниками становлення індивідуальностей. Іван Якович наголошує на важливості навчовання в творчості. Шляхи сугестування, за ним, різні, проте об’єднує їх творчий синтез.

Природничо-науковий підхід до вивчення творчості був намічений В.М.Бехтеревим. В його “рефлексологію” були покладені ідеї І.М.Сеченова щодо рефлекторної природи психіки людини. Механізми творчості вивчали І.П.Павлов, О.О.Анохін, С.Л.Рубінштейн, Б.М.Теплов та ін.

В.С. Енгелмейер розглядає творчість як одну із фаз життя, рух від старого до нового. Він наділяє творчими функціями живу природу. В.О.Пономарьов вважає, що “вираз “творчість природи” не позбавлений смислу. Творчість природи і творчість людини – лише різні сфери творчості, поза деякими сумнівами вони мають загальне генетичне коріння... Слід визнати, що творчість властива і неживій природі, і живій до виникнення людини, і людині, і суспільству. Творчість – це необхідна умова розвитку матерії...” [4, 338].

Наведемо ще декілька прикладів трактування сутності творчості у сучасних умовах. У тлумачному словнику відмічено, що творчість є діяльність людини, спрямована на створення духовних і матеріальних цінностей. Діяльність, пронизана елементами нового, вдосконалення, збагачення, розвитку [2, 1234].

Філософський енциклопедичний словник дає таке визначення даної дефініції. Творчість – продуктивна діяльність за мірками свободи та оновлення, коли зовнішня детермінація людської активності змінюється внутрішньою самовизначеністю [10, 630]. У підручнику з філософії за редакцією Г.А.Заїченка та інших стверджується, що творчість є цілеспрямована діяльність, яка створює в контексті даної культури принципово нові і соціально значущі матеріальні та духовно-моральні цінності [4, 339].

З наведених визначень можна виокремити такі підходи. В основу одного з них покладена людська діяльність, яка спрямована на створення нових матеріальних і духовних цінностей. Суб'єктом творчості тут є людина, суспільство. І суттєвою ознакою виділена новизна. Що ж до іншого підходу, то тут творчість глумачиться широко. Жива і нежива природа наділяється творчим потенціалом. Фактично творчість ототожнюється із розвитком (щось подібне до підходу Гегеля (німецька класична філософія)).

З останньої наведеної дефініції творчості надається ознака цілеспрямованої діяльності (цілепокладаюча здатність свідомості), а також акцентується, що створені цінності соціально значущі.

А.А.Давиденко в роботі “Логіка і психологія у творчій діяльності людини” виходить із таких суджень. “Під творчістю розуміють “процес людської діяльності, що створює якісно нові матеріальні і духовні цінності”. Нема нічого дивного в тому, що фахівці різних галузей науки мають відмінні погляди на механізм творчості.

Кібернетики вважають, що в основі творчості лежать лише логічні дії людини. “Будь-яка нова модель, - пише М.М.Амосов, - створюється із відомих елементів. Елементами можуть служити моделі різної складності. Для кожного складного об'єкта можна запропонувати безконечну множину моделей”.

Незважаючи на те, що у висловленому М.М.Амосовим твердженні про “безконечну множину моделей” є перебільшення, адже ми знаємо, що з певної кількості відомих елементів можна створити лише певну (не безконечну) множину моделей, винахідницька практика свідчить про можливість створення нових об'єктів внаслідок поєднання вже існуючих, відомих на той час пристроїв або ж просто окремих деталей” [6, 79-86].

У даній роботі наголошується, що психологи процес творчості пояснюють взаємодією двох його складових – логічної та інтуїтивної з посиланням на А.Пуанкаре, який писав, що “обидві вони неминучі. Логіка, яка одна може дати вірогідність, є знаряддя доказу; інтуїція є знаряддя винахідництва”. Тут же підкреслюється, що вихід творчої думки вченого або винахідника із сфери підсвідомого до сфери свідомого є кульмінаційним моментом науково-технічної творчості за Б.М.Кедровим. Наводиться його схема творчості через рух думки від одиничного до особливого та до загального. У певний момент виникає пізнавально-психологічний бар'єр, для подолання якого необхідно скористатися трампліном. До досягнення трампліна здійснюються логічні операції, а перед ним активно діє підсвідомість, яка й дає результат у вигляді розв'язання творчого завдання [6, 79-86].

Наша точка зору щодо наведених дефініцій і подібних міркувань така. Немає сумніву в тому, що дані підходи відігравали і зараз відіграють важливу роль у соціальній практиці для розкриття сутності творчості, аналізу як цивілізаційного процесу в цілому, так і різноманітних видів людської діяльності у даний час і в ретроспективному плані.

Але творчість не можна зводити до будь-якої активності людини, ототожнювати її з певними формами діяльності або ж з новизною. Це не є синоніми. Важливо враховувати і те, що нелінійні багатовимірні підходи світобачення і світорозуміння, осягнення біфуркаційних і флуктуаційних процесів вимагають і нелінійного мислення, відходу від механістичних уявлень даного явища.

Лінійне осягнення дійсності не дає змоги системно збагнути проблему, приводить, як правило, до абсолютизації якоїсь однієї її сторони. І тому варто зробити спробу осягнути сутність проблеми, виходячи із нелінійного мислення, із нелінійного осягнення дійсності.

За основу визначення дефініції творчості можна, звичайно, брати найрізноманітніші фактори. Але в більшості вищезазначених і відомих уявлень

(визначень) мова йде про творчість як діяльність (певну її форму, вид чи атрибут) або ж як розвиток. В історичному аспекті із початку існування людини відношення її до об'єктивної реальності носить діяльнісний характер. Діяльність була і є виробництвом умов життя, а з іншого боку вона викликає живий інтерес як сама по собі, так і як сама в собі. Звідси основою творчості є її взаємодія і взаємовідношення з діяльністю.

Види діяльнісного освоєння світу – предметно-практичний, духовно-практичний, духовно-теоретичний. Кожен вид включає різноманітність його конкретних форм. Іншими словами, за змістом і функціями діяльність постає як полісемантичний феномен. Аналізуючи взаємовідношення між творчістю і діяльністю, на наш погляд, слід наголосити, що творчість не є ні атрибутом, ні функцією, ні аспектом, ні видом діяльності.

У навчальному посібнику з філософії (за редакцією І.Ф.Надольного) стверджується, що творчість – це синтез різних форм діяльності з метою створення нових якостей матеріального і духовного буття [5, 427]. Тут йдеться не про синтез як метод пізнання (є два протилежні методи пізнання: аналіз і синтез), а про синтез як універсальне об'єднуюче начало творчого процесу. Синтезом охоплюються всі види і форми освоєння світу.

Базуючись на судженнях Г.С.Сковороди, І.Я.Франка, В.П.Андрущенко, В.В. Клименка, І.Ф.Надольного та інших вітчизняних і зарубіжних дослідників та враховуючи висловлені підходи щодо сутності даної проблеми, можна зробити такий висновок. Творчість – це асоціація відношень людського буття, яка створює нові його якості. Тобто це діалектика відношень буття людини, яка створює елементи нового. Такий підхід до осягнення творчості, з нашої точки зору, повніше відображає її сутність. Така дефініція показує, що творчість є фундаментальною характеристикою людини, ознакою її сутності, формою людського буття, формою самодіяльності і самореалізації власної сутності кожної людини. У даній категорії відображається вся система людських відношень. Це є вся гама відношень суб'єктивно-суб'єктивних і суб'єктивно-об'єктивних, сюди ж включені і саморефлексія, всі внутрішні і зовнішні відношення суб'єкта, діалектика його сутнісних сил. Такий підхід може бути в сучасних умовах методологічною парадигмою переходу на нові інноваційні орієнтири суспільного розвитку, здорового способу життя та стилю життя, розвитку творчих здібностей людей.

На наш погляд, діалектику відношень можна уявити у вигляді такої схеми:

Тут $C \longleftrightarrow C$ – суб'єктивно-суб'єктивні відношення; $C \longleftrightarrow O$ – суб'єктивно-об'єктивні відношення; ∞ - знак нескінченності. Важливо збагнути, що відношень і у внутрішньому світі людини, і із зовнішнім світом кожної людини може бути до безконечності. Самих актів творчості теж може бути до безконечності. І здатність кожної людини до творчості необмежена.

Розрізняються такі види творчості, виходячи з характеру діяльності: предметно-практична, наукова, технічна, художня, соціальна, філософська, релігійна та ін. Вважаємо, що потрібно виокремити творчість способу життя і стилю життя. За способами, вихідними методами можна виділити раціоналістичну творчість, що ґрунтується на розумово-раціональному мисленні. Другий вид – це творчість на позапороговому рівні (інтуїтивна, позасвідома). Цей вид творчості є наслідком великої підготовчої роботи, наполегливого обдумування ідей, задумів. Раціонально-інтуїтивна творчість об'єднує перші два види і в реальності вона досить поширена. Є і догматична творчість, що найбільш поширена у сфері суспільного життя і суспільствознавства.

Як феномен творчість унікальна в тому плані, що тут тісно об'єднані об'єктивна і суб'єктивна сторони. Вона, звичайно, детермінована, тобто має об'єктивну основу.

З іншого ж боку, творчість продукується людською суб'єктивністю (свідомістю, пам'яттю, мисленням, натхненням, уявленнями, почуттями, емоціями, інтуїцією, інстинктами). Творчість взаємопов'язана з усією психічною діяльністю людини, із світом ідеального (якого до людини не було), який є онтологічною основою творчості і свободи.

Творчість сприймається і самоусвідомлюється особою як найвищий акт способу і стилю життя, джерело духовної насолоди. У творчості виражається ставлення людини до дійсності і до внутрішнього перетворення, переображення. Останнє визначає і таємничість творчості. Виходячи із цього, творчість може бути активним засобом подолання відчуження, самоудосконалення особи та її самореалізації.

У науковому плані творчий акт, феномени таланту, геніальності вивчені недостатньо. Досягнення в їх осягненні значно скромніші, ніж з вивчення свідомості. А.Бергсон у роботі "Творча еволюція" стверджував, що тільки інтуїція відповідає за творчий акт. Він виокремлював її від інтелекту і намагався збагнути як ірраціональний потік образів. Інтуїція носить універсальний характер. Взагалі, філософія інтуїтивізму відкидала сциентистське, раціоналістичне розуміння творчості.

Л.С.Виготський та його послідовники виходили з єдності афекту й інтелекту. Із цих суджень інтуїція розглядається як форма інтелекту, а не інстинкту чи містичного дару, осяяння. Є й різні тлумачення таланту та геніальності. Наприклад, за М.О.Бердяєвим, талант і геніальність нічого спільного не мають: у таланті є міра, а у геніальності присутня безмірність.

Свого часу Платон вважав, що інтуїція, натхнення, талант є у цілому дар божого Еросу. Аристотель же наголошував, що талант є природним даром. І.Кант теж був схильний до думки, що талант і геніальність дані від природи. В українській соціально-філософській думці встановився підхід, що обдарованість, талант і геніальність взаємопов'язані поняття. Обдарована – це здібна людина, яка має великі природні здібності. Талант – це людина з видатними природними здібностями. Геніальність є талантом вищого ґатунку. Прослідковується твердження про наявність у кожної людини творчих здібностей, про її обдарованість, яка дана природою.

Проведені лонгітюдні дослідження різних соціальних груп населення дають можливість зробити такі висновки. Кожна людина є талановитою по-своєму. Вона обдарована сама по собі і сама в собі.

Важливо наголосити: у даний час висловлено немало суджень щодо глобалізації цивілізаційного процесу, виокремлено ряд глобальних його рис. Мова йде про виховання глобалістської людини. З цим, звичайно, не можна не погодитися. Проте глобалізація тісно пов'язана з індивідуалізацією. Дані процеси взаємопов'язані. При цьому варто збагнути діалектику одиничного, особливого, загального. Виходячи із досліджень, нами зроблено і такий висновок. Творчість носить національний характер, а не тільки є загальнолюдською формою буття.

Нами виділені такі риси творчої особи. По-перше, до них відносимо велику працездатність і продуктивність праці. 2. Широта і революційність мислення. 3. Цілеспрямованість і предметність у роботі. 4. Вміння виокремити у явищі центральне питання, збагнути його як проблему і зробити системний аналіз, провідити дослідження процесів. 5. Гнучкість розуму, що дає можливість нелінійного осягнення дійсності, збагнути флуктуаційні і біфуркаційні процеси, виокремлювати визначальні сторони протилежностей. При цьому творча людина ризикує бути незрозумілою для сучасників. 6. Самостійність постановки проблеми і її розв'язання. Важливими соціокультурними факторами розвитку творчих здібностей вважаємо зацікавленість суспільства в цьому,

створення необхідних умов, організація особистісно зорієнтованої системи їх розвитку.

На наш погляд, з цього має виходити сьогодні вся система освіти. Проблеми є і в розумінні та усвідомленні такого підходу, і в організації особистісно зорієнтованої системи освіти, розробці і використанні спеціальних методик. Завдання полягає в тому, щоб збагнути кожну молоду людину і на ділі сприяти розвитку її сутнісних сил, її самоудосконаленню, самореалізації власної сутності.

Турботу викликає те, що серед порівняно великої частини населення у нашому суспільстві відсутнє розуміння необхідності здійснення змін в освіті. А зміни в освіті зумовлюються дійсністю. Все тече, все змінюється. Даний висновок зроблений іще мисленниками Давнього Світу. У сучасних умовах зміна знань, ідей відбувається досить швидко. Виміри змін набагато менші, ніж життя людини. Змінність у сучасних умовах є характерною рисою людського буття.

Реалії суспільної практики у нашій країні особливі. Історично так склалося, що на терені нашої держави останні століття діяли тоталітарні суспільні практики, відбулося становлення авторитарної педагогіки і репродуктивної системи освіти. Саме тоталітарна суспільна практика, авторитарна педагогіка, репродуктивна система освіти досить негативно вплинули на навчання і виховання. Особисто я завжди з великою повагою і вдячністю ставлюся до минулого, до історії розвитку як нашої країни, так, зокрема, і освіти. І безмежно вдячний людям старших поколінь. Вважаю також, що повного заперечення суспільної практики минулого й бути не може. Її треба переосмислити. І всі позитивні надбання, традиції потрібно не тільки зберігати, а й примножувати.

Нам необхідно створити умови для становлення вільних, творчих, національно свідомих, конкурентоспроможних, самодостатніх особистостей. Цього вимагає життя, необхідність демократизації суспільної практики, розвитку ринкових відносин у нашій державі. Людина сьогодні перебуває в потужному комунікативному середовищі. Вона відчуває різноманітний, часто суперечливий вплив. Але вона має свідомо ставитися до цих всіх впливів, проявляти активність у діяльності, життєтворчість, залишатися сама собою.

На жаль, у нас іще й в даний час є елементи авторитарної (репресивної) педагогіки в школі. При такій педагогічній системі не цінується людська гідність. Така педагогіка калічить людину духовно, психічно, морально, фізично. І якщо дитина в школі перебуває в авторитарному середовищі, якщо від неї вимагається тільки відтворення знань, то вона практично позбавлена можливостей життєтворчості, самореалізації власної сутності, а ставши дорослою, така людина не зможе повноцінно жити в демократичному суспільстві, не зможе творчо працювати, творити власне і суспільне буття, щасливе і радісне особисте життя.

Важливо так організувати освітній процес (і навчання, і виховання), щоб сприяти становленню у кожної людини почуття високої власної гідності. Кожна людина має пишатися собою, любити себе, ходити, образно, з високо піднятою головою (а не відчувати себе приниженою, чи неповноцінною). З боку ж вихователів, суспільства в цілому кожна людина має завжди одержувати позитивну підтримку.

Взагалі, всі зміни, які ми маємо здійснювати в освіті, є за напрямом дитиноцентризму. Це – наближення навчання і всього виховного процесу до кожної дитини, до розвитку її задатків, здібностей. Потрібно організувати особистісно зорієнтовану систему освіти, яка б допомагала учневі в самопізнанні, самоусвідомленні, саморозвитку, самовдосконаленні і в самореалізації власної сутності кожної молодої людини. У такому разі і людина реалізує себе максимально, буде самодостатньою особистістю, і наша країна Україна, яка має надзвичайно великі потенційні можливості, буде розвиватися успішно.

Особисто вважаю, що для цього іще необхідно досить багато працювати в напрямках оптимізації шкільно-педагогічної практики, демократизації навчального і виховного процесу, удосконалення профілізації. Кожному учневі мають бути надані ширші можливості для свободи вибору в освіті (поглибленого вивчення групи предметів, свободи вибору цінностей при становленні особистості). І що, на наш погляд, особливо важливо, то це створення таких умов, щоб кожен учень відчував себе комфортно, був захоплений роботою і одержував задоволення від власного буття. Хибна думка, яка ще й зараз панує, що творчі здібності людини можна розвивати “багатом” і “пряником” або ж створенням напруження в роботі, стресових ситуацій чи обставинки творчого неспокою. А що таке творчий неспокій? Неспокій, стреси не треба, образно кажучи, бажати і створювати навіть ворогові. Авторитарними підходами, різними психологічними штурмами (атаками) зроблено немало проблем, скалічено досить багато людей. Проведення дослідження, творчий процес вимагають навпаки предметності, цілеспрямованості, врівноваженості, спокою.

З нашої точки зору, варто також змінювати підходи щодо організації і стимулювання навчання. На жаль, школа сьогодні навчає всіх усього. А всього – це конкретно нічого. Щодо знань. Ми і спонукаємо, і стимулюємо одержання знань і високих оцінок кожним учнем з усіх предметів. Це далеко не зовсім добре. Слід завжди пам’ятати і практично давати відповіді на таке запитання: кому, які і скільки знань потрібно?

Спонукаючи і стимулюючи до одержання високих оцінок з усіх предметів, а в старшій школі – до одержання медалі, учень втрачає увагу до самовдосконалення, до самореалізації. При цьому недостатньо займається тим напрямом, до якого він має найбільші задатки, здібності, до чого лежить у нього, як говориться, душа. Звідси, навчання не спрямовується на розвиток творчості, на самореалізацію. А нам потрібно створити умови кожному учневі, щоб він займався улюбленим напрямом діяльності, а іншими предметами - по можливості.

Це перше, що впливає із сучасної постановки питання. А простіше, суспільство втрачає творчу людину. Йде підготовка біологічної робота, а не творця власного і суспільного буття. І друге: моральна сторона справи. Без зміни підходів до стимулювання і організації навчання і виховання ми будемо й надалі калічити молодь. А цим самим ми будемо продовжувати губити наших людей, втрачати щасливе майбутнє нашої прекрасної Батьківщини.

Україна – унікальна країна, у неї великі потенційні можливості щодо удосконалення соціально-економічного розвитку. Наша Батьківщина має суперечливу, але славу і повчальну історію, багаті культурологічні традиції. Історія нашої країни наповнена великою кількістю імен геніїв, на яких тримається загальнолюдська культура. У цьому плані у світі важко знайти подібну країну. Ми маємо надзвичайно широкі можливості для дослідження і творчості.

Таким чином, творчість не є діяльністю, а також не є певною її формою, її видом чи її ознакою, або атрибутом. Щодо сутності даної проблеми нами зроблено такий висновок. Творчість – це асоціація відношень людського буття, яка створює нові його якості. Тобто це діалектика відношень буття людини, яка створює елементи нового. Така дефініція показує, що творчість є фундаментальною характеристикою людини, ознакою її сутності, формою людського буття.

Джерела та література:

1. Бичко І.В. Табачковський В.Г., Горак Г.І. та ін. Філософія: Курс лекцій. –К.: Либідь, 1994. -576 с.
2. Великий тлумачний словники сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. Бусел В.Т. –К.: Ірпінь: ВТФ «Перун», -2001. -1440 с.

3. Горський В.С. Історія української філософії: Курс лекцій. –К., 1996. -288 с.
 4. Заїченко Г.А., Сагатовський В.М., Кальний І.І. та ін. Філософія: Підручник. –К.: Вища школа, 1995. -455 с.
 5. Надольний І.І., Андрущенко В.П., Губерський Л.В., Розумний В.П. та ін. Філософія: Навчальний посібник. –К.: «Вікар», 2006. –С.456.
 6. Педагогіка і психологія. Вісник Академії педагогічних наук України. -2006. -№ 3 (52) – С.79-86.
 7. Пономарев Я.А. Развитие проблем научного творчества в советской психологии // Проблемы научного творчества в современной психологии. –М., 1971. –С.116.
 8. Федів Ю.О., Мозгова Н.Г. Історія української філософії: Навчальний посібник. –К: Україна, 2000. -512 с.
 9. Франко І.Я. Зібрання творів: У 50 т. Т.45 –К.: Наукова думка, 1986.
 10. Шинкарук В.І., Бистрицький Є.К., Йолон П.Ф., Поліщук Н.П. та ін. Філософський енциклопедичний словник. К.: Абрис, 2002. -743 с.
-

●

ЄДНІСТЬ НАЦІОНАЛЬНОГО І ГЛОБАЛЬНОГО У ФІЛОСОФІЇ ОСВІТИ Г.Г. ВАЩЕНКА

У статті досліджується проблема співвідношення національного і глобального у творчому доробку Г. Ващенка. Автор висловлює думку про те, що філософсько-освітня концепція Г. Ващенка являє собою оптимальний баланс національно-духовного і глобально-раціонального.

Пропоноване наукове дослідження є логічним продовженням попередніх розвідок автора, в яких було вперше проаналізовано джерельну базу філософсько-освітніх поглядів Григорія Ващенка, визначного українського мислителя і педагога ХХ століття, та розпочато розгляд основ його освітньої концепції.

Мета цієї статті полягає в тому, щоб проаналізувати постановку і вирішення проблеми єдності національного і глобального у творчості Г. Ващенка. Виходячи з теми нашої роботи, стану вивчення проблеми в науковій літературі, формулювання мети й комплексу завдань, які мають вирішуватись, об'єктом дослідження є розробка філософських ідей національної освіти в контексті глобалізаційних тенденцій в історії української та світової філософії ХІХ-ХХ століть, предметом – філософсько-освітня концепція Г. Ващенка.

Відповідних публікацій немає, зате є творчий доробок Г. Ващенка, який дає можливість висвітлити проблему співвідношення національної освіти в перспективі глобалізаційного типу інтеграції. Крім того, сьогодні ми маємо в Україні цілий масив літератури, де розглядаються різні аспекти глобалізаційних процесів. Водночас публікацій щодо національно-духовних і світоглядно-антропологічних колізій процесу глобалізації ще явно недостатньо, як і бракує наукових досліджень із питань функціонування освіти в контексті сучасних реалій глобалізації. Перспективною в цьому плані видається точка зору щодо забезпечення оптимального балансу національно-духовного і раціонально-глобального (В. Андрущенко, В. Баранівський, М. Жулинський, В. Льїн, В. Кремень, В. Лях, М. Михальченко, В. Табачковський, В. Толстих, В. Шевченко та ін).

Тема співвідношення національного і глобального, зокрема національного характеру освіти і глобалізованого світу, належить до найскладніших історико-філософських тем сучасності. Одночасно вона дотична і до засадничих проблем існування як українського суспільства, так і всього людства. Оскільки при її обговоренні немає сенсу встановлювати історичні межі загальнолюдських цінностей, через призму яких нібито й доступне розуміння національно-культурного у його протистоянні глобально-наднаціональному, вважаємо, що

сучасне осмислення питань співвідношення національного та глобального потребує значною мірою й насамперед філософсько-методологічних уточнень.

Незважаючи на те, що термін “глобалізація” епізодично починає використовуватися лише наприкінці 60-х років ХХ століття, на сьогодні існує безліч підходів до поняття глобалізації. В одних глобалізація постає як єдино можливий і рятівний для сучасного людства процес, в інших – як загроза і небезпека. Інакше кажучи, глобалізація як будь-яке складне і багатовимірне явище людською свідомістю міфологізується. Проте міфологізоване сприйняття не має нічого спільного із справжніми проблемами глобалізації та їх ґрунтовним аналізом. Тому вважаємо, що в даному разі в понятті глобалізація доцільно виділити економічні, політичні та культурні проблеми.

Сучасні дослідники серед багатовимірностей глобалізації вказують на дві найважливіші її сутнісні ознаки: *загальнопланетарний масштаб інтернаціоналізації світової економіки та універсалізацію або гомогенізацію економічного життя* [8, 443-444]. Основу глобалізації, таким чином, утворює інтернаціоналізація сукупності стихійно-ринкових відносин, пов'язаних як із фінансово-економічними процесами, так і міждержавними формами їх регулювання, наприклад, транснаціональними корпораціями. Причому під фінансовою глобалізацією слід розуміти не лише “фінансизацію” світової економіки, але й все те, що утворює торгово-індустріальну транснаціональну систему, в якій домінує не торгово-промисловий капітал, а фінансовий.

Неможливо уникнути й тієї обставини, що поступово визначальним чинником світової політики стає нова *геополітична ситуація*, яка на початку ХХІ століття проявилась в утворенні асоціації незалежних національних держав. Проте глобальне суспільство, яке можна тлумачити як інтерсуб'єктивну єдність світової спільноти, не відміняє, а передбачає співіснування різних національних соціумів і культур. Має слухність В. Кремень, коли стверджує, що “національно-культурне у своєму протистоянні глобально-наднаціональному насамперед зберігає особистісне в людині. Думка про уніфікацію реалій (також і духовних) є помилковою. Уніфікується ширвжиток (так було завжди), у тому числі й політичний. Але головні реалії – історія країни, традиції, культурний уклад, фольклор тощо – не уніфіковані. Якщо навіть зважати на амбівалентність високорівневого творчого світу, то все ж таки у своєму кінцевому вдосконаленні він є результатом і національної духовності, і духовності людства загалом. Культура творчого світу не може бути не національною хоча б в силу Логоса, який разом із традиціями мудрості не може позичатися представникам інших народів” [8, 476-477]. Додамо лише, що розв'язання проблеми співвідношення поняття *нація* і поняття *всепланетне людство* є складним науковим завданням.

Варто зазначити, що у співвідношенні національного і глобального суттєву роль відігравав і продовжує відігравати розв'язок проблеми ставлення до невідомості і неможливості чи навпаки можливості. Конкретизуємо про що йдеться. Річ у тім, що глобалізація несе не тільки загрози і виклики, тобто містить у собі таїну, або невідомість, але й надає нові шанси і перспективи, тобто можливості. Проте не всі зможуть скористатися цими можливостями, оскільки баланс “позитивів і негативів” постійно змінюється, оскільки однозначний висновок тут неможливий. Якщо підходити до вирішення цієї проблеми в плані логічного структуралізму, то слід визнати, що всю історію людської цивілізації пронизують глобальні проблеми, серед яких найчастіше сьогодні фігурують проблеми миру та роззброєння, екологічна, демографічна, енергетична, продовольча, освоєння космосу, використання ресурсів, гуманітарна та ін. Характерно, що всі глобальні проблеми стосуються виживання людства. Які способи їх вирішення, якщо глобальні проблеми тісно взаємопов'язані? Осмислення процесів глобалізації дасть можливість вирішити її проблемні питання, а отже, і буття людини в третьому тисячолітті.

Ураховуючи викладене вище, у нас є підстави стверджувати, що сутністю

сучасного суспільства стає його *глобальність*. Останнє означає, що сьогодні ми маємо принципово нову якість взаємовідносин країн і народів усередині світового співтовариства, яка проявляється в тому, що не може існувати локального соціуму, який би зміг саморозвиватися і самовизначитися поза світовою спільнотою. Таким чином, ядром поняття глобалізації є *ідея всезагальної взаємозалежності*. У зв'язку з цим доцільно підкреслити, що в українській філософії, насамперед деякими сучасними авторами, сутність глобалізації як нової й особливої стадії цивілізаційного розвитку людства розкривається через дихотомії і дилеми людського буття: виживання – розвиток, природа – соціум, доля індивіда – доля роду, насилля – ненасилля і т. д. Міркування такого роду цілком мають право на життя. Адже, “вирішуючи свої партикулярні задачі і проблеми, – пише В. Толстих, – країни і співтовариства країн у силу самих обставин змушені спільно шукати і солідарно вирішувати проблеми воістину всезагальні, вчора – інтернаціональні, сьогодні – глобальні. Вони дістались глобалізації у спадок, і можуть бути вирішені лише в умовах і рамках гуманістичного глобалізму” [16, 8-9].

Далі слід сказати, що процеси глобалізації охоплюють не лише економіко-політичну структуру світу, але й культуру в цілому. Якщо культура – це насамперед творчість, то вона вимагає унікальної особистісної діяльності. Останнє найбільш повно проявляється в національно-духовному. “Так само, – зазначає В. Ільїн, – як етнічне може стати національним тільки на рівні культури, якщо виявиться співмірним зі всіма іншими загальнолюдськими цінностями, так і глобальне може стати життєвою реальністю, якщо буде перевірене культурним кодом, тобто духовністю, котра не існує поза національним” [6, 161]. Тому питання про співвідношення національного і глобального трансформується в комплекс питань про зв'язок глобалізації не лише з економікою, політикою, але й культурою в цілому та освітою зокрема.

Загальносвітова тенденція до глобалізації суспільних, економічних, політичних і культурних відносин, як відомо, не нова. Процес інтернаціоналізації господарського життя йде вже не одне десятиліття. Відбувався він і за часів Г. Ващенка. Зрозуміло, учений у своїх творах не використовував термін глобалізація, але він уживав поняття, що характеризували ті чи інші її прояви: “процес інтеграції”, “процес диференціації людства”, “процес розчленованості і об'єднання людства”, “загальнолюдська або вселюдська культура”, “всесвітня сім'я народів”, “загальнолюдські ідеали” тощо. Відстежуючи загальносвітові тенденції, Г. Ващенко помітив, що людство поступово тяжіє до єдиного економічного та інформаційного простору, до зміцнення взаємозалежності соціально-економічних систем і суспільних відносин різних країн світу, украй загострюючи конкуренцію між державами. Особливо рельєфно тенденції до глобалізації суспільного розвитку проявилися з другої половини ХХ століття. Саме тоді, з погляду Г. Ващенка, відбувалося небувале раніше загострення конкуренції між демократичними державами і країнами радянського блоку, у вир якої потрапили, крім економічної, політичної, військової й інші сфери, що надало явищу глобальних наслідків. “Процес розчленованості і об'єднання людства у грандіозному масштабі, – пише вчений, – відбувається після Другої світової війни. Перш за все, на наших очах відбувається великий процес об'єднання людства. Виразом його є всесвітня організація ООН. Крім того, утворюються великі об'єднання народів з метою захистити себе від комуністичної московської агресії. Це в першу чергу т. зв. Атлантийський пакт, який в скорому часі об'єднає всі народи Європи (мабуть, пророчі слова. –). Крім того, вже почав творитись т. зв. Тихоокеанський пакт. Подібних грандіозних об'єднань людність до двадцятого сторіччя не знала. Це все *процес інтеграції* (курсив наш –)” [4, 292-293].

Отже, перед Г. Ващенком уже гостро постала проблема співмірності національного і глобального. Для українського філософа-педагога надзвичайно важливо, щоб людина, формуючись як патріот своєї країни, усвідомлювала ту реальну соціокультурну ситуацію, що її буття відбувається не просто в біполярному

світі, але й взаємозалежному, тобто глобалізованому, і щоб вона була здатна жити і діяти в цьому світі, несучи частку відповідальності за нього, бути не тільки громадянином країни, але й громадянином світу. “Як і в окремої людини, так і у нації, – міркував Г. Ващенко, – обов’язки можна поділити на обов’язки відносно себе і відносно інших націй. Внутрішні обов’язки нації – це піднесення на можливо високий рівень культурного й морального стану й добробуту кожного громадянина національної держави. Зовнішні обов’язки – це пошана до прав кожної нації і співпраця з ними на користь людства в цілому. Кожна нація має своє призначення і властиві їй здібності. Тому, працюючи над розвитком своєї національної культури, кожна нація вносить певні вартості і в скарбницю світової культури” [5, 407].

Ясна річ, що в часи Г. Ващенка філософсько-педагогічні побудови відштовхувалися переважно від білатеральної структури світу і не занурювалися глибоко в проблематику сучасного мультикультуралізму та глобалізму. Проте різнолика інтернаціоналізація часів Г. Ващенка формувала нове суспільне середовище. Знедолена людина, звільнена від релігійного контролю, попадала під витончений державний контроль над людською особистістю. У ХХ столітті особистість і суспільство на Сході потрапляють у лабеті тоталітарних соціальних конструкцій, а на Заході перетворювались в ущільненого, керованого індивіда. Нові смисли і нові простори приховували небезпеку. Жити так, “немовби Бога не було”, Г. Ващенко не міг, але не міг він також мислити “генеральними лініями” компартії. Звідси – притиснення з боку тоталітарного режиму, здійснення тиску на індивідуальне начало в культурі, одним із репрезентантів якої виступив наш мислитель. У такій ситуації досить мало часу залишається для внутрішньої продуктивної діяльності людини, але таке випробування посилювало активацію інтелектуальних можливостей Г. Ващенка. Він один із не багатьох, хто зберігав у собі *особистісність*, знаючи “смак” і цінність свободи, охороняючи її від спотворення й уникаючи розчинення в умовах інтернаціоналізації.

Звичайно, Г. Ващенко не міг подолати протилежності розуму і світу, оскільки емпірична дійсність далеко не завжди відповідала його теоретичним науково-концептуальним вимірам. Він внутрішньо, інтуїтивно відчував, що процес інтернаціоналізації таїть у собі певні небезпеки й ризики. Тому у його свідомості постають різні запитання, зокрема: “Чи не потерпить загальнолюдська культура, коли кожний нарід буде розвиватись самостійно, замість того, щоб спільними зусиллями творити єдину загальнолюдську культуру, до чого прагнуть інтернаціоналісти?” [4, 293]. Але хід подальшої думки мислителя свідчить про його прагнення гармонійно поєднати національне і глобальне: “Від того, що кожний нарід буде вільно творити свою національну культуру, загальнолюдська культура не програє, а, навпаки, виграє” [4, 294]. Таку точку зору Г. Ващенко пояснював тим, що, по-перше, народи не живуть ізольовано. Крім того, він брав до уваги, що багатство культури полягає в її різноманітності і всебічності. Оскільки кожний народ вкладає в загальнолюдську скарбницю свої скарби, остільки вселюдська культура складається із надбань різних народів. Причому, навіть найталановитіший народ не може створити всебічної культури. Тому Г. Ващенко ставить питання таким чином: “Чим буде більше у кожного народу можливостей розвивати свою національну культуру, тим різноманітнішою і багатшою буде загальнолюдська культура” [4, 294].

Загалом можна стверджувати, що провідною темою філософсько-освітньої концепції Г. Ващенка є розгляд проблеми аксіологічного спрямування навчально-виховного процесу. Витоки такого мислення кореняться в українській філософсько-освітній думці. По-перше, як свідчить зміст “Повчання” В. Мономаха, “Ізборника 1073 року” Святослава, козацькі літописи Самовидця, Величка, Грабянки, “Густинський літопис”, філософія К. Транквіліона-Ставровецького, Л. Барановича, Г. Сковороди тощо, в Україні був поширений погляд, згідно з яким цінності культури та розум – це захисні механізми величезної сили, але їхню захисно-виховну силу слід підтримувати і розвивати насамперед через

систему освіти і виховання. По-друге, сьогодні в Україні проблема ціннісного спрямування освітнього процесу набуває актуальності. Річ у тім, що традиційна парадигма освіти не враховує зміну цінностей і мотивацій суб'єкта, тому вона потребує перегляду й уточнення. Завдяки цьому й актуалізується аксіологічна складова сучасної освіти, сутність якої полягає в перегляді аксіологічних орієнтирів освіти, у перетворенні останньої на засіб модернізації та актуалізації соціально-необхідних цінностей, які не лише забезпечують соціальний поступ, але й задовольняють нагальні світоглядні запити сучасності.

Зрозуміло, судження Г. Ващенка виражають загальне розуміння філософсько-освітньої культури України ХХ століття, а не сучасної української дійсності. Виходячи з реалій сьогодення, для розуміння філософсько-освітньої думки часів Г. Ващенка особливу значущість мають твори В. Сухомлинського, що являють собою добірку проблемних праць педагога різних періодів, його практичної діяльності. Зміст праць опосередковано вказує на теми і проблеми, які в Україні періоду СРСР актуалізували філософсько-освітнє мислення, у тому числі з питань національно-культурного виховання. Справа в тому, що радянський педагог за мереживом інтернаціональної комуністичної ідеології зберіг принцип національно-культурної типології філософського вирішення проблем освіти і виховання. Так, за В. Сухомлинським (“Батьківська педагогіка”), кожен народ продукує свою систему етнічних цінностей, яка найповніше виражає його ментальність, особливості національної свідомості. Духовні цінності народ відтворює і розвиває через мову, літературу, мистецтво, фольклор, виробничі відносини, побут, а також через звичаї і традиції. У праці “Як виховати справжню людину” В. Сухомлинський радить майбутнім матерям і батькам вивчати історію свого народу, виробляти шанобливе ставлення до рідних, оскільки святими він вважав слова: народ, мати, батько, син [15]. Тому В. Сухомлинський мав повне право стверджувати: “Серце віддаю дітям”, оскільки, віддаючи своє серце дітям України, він водночас віддавав його і всім тим поза її етнічними межами, хто прагнув гармонійного цивілізованого буття людства, яке можливе за умови збереження національно-культурних основ. У цьому плані позиції Г. Ващенка і В. Сухомлинського співпадають, але вони не є тотожними.

Г. Ващенко своєю творчістю протистояв відомій радянській ідеологемі, автором якої був В. Ленін: радянська культура (література, мистецтво) має бути соціалістична за змістом і національною лише за формою. Лідер більшовиків ще до жовтневого перевороту в статті “Партійна організація і партійна література” висловив цілком правильну думку: “Жити в суспільстві і бути вільним від суспільства не можна”. Але “твердокам'яний марксист”, проповідуючи принцип *партійності літератури*, вважав, що літературна справа не може бути взагалі *індивідуальною справою*. Звідси заклики: “Геть літераторів безпартійних! Геть літераторів надлюдин!” Літературна справа, а отже, і людина, з погляду В. Леніна, повинні були стати *частиною* загальнопролетарської справи, “коліщатком і гвинтиком” одного-єдиного партійного механізму [9, 93]. Після того, як більшовицька партія оволоділа владою, її керманічі (тут їм слід віддати належне) приділяли надзвичайно велику увагу питанням культури та освіти. Достатньо назвати імена В. Леніна, А. Луначарського, Н. Крупської. Але згідно з марксистсько-ленінською теорією в галузі освіти і виховання слід керуватися не гуманістичними й народно-демократичними принципами, а по суті класово-партійними догмами: “В Радянській робітничо-селянській республіці вся постановка справи освіти, як у політико-освітній галузі взагалі, так і спеціально в галузі мистецтва, повинна бути пройнята духом класової боротьби пролетаріату за успішне здійснення цілей його диктатури” [10, 320].

Водночас філософсько-освітнє мислення Г. Ващенка стикається із проблемами zdeформованого розуміння людини в Україні за доби панування марксистсько-ленінської філософії. Так, соціалістична ідеологія припускала існування “первісного колективізму”, тобто комунізму. Загалом у період радянської України

домінували дві версії. Перша припускалася думки, що людство колись знову повернеться до глобального колективізму або комунізму. Друга, що поширювалася серед немарксистів, тобто того середовища, до якого належав і Г. Ващенко, виходила з того, що люди творитимуть тимчасові форми колективності, котрі будуть розпадатися, а замість них утворюватимуться нові. До речі, друга версія збігається як із сучасними міркуваннями про перспективи націй у контексті глобалізму, так і популярною нині гіпотезою інформаційного суспільства. У даному разі автор цієї статті поділяє думку українського вченого В. Шевченка, який гіпотезу про “первинний колективізм” вважає “філодоксичною аксіомою, на основі якої робляться припущення як про настання планетарного колективізму (глобального суспільства чи цивілізації), так і припущення про хаотичність виникнення та розпад людських спільнот і неможливість планетарного колективізму” [18, 100].

Розглядаючи міжлюдські стосунки, Г. Ващенко виходив із того, що люди різних національностей, різних країн, різних класів суспільства можуть у своїй поведінці керуватися різними правилами. Проте він вважав, що існують основні загальнолюдські норми моралі: “Люди їх можуть не усвідомлювати, можуть перекирчувати, як часто вони не усвідомлюють і перекирчують закони логіки, і все ж таки *загальнолюдська мораль існує* (курсив наш. –). Це перш за все голос совісті, свідомість свого морального обов’язку і зв’язана з нею оцінка своїх і чужих вчинків” [2, 36]. В основу загальнолюдської моралі він кладе такі категорії моральної свідомості, як “любов людини до людини” та “визнання її прав гідності”. Хібною комуністичної моралі є її насамперед обмеженість класовим підходом, тому Г. Ващенко вважав її “мораллю класової ненависті”. Саме цим вона відрізняється від інших систем моралі і стоїть у суперечності до самих основ загальнолюдської моралі. Безапеляційне твердження комуністичних лідерів про те, що не існує загальнолюдської моралі, а є лише класова мораль, з точки зору Г. Ващенко, безпідставне. Аргументується це тим, що думка комуністичних вождів перебувала в полоні “однобоких” політичних концепцій. Те, що більшовицькі лідери називали мораллю, з погляду Г. Ващенко, є, по суті, “перекирченням” моралі.

Варто нагадати, що в історії філософії подібне перекирчення мало місце в системі англійського мислителя Т. Гоббса, який законом суспільного життя людства, як і комуністи, визнав боротьбу. Але принципова різниця між Т. Гоббсом і комуністами полягала в тому, що перший, пишучи про взаємну боротьбу як природний закон суспільного життя людства, мав на увазі боротьбу окремих особистостей, у той час як другі – боротьбу класів. У природному стані люди керуються винятково egoїстичними інтересами, діючи за принципом “війна всіх проти всіх”. Звідси Т. Гоббс виводить формулу цієї боротьби “людина людині – вовк”. Причому, за Т. Гоббсом, взаємна “вовча боротьба” робить життя людей повним страждань і, врешті-решт, може призвести до загибелі людства. Вихід із такого “природного” стану Т. Гоббс знаходить у суспільній угоді на користь єдиного володаря. Марксисти, навпаки, класову боротьбу визнавали позитивним явищем в історії людства і вважали, що вона в кінцевому результаті приведе людство до “комуністичного раю”.

Отже, заглиблення в історію філософії давало можливість Г. Ващенку віднаходити історичні паралелі світоглядної думки й бачити хиби комуністичної моралі, більшовицького виховного ідеалу, загалом системи освіти і виховання в СРСР. Адже теза В. Леніна “комуністи у вселюдську мораль не вірять” може означати й те, що ідеалом людини поставав манкурт, а то й яничар, який нещадно воював з усім національним, навіть із народною культурою.

Прикладом яничарства в галузі освіти і виховання, з точки зору Г. Ващенко, може бути А. Макаренко. У статті “Яничар А. С. Макаренко – найбільший советський педагог” Г. Ващенко піддав гострій критиці педагогічну систему А. Макаренка та його особистість. Певні підстави для таких умовисновків Г. Ващенко мав. Адже освітня концепція А. Макаренка містить ряд антиномій, коли він, наприклад, з одного боку закликає: “... якомога більше вимогливості до

людини та якомога більше поваги до неї” [11, 148], а з другого – формує масовізовану “радянську людину”, стверджуючи: “Соціалістичне суспільство засноване на принципі колективності. В ньому не повинно бути особи, залишеної на самоті чи то випнутої у вигляді прища, чи то подрібненої на придорожній порох, а є *член соціалістичного суспільства* (курсив наш. –)” [12, 353-354]. А. Макаренко продовжує в нових історичних умовах обґрунтовувати ідею виховання в колективі і через колектив як регулятивного принципу міжлюдських стосунків у тоталітарному суспільстві. Тим самим він сприяв вихованню людини-конформіста. Радянська педагогіка, на думку А. Макаренка, “зобов’язана далеко вперед проектувати якості *нової типової радянської людини* (курсив наш. –), повинна навіть обганяти суспільство у його людській творчості” [11, 106]. Чи не тому метою освіти в А. Макаренка постає, по суті, підготовка масовізованої типової радянської людини, або чекіста-інтернаціоналіста?

Позиція Г. Ващенко в цьому питанні принципово інша й чітко виражена: система освіти і виховання в суверенній Українській державі (як і в будь-якій іншій) має бути національною як за формою, так і за змістом. Причому філософ-педагог, обґрунтовуючи педагогіку майбутнього українського суспільства, національно-духовне розглядає в контексті раціонально-глобального: “Виховуючи національну свідомість і патріотизм, вона (педагогіка. –) разом з тим має виховувати пошану й до інших народів, свідомість того, що кожна нація – член всесвітньої сім’ї народів. Тому виховання кожного народу, маючи спільні загальнолюдські риси, матиме й свої національні особливості, відповідно до духу народу та його призначення. Цей дух і призначення свого народу кожна національна педагогіка має досконально дослідити і відповідно до них будувати систему виховання й освіти своєї молоді” [5, 407]. У цьому формулюванні свідомо виражена позиція українського мислителя щодо національно-державницького виховання.

Варто враховувати, що період 20-х років ХХ століття (час активного входження Г. Ващенко в освіту) постає як українське Відродження людського в людині, національно-державних і науково-раціоналістичних засад в освіті. Національно-демократичне крило української інтелігенції, представлене іменами С. Русової, І. Стешенка, І. Огієнка, С. Сірополка та ін. заявляє про те, що етнічне може стати національним на рівні культури, якщо виявиться співмірним зі всіма іншими загальнолюдськими цінностями.

Проте починаючи вже з 30-х років ХХ століття українська філософсько-освітня думка розвивається за двома, по суті, протилежними напрямками: офіційно санкціонований марксистсько-ленінською філософією антигуманізм і антипатріотизм у самій Україні, а поза її межами – пошук шляхів практичного діалогу української культури із західною та східною культурами, відстоювання при цьому своєї самоідентичності. Г. Ващенко репрезентує багатоплановий рух думки у плеяді з такими корифеями, як М. Грушевський, І. Огієнко, Д. Чижевський, Ю. Шевельов, Г. Костюк, Т. Гунчак, О. Оглоблин, Є. Федоренко, А. Жуковський та ін. “Добре корелюючи з найновішими течіями філософсько-педагогічної думки, – відзначають П. Кононенко і Т. Кононенко, – вони, працюючи у провідних університетах, не тільки збагачують концепційні моделі зарубіжних педагогів і вчених, а й засновують українські науково-освітні заклади й розвивають традиційно-вітчизняні. Здобутком загальнолюдської теорії і практики стають школи українознавства, в яких формується дійсно новаторська система виховання поколінь молоді, відірваної від материзни” [7, 34-35].

Тут важливо підкреслити, що Г. Ващенко, перебуваючи з 1945 року впродовж 22-х років за кордоном, в умовах глобалізаційних тенденцій ХХ століття, особливо виразно відчував, як різні культури тяжіли до діалогу, як кожна національна традиція зазнавала впливу інших. Тому він цілком закономірно актуалізує *ідею збереження національної ідентичності*. З його точки зору, сила і глибина національної традиції визначається її здатністю вести постійний цивілізаційний діалог з іншими культурами, осмислювати їхні здобутки, синтезувати у свій

сутності їхні відкриття, але при цьому зберігати власну ідентичність. Г. Ващенко вважав, що чим глибшою і сильнішою є національна традиція, тим вільніше веде вона діалог з іншими культурами, не боячись втратити власну сутність. Для української національної традиції таку силу і глибину забезпечує, на його думку, спадщина Київської Русі, політичні й культурні традиції якої визначили подальший поступ української нації. Твори Г. Ващенка як одного із представників української філософсько-освітньої думки ХХ століття значною мірою спираються на світоглядні та екзистенціальні основи української національної традиції.

Разом з тим Г. Ващенко спирався й на західноєвропейську філософсько-освітню думку, яка здійснювала пошук національної компоненти в освіті та вихованні. Заглиблення в історію встановлення й обґрунтування функціонального зв'язку між людською творчістю, спрямованою на розвиток особистості та самоформуванням людства, показує, що одним із перших дослідників цього питання був німецький філософ Й. Г. Фіхте. Саме він у своїх “Промовах до німецької нації” виклав проект єдиного національного виховання, головне завдання якого полягало в моральному очищенні німецького народу, формуванні людей із сильною волею. Причому проблему національного, нації він акцентував на розумінні не як природної, а як духовної засади: “Національний принцип, – твердив мислитель, – він духовний, неприродний, не біологічний, не вроджений” [1, 7].

Водночас Й. Г. Фіхте можна вважати одним із перших теоретиків “космічного” смислу цивілізаційного процесу. Підставою для такого висновку є витлумачення філософом людини “не просто членом певного людського суспільства”, але й розуміння більш високого суспільного порядку людини “членом вічного ланцюга Духовного життя”. Саме завдяки освіті і вихованню, з погляду Й. Г. Фіхте, вона стає саме такою: “Не підлягає сумніву, що до розуміння цього більш високого порядку людину підводить така освіта (Bildung), котра намагається охопити людину в цілому, підводячи її таким чином до усвідомлення образу (Bild) морального світопорядку, котрого ніколи тут не буває, але котрий має стати вічним, наперед заданим людською власною самодіяльністю, освіта також має підготувати людину до розумового створення образу такого надчуттєвого світопорядку, у котрому немає становлення і котрий не є результатом становлення, а тільки вічним як наслідок тієї ж самодіяльності, щоб людина зрозуміла: інакше бути не може” [1, 9]. Отже, саме Й. Г. Фіхте належить *ідея цивілізаційної функції освіти й виховання*, що здійснюється як на мікрорівні індивіда, так і макрорівні соціального універсуму.

Згодом аналіз соціокультурної визначеності людини в системі національної культури стає однією з характерних рис усієї європейської філософії ХІХ століття, а особливо філософської думки тих народів, які прагнули державно-організаційної інтеграції (італійці, німці) або звільнення від колоніальної залежності (болгари, серби, чехи, словаки, поляки, українці та ін.) Причому в українській філософії тлумачення людини як соціокультурно визначеної індивідуальності набуває з ХІХ століття чітко виражену етноцентричну і соціально-практичну орієнтацію. Поступово роздуми українських мислителів зосереджуються на питаннях буття української людини в українській і світовій культурі. Сприяла цьому публікація на початку ХІХ століття невідомим автором “Історії русів”, філософська діяльність провідників Кирило-Мефодіївського товариства (П. Куліша, М. Костомарова), їх наступників (М. Драгоманова, І. Франка, М. Грушевського, В. Винниченка тощо), самовіддана праця професійних академічних філософів і вчених (О. Новицького, П. Юркевича, К. Ушинського та ін.). Зрештою, вітчизняна філософська думка загострювала проблему національно-культурної самобутності українців і логічно підводила до теми створення української держави, що особливо помітно в поглядах Г. Ващенка.

Звернемо увагу на те, що філософські роздуми Г. Ващенка щодо національно-культурного існування людини, на нашу думку, впливають насамперед із української філософії другої половини ХІХ століття, де вони вже набували специфічного вирішення. Зокрема, П. Куліш, відштовхуючись від

сковородинівського і гоголівського тлумачення людини як мікрокосму, вважав національно-культурне існування людини “природним”, а нав’язування українцям чужоземних інституцій і культурних чинників – “штучним”. Джерелом націоналізації в колоніальній країні, на думку П. Куліша, завжди виступає державна влада або “столиця”, а її осередками – міста. Останні не лише контролюються центральною владою, але й є ланками штучної культури серед природної культури населення країни-колонії. Причому людина міста – це руйнівник національної культури, макросвіту народу. Така людина, з погляду П. Куліша, представляє штучну дійсність, а тому є космополітичний гендляр-любитель “цифри і живої копійки”.

Філософія освіти Г. Ващенка продовжує тенденції класичної української філософії і робить наголос на антропологічно-гуманітарних темах. Проявляється це в обстоюванні пріоритету людини як основотворчого світового чинника. Досить переконливо це показав Г. Ващенко, обґрунтовуючи український національний виховний ідеал. Він виходив з того, що людство особливо в ХХ столітті прагне до діалогу цивілізації. Але він є можливим лише за умови збереження національної самоідентифікації. Причому гармонійне зближення різних культурних традицій можливе знову ж таки за умови усвідомлення ролі кожного народу в цьому процесі. “Природний шлях розвитку людства, що може привести його до світлого майбутнього, – міркував Г. Ващенко, – полягає в тому, що кожна нація живе самостійним і культурним життям, вільно розвиваючи і виявляючи свої творчі здібності й прагнучи до мирного співробітництва з іншими народами світу. На таких засадах має бути побудована й виховна система кожного народу, зокрема система народу українського. Він має свої національні фізичні й психічні особливості, має своє призначення, а тому на засадах християнства й загальноєвропейської культури він має творити свій національний український виховний ідеал” [2, 185].

Міркування щодо оптимального співвідношення національного і загальнолюдського у формуванні ідеалу знаходимо і в сучасника Г. Ващенка історика філософії Д. Чижевського. Загальнолюдський ідеал формується зусиллями різних етносів, а “кожна нація, – стверджував Д. Чижевський, – є тільки обмеженим і однобічним розкриттям людського ідеалу. Але лише в цих обмежених і однобічних здійсненнях загальнолюдський ідеал і є живий. Тому кожна нація якраз у своєму однорідному оригінальному, у своїй “однобічності” і обмеженості і має вічне, загальне значення. Як живі, різноманітні людські індивідууми з’єднані в людстві. Тільки через них і в них людство є можливе” [17, 8].

Інший молодший сучасник Г. Ващенка український поет-філософ Є. Маланюк, підкреслюючи основотворчий чинник у людині, звернув увагу на те, що кожна нація заявляє про себе і промовляє своєю культурною спадщиною усім тим, що “створене людиною. Підкреслюємо *створене*, а не зроблене механічно, бо справжні культурні факти є наслідком *творчого акту*” [13, 6].

Таким чином, Г.Ващенко, аналізуючи як українську, так і західноєвропейську філософсько-освітню думку, приходять до висновку, що виховання має бути природовідповідним, національно-державницьким, демократичним, гуманістичним. Філософсько-освітня концепція Г. Ващенка органічно поєднується з життям українського народу – його культурою і побутом, родинними відносинами, суспільними ідеалами, символами, святинами, ставленням до інтересів майбутньої української держави, її міжнародного іміджу. Як результат постає “ідеал вольової, характеристичної людини”, сповненої гуманістично-патріотичних почуттів і переконань, ідейно-вольових принципів із реальними їх проявами у повсякденній життєдіяльності.

Проте було б помилкою робити з Г. Ващенка образ філософа-педагога, який не бачив у збереженні і розвитку національної культури складності буття у його єдності і багатомірності. Роздуми мислителя, обертаючись навколо проблем,

пов'язаних із формуванням національної системи освіти України, вихованням любові до Батьківщини, торкалися націєтворчої теорії та практики. Він продовжував своєрідну дискусію щодо шляху розвитку та рушійних сил, що мала місце в Україні на початку ХХ століття. Тут достатньо згадати В. Липинського, Д. Донцова, В. Винниченка, С. Петлюру. Для Г. Ващенка цілком логічно в середині ХХ століття проблема національної системи освіти набула значення як глобально-синтезуюча проблема нації та держави.

Вирішуючи питання формування національної системи освіти через призму “загальнолюдських ідеалів”, Г. Ващенко мав і свій погляд на проблему, котра обговорювалася у філософії марксизму-ленінізму радянської України й у філософських колах української еміграції середини ХХ століття і залишається гострою й актуальною тепер. Маємо на увазі питання національного виховання української молоді, що тісно пов'язане з питаннями нації, націоналізму, національної ідеї. Марксистсько-ленінська версія вирішення проблеми виховання молоді на принципах інтернаціоналізму відома. Проте, на превеликий жаль, до цього часу філософська відповідь української еміграції на згадані питання залишається маловідомою. Тому тлумачення національного виховання української молоді Г. Ващенком заслуговує на увагу.

Потрібно зазначити, що розгляд проблеми виховання любові до Батьківщини у філософії освіти Г. Ващенка пов'язаний із питаннями співвідношення націоналізму, інтернаціоналізму, патріотизму і шовінізму. Дане питання осмислюється вченим не відірвано від соціокультурного життя окремої людини, а в контексті її культурного рівня і національної свідомості. Остання може бути не розвинена, якщо народ перебуває на низькому рівні культури. Такі народи в політичному й культурному житті не є суб'єктами, що творять своє національне життя, а лише об'єктами, що їх використовують інші народи. Причому в стані об'єкта історії, а не її суб'єкта, може бути й висококультурний народ, що через несприятливі історичні умови був поневолений якимсь іншим народом, наприклад, греки римлянами. Поневолений народ втрачає свою політичну волю й примушений виконувати волю своїх переможців, що використовували його матеріальні й особливо духовні сили. З точки зору Г. Ващенка, у такому стані впродовж трьохсот років, до середини ХХ століття, перебував і український народ, який був лише об'єктом історії. Тому для українського народу актуалізуються питання розвитку національної свідомості, насамперед молоді. Виховання, за Г. Ващенком, включає як загальнолюдські, так і національні завдання. Ці завдання у філософа-педагога органічно зв'язані між собою: “Людину не можна визнати за виховану, коли вона, будучи фізично здоровою і розумово розвиненою, використовує свої здібності, знання лише в своїх особистих інтересах і забуває про свій нарід. Так само ми не можемо визнавати за цілком виховану людину й того, хто, хоч любить свій нарід, але зі сліпою ворожнечею та презирством ставиться до інших народів, незалежно, хто ці народи і яка їх історія”[3, 171].

Крім того, учений відрізняв “здоровий патріотизм” від шовінізму, націоналізм від інтернаціоналізму. Так, “здоровий патріотизм”, за Г. Ващенком, не виключає доброго ставлення й пошани до інших народів. Так само, як добре вихована людина поважає власну гідність і разом з тим – гідність інших людей, і справжній патріот поважає права і гідність інших народів. Протилежністю “здорового патріотизму” є шовінізм як національний егоїзм. Останній, з погляду Г. Ващенка, виявляється в тому, що якийсь народ шанує тільки себе, ставиться з презирством до інших народів, не визнає прав інших народів. Причому український мислитель розмежував шовінізм часів Гітлера, як поділ націй на вищі і нації нижчі, від московського шовінізму, в основі якого лежала концепція Москви як “третього Риму”. Загалом, вирішуючи питання національного виховання молодого покоління, Г. Ващенко співмірно пов'язував національні і загальнолюдські, спираючись на релігію: “Наша молодь, стоячи на засадах християнства, не мусить замикатися лише в коло вузько національних інтересів. Плекаючи свої кращі національні традиції, борючись за

самостійну державу, українська молодь разом з тим мусить не тільки плекати загальнолюдські ідеали, а й активно боротись за них..." [2, 190].

Можна таким чином констатувати, що у творах Г. Ващенко викладена продумана філософська національна виховна концепція, що в'яжеться з аналізом розвитку всіх сфер буття і свідомості українського народу XX століття й проявляється у викладі визначальних феноменів загальнолюдської теорії: національна ідея – нація – націоналізм.

Характерно, що Г. Ващенко вів мову не лише про досягнення, переваги тієї чи іншої національної системи освіти, але й указував на їх недоліки, обмеження тощо. При цьому він мав на увазі те, що будь-яка нація складається не тільки з освічених, талановитих, геніальних людей, але й просто невігласів. Крім того, учений брав до уваги, що буття кожної нації обмежене певною територією, станом соціально-економічного і суспільно-політичного розвитку. Внаслідок цього в національній освіті може бути як піднесення, так і застій, тупцювання на місці або взагалі занепад і криза. Якщо в тоталітарному суспільстві життєтворчість народу обмежена, вона стає одноманітною і завмирає, то в демократичному, коли влада сприяє розвиткові освіти, науки, культури тощо, нація, образно кажучи, "розправляє крила". Загалом соціокультурне становище нації у світі, з погляду Г. Ващенко, адекватне станови її освіти, котра разом з наукою утворює осереддя, інституційний центр суспільства.

Важко сказати, як Г. Ващенко оцінив би стан освіти в сучасному українському суспільстві, розвиток громадян цього суспільства. Але можна припустити, що філософ-педагог сказав би, що на нинішньому етапі глобалізованого суспільства стає дедалі складнішим утілення національно-культурних цінностей серед молодого покоління. Мабуть, Г. Ващенко вітав би прийняття Національної доктрини розвитку освіти, яка визначила до певної міри систему концептуальних ідей і поглядів на стратегію й основні напрями розвитку освіти. Адже Національна доктрина спирається, по суті, на принцип єдності національного і глобального: "Освіта утверджує національну ідею, сприяє національній самоідентифікації, розвитку культури українського народу, оволодінню цінностями світової культури, загальнолюдськими надбаннями. Національне виховання спрямовується на залучення громадян до глибинних пластів національної культури і духовності, формування у дітей та молоді національних світоглядних позицій, ідей, поглядів, переконань на основі цінностей вітчизняної та світової культури" [14, 182]. Приєднався б, мабуть, Г. Ващенко й до думки Ю. Габермаса, висловленої в "Проекті модерну", про те, що цивілізаційна функція освіти і виховання здійснюється як на мікрорівні індивіда, так і макрорівні соціального універсуму, проте вона є незавершеною.

Безумовно, сьогодні перед людиною, а значить, і перед освітою як саморганізованою відкритою дисипативною структурою, що формує людину, постають раніше не бачені вимоги і створюються нові можливості. Осінні події першого року третього тисячоліття з усією очевидністю показали, що світ кардинально змінився. На терені колишнього соціалістичного простору вже чітко окреслилася епохальна історологічна тріада буття країн народів: "залежність – незалежність – взаємозалежність", започаткувавши першу стадію нового глобального конфлікту.

Вступ людства в постіндустріальну епоху показує, що ця епоха все більше потребує світоглядного єднання людства зі збереженням національного. Повною мірою це стосується й освіти, про що переконливо свідчить зокрема Болонський освітній процес: національно безликі не потрібні в європейському освітньому домі. Особлива національна виразність освіти виражає загальне і за певних умов, коли національна система освіти виходить на світовий і європейський рівень, може стати всезагальним, виступити принципом, що актуалізує культурну комунікацію між народами.

Підсумовуючи, слід зазначити, що Г. Ващенко у своїх філософсько-освітніх конструкціях урахував тенденції до уніфікації культурного простору. Тому він

у своїх працях особливо підкреслював необхідність збереження таких стратегічних пріоритетів кожної держави, як культурна самобутність та національна багатоманітність, визначав умови збереження надбань соціуму та перспективи його подальшого поступу. У філософсько-освітній концепції Г. Ващенка можна виокремити дві головні складові досліджуваної проблеми. Перша полягає в необхідності оптимального поєднання національно-духовного і раціонально-глобального в умовах духовної інтеграції людських спільнот, подолання їх роз'єднаності, ментальної світоглядної несумісності, постійної загрози конфронтації. Друга складова відповіді Г. Ващенка на виклики майбутнього полягає в гармонійному єднанні знання і віри, їх світоглядному синтезу, поверненні людини смислу її життя, віри у своє унікальне призначення та знання шляхів найбільш повної життєвої самореалізації.

Проаналізовані принципи філософії освіти Г. Ващенка виступають основами справді автентичного буття культури українського народу. Отже, можна виділити такі визначальні принципи філософії освіти Г. Ващенка, як *націокультурна і соціокультурна ідентичність, єдність національного і глобального*. Розгортання цих принципів дасть можливість національній системі освіти ввійти в європейський освітній простір постіндустріальної доби, оскільки вони забезпечують оптимальний баланс між національним і глобальним; мінімізують асиметрію між матеріальністю і духовністю; створюють умови для вироблення в людини здатності свідомого й ефективного функціонування в умовах ускладнення відносин у взаємозалежному світі і, нарешті, найголовніше – визначають людину як найвищу цінність.

На підставі проведеного аналізу можна визначити перспективи подальшої роботи в цьому напрямку. Зокрема, на думку автора, заслуговує на увагу більш широке і системне вивчення філософсько-теоретичних засад антропологічно зорієнтованої концепції освіти Г. Ващенка. Оскільки кількість і складність проблем, що виникають у зв'язку з глобалізацією, не зменшується, а навпаки, зростає, остільки все це спонукає до критичних розмислів щодо самого феномену людини та форм і способів її ставлення до світу. Актуальними в контексті сучасних реалій глобалізації є дослідження проблеми соціокультурного і національно-культурного існування людини в умовах глобалізації. Крім цього, можливий варіант вивчення філософсько-освітніх ідей провідних науково-педагогічних діячів України ХХ століття. Відповідного осмислення в контексті загальноцивілізаційних і посткомуністичних трансформацій вимагають процеси, що відбуваються в системі аксіологічних орієнтацій освіти, зокрема освіти як умови виживання та глобальної відповідальності особистості за інших людей і природне оточення.

Дослідження зазначених та інших історико-філософських питань дозволить, на думку автора статті, адекватніше осмислити шляхи і підходи до реформування системи освіти України, сприятиме діалогу культур в умовах розгортання глобалізаційних процесів.

Джерела та література:

1. Fichte J.G. Reden an die deutsche Nation. – Hamburg, 1978. – 32 s.
2. Ващенко Григорій. Виховний ідеал. – Полтава: Полтавський вісник, 1994. – 191 с.
3. Ващенко Григорій. Завдання національного виховання української молоді // Хвороби в галузі національної пам'яті. – Твори, Т. 5. – К.: “Школяр”-“Фада” ЛТД, 2003. – С. 170-176.
4. Ващенко Григорій. Інтернаціоналізм і націоналізм // Виховання волі і характеру – підручник для педагогів. – К.: Школяр, 1999. – С. 290-295.
5. Ващенко Григорій. Основні проблеми педагогіки майбутнього // Загальні методи навчання: Підручник для педагогів. – К.: Українська Видавнича Спілка, 1997. – С. 397-407.
6. Льїн В. В. Національно-духовне в контексті раціонально-глобального // Людина і культура в умовах глобалізації // Збірник наукових статей. – К.: Видавець ПАРАПАН, 2003. – С. 156-162.
7. Кононенко П. П., Кононенко Т. П. Концепційні основи національно-державницького виховання // Українська освіта у світовому часопросторі: Матеріали Другого Міжнародного конгресу (м. Київ, 25-27 жовтня 2007 р.). – К.: Українське агентство інформації та друку “Рада”, 2007. – Кн. 1. – С.17-41.

8. Кремень В. Г. Філософія національної ідеї: Людина. Освіта. Соціум. – К.: Грамота, 2007. – 576 с.
9. Ленін В. І. Партійна організація і партійна література // Повне збір. творів. Пер. з 5-го рос. вид. – К.: Політвидав України, 1970. – Т. 12. – С. 92-97.
10. Ленін В. І. Про пролетарську культуру // Повне збір. творів. Пер. з 5-го рос. вид. – К.: Політвидав України, 1974. – Т. 41. – С. 320-321.
11. Макаренко А. С. Проблемы школьного советского воспитания (Лекции) // Сочинения в семи томах. – М.: АПН РСФСР, 1958. – Т. 5. – С.109-224.
12. Макаренко А. С. Цель воспитания // Сочинения в семи томах. – М.: АПН РСФСР, 1958. – Т. 5. – С.345-357.
13. Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури. – К.: Обереги, 1992. – 82 с.
14. Національна доктрина розвитку освіти // Кремень В. Г. Освіта і наука України: шляхи модернізації (Факти, роздуми, перспективи). – К.: Грамота, 2003. – С. 175-201.
15. Сухомлинський В. О. Як виховати справжню людину // Вибрані твори: В 5-ти т. – К.: Рад. школа, 1976. – Т. 2. – С. 149-415.
16. Толстих В. И. Реформация духовная как ключевая проблема глобализации // Людина і культура в умовах глобалізації // Збірник наукових статей. – К.: Видавець ПАРАПАН, 2003. – С. 5-13.
17. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. – К.: Орія, 1992. – 230 с.
18. Шевченко В. І. Дружба з мудрістю або ключові проблеми української філософії (Теоретико-методологічний коментар до курсу філософії у ВНЗ). – К.: Поліграфічний центр “Фоліант”, 2007. – IV, 244 с.

ЕПІСТОЛЯРНА СПАДЩИНА

ВІДЛУННЯ ДВАДЦЯТИХ

(З неопублікованих листів А. Любченка)

Зацікавлені 20-и роками ХХ ст., мабуть, пам'ятають публікацію у «Березолі» листів Івана Дніпровського, адресованих Аркадію Любченку, або ж читали їх у раритетних «Голубих диліжансах» чи «Ваплітянському збірнику», упорядкованих проф. Юрієм Луцьким. Однак там опубліковано «однобічну», так би мовити, кореспонденцію: від Івана Дніпровського до Аркадія Любченка, бо листів останнього – небажаного для радянської влади, а тому постійно висіюваного зі спогадів, вибілюваного на фото, – ніхто не сподівався побачити. Тож так склалося, що переважна, а можливо, й більша частина епістолярної спадщини Аркадія Любченка не збереглася або ще не знайшлася. Однак дивом уціліли його листи до Івана Дніпровського, їх небагато – усього десяток. Як відомо, останній мав у своєму робочому столі потаємний сховок, де зберігав різні документи, серед них знайшли на початку 90-х рр. і листи. Тепер знайдені документи І. Дніпровського зберігаються у Центральному державному архіві-музеї України, зокрема й листи А. Любченка (фонд 144, опис 2, од. зб. 35).

Аркадій Любченко та Іван Дніпровський – два письменники і представники покоління так званого «Розстріляного відродження», заприятелювали у 20-х рр. ХХ ст. у Державному видавництві України, обоє були у літературному об'єднанні «Гарт», разом організували ВАПЛІТЕ, потім Літературний ярмарок, ПРОЛІТФРОНТ, разом переживали тривожні 30-і, обоє, як і більшість, стали членами ВУСППу у 1932 р. У 1934 р., коли одного за одним арештовували колишніх ваплітянців, коли фабрикували справи, Івана Дніпровського не стало: сухоти. Любченко у 30-их рр. мав свою долю: виплисти з хвилі постійних чисток і репресій; бути свідком арештів своїх друзів, побратимів по літературній роботі; спізнати на деякий час невідомість і забутість, навіть, буквально, викресленість/вирваність з видань 20-их рр. свого імені і творів. У літературному вирі він з'явився наприкінці 30-их, коли соцреалізм уже міцніше вріс і вживився у письменницький дискурс, адаптувався, почав вироблення власної поетики чи активну трансформацію розмаїтих стильових напрямів і настанов. З початком Другої світової війни Аркадій Любченко налаштувався на Захід, хоча пересічна більшість країни, зокрема і письменницька більшість, орієнтувалася на Схід, вглиб СРСР, де тихіше і безпечніше. Свої пригоди Любченко майстерно опише у «Щоденнику» (виданий у 1999 р.), зрештою, цей текст став як літературою факту, так і документом.

Так само, як і ці листи двох друзів. Вони заповнюють інформаційну лакуну та

відновлюють логічний дискретний діалог між Аркадієм Любченком та Іваном Дніпровським у часі і просторі. Інколи вони допомагають оцінити літературну ситуацію 20-их рр. об'єктивно, інколи замість розкрити якісь таємниці чи недомовки поглиблюють їх. Проте якщо до цього епістолярію залучити ще й листи інших із їхнього кола, наприклад, листи Миколи Куліша до Івана Дніпровського, то у ширшому контексті можна не лише відтворити події літературного і особистого життя письменників, можна зрозуміти хід мислення, характер, саморефлексії кожного з них, відчути їхню молодість і бажання бути оригінальними, оцінити, як міняється тональність листів 20-их і 30-их рр.

Зважаючи на те, що листи Івана Дніпровського не раз передруковували, нижче подано лише Любченкові листи до друга і колеги, але у примітках наведено його пронумеровані листи-відповіді. Це зроблено задля того, аби цікаві читальники змогли відтворити діалог листування за потреби чи нагоди.

Деякі листи А. Любченка без дат. Аби встановити бодай приблизно рік, проаналізовано згадані в листі події, де порівняно, зіставлено факти у листах друзів. Взагалі, авторське датування дано невід'ємно від тексту у тому місці, де його зазначив автор. Датування ж відтворене, тобто приблизне, але з умовою не пізніше і не раніше певного числа, вказано у квадратних дужках. Сумнівне датування, яке, на жаль, нема чим підтвердити з тексту листа, позначене знаком питання у квадратних дужках.

Як відомо, встановлення правильного датування – відновлення часу написання тексту документа (що листа, що якогось іншого) – справа і кропітка, і невдячна. Проте вкрай потрібна, бо тільки відомості про часотворення тексту дозволяє вписати його в історичний контекст, реконструювати хронологічно-наслідкову послідовність розвитку подій, відтворити повноту формування естетичних, мисленневих позицій, задумів того чи іншого, а також потім відстежити форми вираження у художніх площинах. Листи А. Любченка подано без змін: збережено мовні і стилістичні особливості, що надасть і мовознавцям певного ґрунту для досліджень. Усе це уможливорює сформулювати цілісну, підкориговану чи увиразнену правильну історико-літературознавчу оцінку явищу 1920-х рр. Ці листи наразі лише невеличка скалочка з мозаїки тих років, яка когось вбереже від помилки, а комусь дозволить потрактувати об'єктивно процеси епохи двадцятих.

1 лист

[1924]¹

Дорогий друже.

Урви зі свого строгого денного регламенту 5 хвилин, тільки 5 хвилин для мене й повідом мене, чи друкується альманах «Гарт'у». Коли друкується, то де саме й в якому стані перебуває. Мені треба внести маленькі доповнення до «Гайдара». Коли їх не буде – пропаде весь «цимис». Я дуже турбуюся, боюсь, що після повернення до Харкова (як-що вже друкується) я виправити не встигну.

Дуже прошу – напиши зараз-же. Буду дуже, дуже вдячний. Може встигну вжити заходів.

Микола Гур'евич, а по нашому Кляус², ще перебуває в Одесі. Бачилися. Багато говорили. Сіли, випили, закусили. Ой, тай випили-ж! Розпрекрасний він хлопець, тільки, на мою думку, трошки відстав. Будь-що, а до Харкова його обов'язково треба витягти.

Засилає тобі привітання.

І я вітаю, цілую.

Твій Аркашка.

P.S. Привітай Павла Григоровича³.

2 лист

8/VII – 25 р.

Написав був великого листа, але потім відклав – хай полежить...
Колись побачимось – краще так поговорити.

А тепер от що: вибач мені, дорогий друже, що я тобі стільки клопоту завдав отим своїм перекладом. Не роби великих очей, не посміхайся так, як ти умієш: знаю. Мав-бо я перекласти чотири аркуші, а подав лише 2. Це мабуть тебе дуже вразило (хоч я й попереджував і пояснював негайним від'їздом з Харкова), бо-ж ти не втримався, щоби не картати мене по-за очі перед дружиною...

Ще раз прошу – вибач мені. І ще одне: писав я особистого листа до Войцехівського щоби він дав розпорядження – командирувати Щербака до Одеси. Писав і Щербакові. Тут обов'язково потрібен редактор мови, бо сидять едіоти, які ні бельмеса не розуміють в мові. Жахне становище...

Так от і прошу тебе: друже, – «прінажмі».

3 лист

19/7/26⁴

Любий Жане!

Оце повернув із відпустки й хочу тобі хоч пару слів послати. Що ти свиня (і не яка-будь там йоркширська, чи взагалі – расиста), а українська, хохлацька свиня, – про це вже я не говоритиму. Це й так ясно з твоєї двохмісячної мовчанки. Тому й я зараз нічого тобі інтригуючого не писатиму, але хочу лише довідатися, чи ти живий, здоровий, чи ти маєш милість, що сидиш уже 3-ій місяць у Криму? Га?..

А ми-ж тут гинемо... Просто – повисували язики й напівживі, напівмертві... мабуть таки поздыхаємо. Хоч би вісточною перед смертю потішив.

Аркадій.

4 лист

[1927]⁵

Жане

Заїздив до тебе спеціально, щоб довідатись у справі коректи. Сьогодні шойно приїхав. Турбує мене дуже: якщо Сенченко не прислав оригіналу, то тобі буде дуже важко зкорегувати де-які моменти. На превеликий жаль, не запитав тебе. Дуже прошу, якщо можеш, заскоч до мене сьогодні. Ждатиму.

Аркадій.

Чи прислав Сенченко гроші?

5 лист

[1927]⁶

Любий мій Жане!

Гнівайся – не гнівайся, а ей-бо, прис'ей-бо, не винен. Я-ж хворий. І дуже хворий. Вся та історія, що була у мене, кінець-кінцем, обернулася на катар кишок і мучить мене тепер, як грішну душу. Лікуюсь, проробляю різні маніпуляції з компресами, грілками, ваннами і ин. І день-у-день в'яну, сохну – так що вже хлопці (навіть

хлопці!) кажуть: – Аркаша, покинь ти це все та катай швидше на Кавказ, або куди... Пропадеш, Аркаша... От яка історія! Ніколи не сподівався. А їхати не можна, бо не встиг приготувати грошей. Та ще й професор: «Подождіть маленько – авось і так вас вилечім...» Та ще й усякі панфуті заварюють тут кашу, хотять, сукини сини, розбазарити наш капітальчик, що його з таким трудом набули ми цими останніми роками⁷. Доводиться давати бій – сильний і рішучий. Всі дані за нас. З бою вийдемо переможцями – певні! Підросли ми вже, і не Семенкам із нами тягатися. Це не самозакоханість, це – здоровий розум і наявний факт. Чи ж не так?

Була у мене Марія Михайлівна⁸, казала, що ти, за своєю «розтерзаною» звичкою, пішов кудись гуляти й застудився. Що тобі погіршало. Ну, як-же можна Жане? Як-же?.. Бережи себе – таких, як ти, у нас дуже й дуже мало. Негайно надішли заяву до місцкому (добре, якщо додаси підтвердження лікаря), щоби тобі продовжити лікування ще на місяць. Тут усе зроблять, аби-но допомогти тобі. Що до твого оповідання, справу ще не порушував. Взагалі з альманахом досі ще її не порушено. Приступаю цими днями – тоді зроблю так, як ти просив мене. Все зроблю.

Ольга Георгіївна⁹ вітає й засилає побажання як найшвидше видужати. Стискаю.

Твій Аркадій.

6 лист

2/5/27

Любий Жане!

Вибач, що так довго не відповідав та й зараз відповідаю тільки листівкою. Завтра напишу листа. А поки що... одне прохання: потерпи, Жане, помордуйся, скільки треба, аби лише вилікувався. Щоб там не було, як би там не було, а перше завдання – бути здоровим. Послали тобі гроші ще за один місяць. Треба буде ще – ще заплатимо, аби-но вилікувався. Можу тебе потішити: цими днями відбувся остаточний бій в Утодікові¹⁰ (знаєш, либонь, історію з Софієвою), два дні тривали збори, дуже бурхливі, дуже запальні і врешті ми маємо блискучу перемогу! Блискучу! Якої сами не сподівалися. Враг побежден, обращен в позорнейшее бегство. Та ще й матеріали нам до рук попали такі, що... ну розповім у листі. Будь здоров.

Твій Аркадій.

7 лист

Харків, 1927, 23 мая

Жан!

Вибач... ну, все 'дно... Приїдеш – підставлю тобі «безропотно» свою потилицю і загилиш по ній, як схочеш. (Правда, звучить цей вступ трохи по-плужанському, але, сподіваюся, битимеш мене по-ваплітовському?) Mea culpa, mea maxima culpa! Хоча, – мушу це підкреслити, – ти дуже й дуже помилився-б, якщо вважав би, що я не писав через байдужість, або з якоїсь іншої подібної причини. Ні. Причини є, причини серйозні – і не зважаючи на них, повторюю, я охоче підставлю тобі свою потилицю.

Гроші я тобі Жане вислав, і вчасно вислав. (тобі й сестрі, як і просилося) – отже був надто здивований з твого листа. Не так з повідомлення, що гроші не

одержав, як з усяких твоїх «привходящих соображений». Ну, що ти справді, Жане? Як ти міг щось подібного припускати? Єй-бо, образа. Чудак!.. Та коли-б тобі треба було б іще ціле літо лікуватись, то й за ціле літо заплатили-б. Гроші у нас є: субсидію нам збільшили. Ради бога, не турбуйся, не хвилюйся, кажи, скільки тобі треба, що треба?

Одержали твого листа (останнього, що надіслав Кляусові), читали в редакції скопом і читаємо: чи не крутиш ти зі своїм севе́ром, чи не слід було-б тобі іще полікуватись у Криму. Подумай гарненько: якщо треба, пиши негайно, і ми купимо ще місяць. Подумай же, не «скритнічай».

Між иншим, коли прочитали, що ти знову в одній сорочці вискочив на балкон, то всі засміялися і в один голос:

– Ой, айдійот же Ваня? Ой, айдійот!..

Ну, нічого. Ждемо від тебе листа. Негайно. Просто. Як до друзів.

А в Харкові уже зазеленіло. А над Харковом любов і дим... чи той... порох і курява і т.п...

Кріпко стискаю тебе.

Видужуй: восени доведеться, либонь, знову повоювати.

Твій Арк. Любченко.

P.S. А з «Паровою котловіною» ти трошки помилився: воювали не з нею, а геть з усім, що в'язне і смердить.

8 лист

12/4-28

Жане!

Нарешті знайшов тебе. А тут тобі листи, а все ж таки: не харашо, не харашо, що зник отак десь у Одеських нетрах і – ні слова друзям.

Не харашо...

Аркадій.

9 лист

[?1928]

Любий Жане!

Сочувствую, співчуваю ets... ets... бо й сам, як знаєш, недавнечко грішив...

Але це нічого... Воно навіть дуже добре буває так іноді полежати – «собраться с мыслями».

Передам уже на рецензію (політрецензію). Тепер у нас переводять лише через політ. Закона такого нового маємо.

Отже передав Азарх¹¹. Потім ще поговоримо. Але не сумлівайся. Справу в бухгалтерію теж передано.

Хотів був передати через твою прекрасну сестричку тобі поцілунок, та...

Ну, нічого...

Твій Аркадій.

17/VI-30

Любий Жане,

Ти вже, либонь, повернув до Харкова – тож і прохання до тебе: взич уваги нашому МК¹². Головувати замість мене лишився Гжицький, але *entre nous soit dit*, людина він досить м'яка й не досить сувора, щоб у відповідний спосіб вести справу, – особливо в теперішніх умовах існування МК і в умовах наближення нашого переобрання. Ти, я певен, мене розумієш. Треба налагодити тісніший зв'язок із ВУК'ом (тов. Підгаєцька там – її прикріплено до нашого МК – заскоч до неї), треба впорядкувати фін-справи (протокольні я встиг упорядкувати перед моїм відїздом). А втім – тобі й самому видко буде, що й як.

Приїду я десь через місяць. Перевтомився я дуже через оту всіляку плутанину харківську. Але ось підлікуюсь, наберусь сил – і знову. Інакше не можна. Таке життя. Як у Пушкіна, пам'ятаєш? –

И всюду страсти роковые,

И от судеб защиты нет...

Ну, бувай, Жане, тисну тобі руку. Засилаю південне морське привітання тобі й твоїм хорошим, привітним жінкам.

Арк. Любченко

Джерела та література:

1. Лист написаний у 1924 р., бо мова про альманах «Гарт», де друкувалися перші твори А. Любченка, зокрема «Гайдар». (Відповідь І. Дніпровського на цей лист А. Любченка вміщена у «Ваплітянському збірнику» під № 1.)
2. Йдеться про Миколу Куліша.
3. Зрозуміло, що згадується Павло Тичина.
4. Відповідь на лист І. Дніпровського від 28.07.1926 (Див.: Луцький Ю. Літературна політика в радянській Україні 1917–1934. – К.: Гелікон, 2000. – С.216)
5. У 1926–1927 рр. І. Сенченко керував фінансовими питаннями у ВАПЛІТЕ.
6. Відповідь І. Дніпровського на цей лист див. у «Ваплітянському збірнику» під № 2. Правдоподібно, що йдеться про вихід того числа «Бумеранга», де з'явилася «Зустріч на перехресній станції. Розмова трьох», в якій узяти участь М. Бажан, Г. Шкурупій (обидва члени ВАПЛІТЕ) і М. Семенко. Для Бажана і Шкурупія ця «Розмова...» закінчилася виключенням з ВАПЛІТЕ, пізніше вони поновилися в організації, а між Семенком і ваплітянами поглибилася неприязнь.
7. Відповідь І. Дніпровського під № 3 у «Ваплітянському збірнику».
8. Дружина Івана Дніпровського.
9. Ольга Георгіївна Горська – акторка Українського державного театру ім. І. Франка, пізніше – «Березолу», перша дружина А. Любченка.
10. УТОДІК – Українське товариство драматургів і композиторів.
11. Раїса Азарх – член дирекції Державного видавництва України; була репресована в 30-х рр., у 50-х реабілітована.
12. Міський комітет письменників, власне, письменницька профспілка.

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

ФІЛОСОФІЯ ЕТНОКУЛЬТУРИ ТА НАУКОВІ СТРАТЕГІЇ ЗБЕРЕЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЄДНОСТІ УКРАЇНИ

Конференція з такою назвою відбулася у травні 2007 р. у Чернігові відповідно до програми міжнародного фестивалю мистецтв „Поліське коло”.

Для нормального існування будь-якої держави конче необхідна свідомість її громадян. У наш час посилення глобалізації пошуки власних етнокультурних коренів стають одним із засобів подолання кризи самоідентифікації, яка загрожує багатьом націям. Недарма культура другої половини ХХ ст. відмічена пошуками історичної та міфопоетичної ідентичності, особливо помітними у випадках націй, які мають складну історію колоніальної експлуатації та/ або дискримінації. Посилення інтересу до власних етнічних особливостей, що є закономірною реакцією на загрозу розмивання та розчинення нації, може приймати різні форми – від спроб створення національного міфу в мистецтві до зростання націоналістичних тенденцій у політиці. При цьому слід приймати до уваги, що сам термін „націоналізм” об’єднує кілька відмінних ідеологічних типів, починаючи від ліберального, який визнає рівність усіх націй в їхньому праві на самовизначення, і закінчуючи небезпечним експансіоністським типом. Свідоме чи несвідоме ігнорування цих відмінностей нерідко призводить до непорозумінь у тих випадках, коли намагаються дати однозначно позитивну чи негативну оцінку „націоналізму взагалі”, при цьому маючи на увазі чи не протилежні речі.

Шляхи самоідентифікації кожного народу залежать від сполучення історичних та цивілізаційних факторів, які створюють неповторний візерунок етнічних, культурних, релігійних та соціальних стосунків у межах держави та за її кордонами. Відповідно стратегії, які продемонстрували свою успішність в одній країні, не обов’язково будуть працювати в інших умовах. Проте вивчення світового досвіду та застосування кращих зразків є необхідним.

Саме в такому всесвітньому контексті слід розглядати боротьбу за соборність України, яка, на жаль, не закінчилася з оголошенням незалежності. Специфіка України визначається довгою історією бездержавності, в результаті чого територія проживання етнічних українців була поділена між двома імперіями, які до того ж належать до різних цивілізаційних кіл. Проте саме той факт, що в таких гранично несприятливих умовах українці зберігали свою самосвідомість, мову, традиції, культурну ідентичність, розуміння спільної спадщини та спільного майбутнього, наочно демонструє стійкість етносу та національної ідеї. За сторіччя розколотості українці не втратили відчуття єдності мешканців Право- та Лівобережжя і не злилися з іншими націями. Саме це треба пам’ятати, щоб визначити зважений

курс країни, підтримуючи нормальні стосунки з усіма ближніми та дальніми сусідами, але не забуваючи власні стратегічні інтереси.

Другою проблемою України є багатонаціональність та поліконфесійність, причому відносини народів, які проживають на території нашої держави, не завжди були простими та однозначними. За минулі віки у кожного з етносів були свої досягнення, так само, як і свої гріхи. Проте зараз найважливіше пам'ятати про те, що всі ми живемо на одній Землі і всім треба вчитися жити мирно. Те саме стосується конфесійної ситуації: представникам різних релігій слід краще знати, розуміти, поважати один одного. Вирішити всі проблеми та нейтралізувати усі суперечності неможливо. І все ж таки просвітництво має своє значення хоча б для того, щоб громадський діяч або приватна особа усвідомлювали, з *чим* саме вони мають справу, *що* приймають, а *що* відкидають, а не критикували замість опонента карикатуру на нього.

Для того, щоб зрозуміти самого себе, так само, як і іншого поруч із собою, слід зрозуміти культуру, яка є одним із визначних факторів існування особи та етносу. Саме поняття „культури” попри свою інтуїтивну зрозумілість постійно ухиляється від остаточної раціоналізації, в результаті маючи сотні визначень. Отже, до осягнення цього феномена може наблизитися тільки комплексне вивчення із залученням досягнень не тільки культурології та філософії, а й усіх гуманітарних дисциплін.

Саме такому самоусвідомленню культури була присвячена друга традиційна міжнародна науково-теоретична конференція „*Філософія етнокультури та наукові стратегії збереження національної єдності України*”.

Унікальність конференції визначалася тим, що вона проходила в рамках міжнародного фольклорного фестивалю мистецтв „*Поліське коло*”, приуроченого до Дня Європи. Саме така організаційна специфіка наочно продемонструвала зв'язок живого буття культури та її теоретичного осмислення. Навіть на самій конференції доповіді чергувалися, а інколи і доповнювалися виступами музикантів та співаків, читанням віршів, презентаціями образотворчого мистецтва, художньої та навчальної літератури.

Перший тематичний блок був присвячений визначенню ментальних основ української нації. В контексті дослідження основних універсалій культури були підняті такі теми, як: значення етнічної самоідентифікації українців (Є.І. Андрос), архетипи та універсалії української культури (В.А. Личковах, О.Г. Черниш, А.В.Царенок), етнекологічний вимір нації (М.М.Кисельов), ставлення до природи у східнохристиянській традиції (М.Б. Столяр). Осмисленню спадщини філософів Чернігівського філософського кола П.Куліша та О.Довженка були присвячені виступи А.І.Кожуховської, С.Т. Машенка, В.І. Пуліної та О.О. Чорного. Різні аспекти значення фольклору (пісня, народний костюм у контексті етнофестивалів та сучасної високої моди) в самоусвідомленні нації розкривали доповіді А.О.Кулик, М.М. Мусій та Г.О. Соколової.

Теоретичні проблеми, підняті на конференції, стосувалися здебільшого питання толерантності, яка повинна визначати стосунки між культурами, етносами та конфесіями. Різницю у сутності та наслідках гомогенної та гетерогенної свободи висвітлила Т.М. Куликова; психологічний зміст проблеми відмінності, яка повинна з джерела агресії перетворитися на фактор розширення поля людської свободи, розкрила Н.Б. Катруца. Про практичне втілення принципів толерантності розповіли начальник відділу в справах релігії Чернігівської обласної державної адміністрації В.М. Молочко та віце-президент Єврейської ради України С.Г. Бельман, які підкреслили, що в міжконфесійних відносинах потрібні вивчення позицій представників інших традицій та пошуки спільного, а не відмінного між ними, адже всі релігії засуджують ксенофобію та нетерпимість.

Одним з головних засобів такого ознайомлення зі спільним та відмінним у „своїх” та „чужих” традиціях є педагогіка та просвіта. Про різні стратегії цілеспрямованого формування високої культури говорилось у виступах

Т.В. Андрійчук (необхідність обмеження ринкового фундаменталізму), О.С. Колесник (холістична освітня програма Grandma's Stories Ltd, однією з цілей якої є демонстрація історичної єдності Європи), В.М. Малиневської та В.М. Суховерського (про столітні традиції культурно-мистецької освіти на Чернігівщині, які важливо не втратити в наш час).

“Круглий стіл”, проведений протягом другого дня роботи конференції, продемонстрував єдність поглядів учасників на те, що культура повинна підіймати рівень духовних потреб, замість того, щоб пристосовуватися до смаків загалу, беручи за орієнтир лише рейтинги. Отже, треба продумати стратегії популяризації високої культури, в тому числі етнічної, яка є значним чинником єдності народу. Як сказав один із учасників: „Нація вижила не тому, що козаки за це билися, а тому що завжди залишалася пісня”.

Підсумком конференції став проект звернення до місцевої адміністрації, основними пунктами якого оголошено:

- необхідність визначення стратегічних напрямків національної та культурної політики;
- сприяння українській мові як засобу повсякденного спілкування при збереженні права на вільне використання інших мов;
- сприяння розповсюдженню національного мистецтва засобами масової інформації; доведення української пісні, книжок, кіно, телепрограм до всіх областей держави;
- поширення інформації про культурні здобутки України в Європі та світі;
- забезпечення обміну духовними цінностями між етносами;
- утвердження цінності єдності в освіті та громадському вихованні.

Отже, в час, коли процес творення української політичної нації набуває нових вимірів, національні, етнічні та релігійні відмінності можуть бути джерелом не протистояння, а єдності соборної держави, метою якої є створення не тільки правового суспільства, але й соціуму, який інтегрує різні народи без втрати їхньої неповторності.

Автор справедливо наголошує, що американські досліді Дж. Мейса по збиранню і впорядкуванню спогадів-свідчень очевидців голоду, котрі завершилися підготовкою тритомника (Investigation of the Ukrainian Famine 1932-1933: Oral History Project of the Commission on the Ukraine Famine / Ed. for Commis. by J.E. Mace and L.Heretz. – Washington, D.C.: U.S. G.P.O., 1990. –V. One, Two, Three), були успішно продовжені подружжям Маняків в Україні. Поява їхньої книжки (33-й: голод: Народна Книга-Меморіал / Упоряд.: Л.Б.Коваленко, В.А.Маняк. – К., 1991) стала справжнім проривом у вивченні проблеми голодомору, приверненні уваги суспільства до раніше замовчуваної болісної теми. Після схвалення громадськістю книжки-меморіалу, вони всю свою енергію віддали справі заснування організації. На перешкоді великим намірам став КамАЗ: 15 червня 1992 р. вантажівка наїхала на автобус, яким голова організаційного комітету по заснуванню Асоціації В.Маняк з дружиною та іншими учасниками акції поверталися до Києва з траурного мітингу з нагоди відкриття пам'ятника жертвам репресій. В.Маняк був убитий, його дружина травмована. Проте установчий з'їзд відбувся.

У рецензованій книзі зібрані записи виступів делегатів і гостей, що пролунали на ньому. Аналіз цих документів вражає своєю актуальністю і співзвучністю сьогоденню. Так, Л.Коваленко-Маняк, котра після трагічної загибелі чоловіка власне й очолила організацію, первісна назва якої звучала так: Асоціація дослідників голоду-геноциду 1932-1933 рр. в Україні, заявила: “Мета існування нашої Асоціації – пробудити почуття національної гідності наших співвітчизників, позбутися безпам'ятства, вшанувати пам'ять безвинно замордованих предків” [С. 23]*. Немовби розвиваючи цю ідею, історик В.Марочко наголосив на тих аспектах голодової катастрофи, які дають про себе знати й сьогодні: “... Ми засуджуємо сталінщину не лише за фізичне винищення мільйонів українських хліборобів, а й за духовне розтління народу. Людей виховували змалечку в душі так званої класової ненависті, в атмосфері жорстокості, брехні, зрадництва, холопської відданності “вождю”. Змістились, набули зворотного смислу вічні цінності народу – біле стало чорним, честь і благородство – пороком, донос на ближнього – почуттям патріотизму. Як ракова пухлина, вони розтинають нашу духовність і тепер. Якщо не зупинити цього, якщо не протиставити злу добродійництво, волю і згуртованість, то з часом українство стане діаспорою на власній батьківській землі” [С. 21] Аналіз інших виступів засвідчує, що на з'їзд зібралися люди не випадкові: всіх їх об'єднала і наснажувала ідея, яку сформулювала у заяві до Міністерства юстиції із проханням про реєстрацію Асоціації Л.Коваленко-Маняк: “Основною метою створення Асоціації є дослідження з метою збереження в історичній пам'яті народу України однієї з найтрагічніших сторінок історії України – голоду-геноциду 1932-1933 років і на цій основі сприяння національно-духовному відродженню народу” [С. 29].

На жаль, у січні 1993 р. Л.Коваленко-Маняк не стало... Втрата двох ініціаторів і фундаторів організації не привела до її краху. І в цьому, мабуть, і проявилася гостра потреба у з'ясуванні всієї правди про трагедію, яку відчувала значна частина суспільства. У книжці О.Веселової наводиться значна кількість аргументів на користь такого твердження. Члени новоствореної громадської організації взяли активну участь у численних форумах, з'їздах, проводили “круглі столи”, використовували будь-яку можливість, аби достукатися до сердець українців і до владних кабінетів. Втім, від останніх вимагали зовсім небагато: незначної фінансової підтримки і, коли стало остаточно ясно, що на неї розраховувати не варто, принаймні одного – не заважати у практичній діяльності. Що ж до першого, то члени Асоціації намагалися своєю копійкою, повсякденною роботою навчити людей не боятися і, як писали в одному із перших звернень із закликом до очевидців голоду, “не мовчати”. Думається, що цей імператив можна було адресувати всім, бо те кляте, успадковане від тоталітарного режиму мовчання/

* Тут і надалі посилання на рецензовану роботу.

невтручання/непомічання стало суттєвою перешкодою на шляху до реалізації української державності.

Наступником Маняків на посаді голови Асоціації став О.Міщенко, але йому ця робота виявилася не по силі. До керівництва товариством, яке набувало популярності і стало користуватися значним авторитетом, прийшов один з чільних діячів національно-визвольного руху 50–80-их рр. ХХ ст., а потім і будівничий незалежної України Л.Лук'яненко. Державні справи стали йому на заваді у продовженні роботи в Асоціації. Тому його наступником обрали тоді молодого історика В.Марочка, а потім, у 1998 р., останнього знову змінив Левко Григорович. Автор доказує, що така рокіровка пішла на користь справі. Від Л.Лук'яненка з його депутатським мандатом і колосальним авторитетом не так просто було відкараскатися, коли він штурмував бюрократичні кабінети, добиваючись для громадської організації хоча б елементарних зручностей, скажімо, невеликого офісу.

Хоча Автор рецензованої праці і виявляє повну стриманість, коли згадує про негаразди, але інколи і в ній проривається болісне: “Як безпритульна сирота”, Асоціація не мала власного приміщення [С. 62]. Проте зрештою цю проблему владнали, для всіх бажаючих співпрацювати з Асоціацією у книжці подано адресу:

Діяльність Асоціації розкривається крізь призму аналізу роботи і документів її з'їздів, які проводяться раз у два роки. У 2006 р. відбувся VIII з'їзд АДГУ. Автор подає тексти звітних доповідей, фрагменти із виступів делегатів, документи, ухвалені на з'їзді. Особливий інтерес викликають численні відозви. Нам видається такий підхід до висвітлення теми доцільним, бо саме на з'їздах здійснювався детальний облік досягнень та невдач, накреслювалися шляхи подальшої роботи. Не варто думати, що робота цих з'їздів нагадувала урочистий перебіг компартійних форумів з їхньою обов'язковою однотайністю, тут часто спалахували гострі дискусії і суперечки, та й час засідань був скорочений до мінімуму.

Дослідивши дані матеріали, приходиш до висновку, що діяльність Асоціації аж ніяк не обмежувалася історією трьох голодів 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947 рр. у радянській Україні (цілком доречно, що науковці, котрі входять до Асоціації, вирішили: найоптимальнішим буде комплексний підхід до розв'язання цієї актуальної проблеми), а мала багато виходів на сучасність. Це демонструють численні відозви. У листопаді 2004 р. делегати VII з'їзду вийшли на Майдан, щоб засвідчити свої симпатії учасникам Помаранчевої революції. У своїй відозві вони чітко сформулювали ставлення до тодішніх подій: “З огляду на те, [що] українське суспільство дозріло до формування громадянського суспільства, яке почало усвідомлювати свою відповідальність за майбутнє України, звільнилося від сліпого страху перед державною владою і зрозуміло, що для виведення України з системної кризи й покращення життя народу необхідно міняти владу, і готове до тривалої і впертої боротьби, перемога над кучмократією та її представником неминуча. Учасники VII з'їзду Асоціації дослідників голодоморів в Україні палко підтримують боротьбу всіх, хто бореться за перемогу національно-демократичних патріотичних сил на чолі з *В.Ющенком*” [С. 106].

Таким чином, члени Асоціації чітко усвідомлювали доленосний характер політичного протистояння, обстоювали своє місце у виробленні засад громадянського суспільства.

Звичайно, що найбільше уваги приділялося різним заходам, де розглядалися питання, що так чи інакше стосувалися проблем голодоморів. Новостворена Асоціація доклала чимало зусиль, щоб направити у відповідне річище вшанування пам'яті жертв 1933 р. у 1993 р., її очільники брали участь у парламентських слуханнях 2003 р., численних форумах, конференціях, конгресах тощо. Рецензована книжка якраз і дає цілісне уявлення про ці кроки. Можна з упевненістю твердити: до всього, що було досягнуто у плані збереження пам'яті про найбільшу трагедію українства, всебічного вивчення цієї проблеми, введення у науковий обіг

колосальної кількості документів і свідчень очевидців, встановлення пам'ятних знаків у різних краях України, доклали своїх зусиль члени Асоціації.

Окремо треба сказати про книги, які побачили світ під грифом АДГУ. Згідно з підрахунками О.Веселової, їх вийшло загальним накладом понад 100 тис. примірників. Це різноманітна продукція: від узагальнюючих праць (колективну монографію “Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки. – Київ, 2003” цілком можна трактувати як доробок Асоціації з огляду на те, що значна частина її авторів є активними членами АДГУ), збірників конференцій і наукових праць відділу історії України між двома світовими війнами Інституту історії України НАНУ (жоден із них не вийшов без відповідних публікацій) до оприлюднення масивів свідчень очевидців голодомору, зібраних у різних куточках України, та невеликих за обсягом брошур, призначених для широкого загалу читачів. Ці праці подані у рецензованій книжці як бібліографічні покажчики до звітів того чи іншого з'їзду, а також як примітки до роботи. Їхній діапазон справді вражає. Прикметно також, що література охоплює практично всі регіони України, які зазнали свого часу голодового лихоліття.

Не менш цікавою і повчальною є інформація про особистості, тих людей, хто підставив свої плечі під важку, відповідальну місію. Думається, доречним буде сказати кілька слів про Автора. Олександра Михайлівна Веселова з перших днів опікувалася науковою діяльністю і друкованою продукцією Асоціації, брала участь у всіх її акціях, добре знайома практично з усіма активістами. Можливо, тому її робота виглядає такою щирою і переконливою.

Члени АДГУ попри те, що віддають свої сили трагічній проблемі, великі оптимісти. У звітній доповіді VIII (жовтень 2006 р.) з'їзду голова АДГУ Л.Лук'яненко сказав: “Ми клопочемося відповідно до чинного законодавства про державне фінансування Асоціації. Якщо фінансування буде, розширимо працю в усіх тих регіонах, де були голодомори. Не буде фінансування, будемо продовжувати нашу працю на громадських засадах. У всякому разі ясно, що за такої неукраїнської бездуховної влади наше служіння Україні є найважливіше і тому необхідне” [С. 110 – 111].

Найважливішим підсумком безкомпромісної, цілеспрямованої і значною мірою жертвовної діяльності членів Асоціації можна вважати дані соціологічного опитування, яке було здійснене у 2006 р.: 70% респондентів, згідно з даними ЗМІ, заявили, що визнають голодомор трагедією всього українського народу і тому хочуть більше знати про нього.

Зовсім недавно, здається, що ситуація стала змінюватися на краще: можна сподіватися, що державні структури виділять кошти хоча б на друк. Тому хочеться висловити щире надію, що праця О.Веселової, видана у кількості 300 примірників, діждеться масового накладу, буде переоформлена (скажімо, це стосується якості фотодокументів), від чого виграють читачі і справа поширення правдивої історичної інформації. На нашу думку, така книжка повинна бути у кожній бібліотеці.

ЕКОНОМІКА

ПОДАТКОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ В СИСТЕМІ ІНСТРУМЕНТІВ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ: ПИТАННЯ МЕТОДОЛОГІЇ

Оптимізація податкових механізмів: концептуальні підходи

Оптимізація податкового регулювання господарських і суспільних систем є важливим компонентом економічного управління, чинником суспільного благополуччя та розвитку. Цей компонент перебуває у взаємозв'язку з іншими підсистемами, він залежний від їх стану та значною мірою визначає напрям і темпи загального руху господарського механізму. В умовах ринкової економіки податкова політика завжди розглядалася як важливий регулятор дії – протидія негативним явищам і тенденціям ринку, стимулювання бажаних напрямів розвитку. Крім того, інтеграція економіки в світову, участь у міждержавних блоках та об'єднаннях вимагає перетворення існуючої національної податкової системи відповідно до загальних тенденцій уніфікації і гармонізації податкових структур різних країн, а також швидкого розвитку міжнародного податкового законодавства.

Як правило, реформування податкових систем у країнах, що формували ринкові економіки, зв'язувалося із зниженням ставок податків. У основі таких ідей лежало прагнення скоріше позбавитися від занадто великої, як це вважалося, ролі держави в економіці, а також розуміння простих і очевидних причинно-наслідкових зв'язків: існує механізм ухилення від податків – необхідно знижувати мотивацію такого ухилення; підприємництву вигідні низькі податки – слід стимулювати бізнес, вважаючи саме це безумовним пріоритетом і важелем соціального розвитку. І навпаки, актуалізація завдань реалізації певних соціальних програм асоціюється із зростанням значення перерозподільчої функції податків з такими ж очевидними причинно-наслідковими зв'язками.

Проте ставлення до податків виключно як до чогось похідного від логіки статичного макроекономічного балансування, рутинного бюджетування або вирішення конкретних соціальних завдань, презумує загальну функціональну обмеженість інституційного апарату і виявляє деяку наївність при обґрунтуванні концептуальних регулюючих підходів. Адже знання економічних відносин, відображених у моделях Лаффера, Парето, як й інших макроекономічних істин, а також переліку соціальних потреб, зовсім не припускає, що в міркуваннях щодо порядку держрегулювання (або відсутності такого), виступає лише як своєрідний регулятивно-кваліфікаційний мінімум, залишаючи вельми значний простір для вибору методів і характеру дії на господарські процеси. Але саме реалізація на цьому просторі суб'єктивних, з погляду шкільних абстракцій, підходів, причому підходів з чітко заданими обсягами, ритмом, правилами, критеріями та

орієнтаційними цінностями (а це насправді говорить про об'єктивність таких підходів та їх наукоємність), визначає міру ефективності втручання в економічні процеси, ефективність самих цих процесів і глобальну конкурентоспроможність, успішність національних економік.

Добре відомо, що вводячи певні податки, впливаючи на сферу дії суб'єктів і на об'єкти оподаткування, податкові бази, змінюючи ставки податків, вводячи або відмінюючи пільги чи певні санкції, взагалі – змінюючи умови оподаткування, держава стимулює або дестимулює бажані чи небажані явища, ефекти і тенденції.

Податки є не просто одним з економічних важелів, за допомогою яких держава впливає на ринкову економіку «ззовні», реалізуючи функції соціального балансування, забезпечуючи відомий перерозподільчий мінімум і підтримуючи діяльність суспільних інститутів. Податкова система в сукупності інструментів і регулятивних владних інститутів є могутнім механізмом управління економікою в умовах ринку і забезпечення вибраних пріоритетів розвитку.

Менш висвітленим є питання про міру необхідності, доцільності певних дій взагалі, наявності або відсутності відповідальності за те, що відбувається у того, хто втручається (або може втрутитися) в суспільне життя, у відтворювальну діяльність за допомогою податків. І, врешті-решт, питання про таке втручання має, як не дивно це прозвучить, дещо релігійний, культурологічний і особово-заангажований характер.

Адже є питання, що належать до сфери віри, висхідні до загального світогляду і що припускають те або інше відношення «мислячого суб'єкта» до здатності індивідумів до саморегуляції або до їх очікування якогось патерналістичного протекторату і напряду дій. Так можна чекати, що ступінь суспільної ефективності суми індивідуальних зусиль максимальний в умовах домінування ринкових зворотних зв'язків – саморегулювання ринку, а можна припускати можливість як оптимізуючого узгодження індивідуальних комерційних зусиль (мінімальний ступінь суспільного втручання), так і впровадження певних проектів і моделей розвитку, що підпорядковує (при цьому можливі варіанти з різним ступенем активності державно-інституційного втручання). Останнє може відноситися як до уявлення про необхідність державних гарантій функціонування сектора суспільних послуг, управління природними монополіями, так і до розуміння необхідності системоформуючої, структуроформуючої дії з боку уповноважених відповідним чином суспільних інститутів (перш за все в плані стимулювання розвитку високотехнологічних, інформаційноємких видів економічної діяльності).

Є, нарешті, сфера загальних, міждисциплінарних знань, наприклад, того, які механізми і регулятори застосовуються в сучасному світі у практиці різних держав. Можна скільки завгодно міркувати про відмінності англосаксонської і континентальної моделей соціально-економічного розвитку, виспівувати заново складені в кінці минулого століття гімни ринковому господарству, відомі скрізь, але які нав'язують для виконання в регіонах глобальної периферії. Їх лейтмотив народився з тих же постулатів, які сформували т.з. Вашингтонський консенсус, правил наслідування соціальних моделей епохи, що безповоротно пішла. (У «нашому» випадку можна пригадати не прив'язаний ні до якого реального соціально-економічного контексту пункт 3 політичних рекомендацій із згаданого «консенсусу» для країн, що бажали реформувати свої економіки, де зазначена податкова реформа, метою якої є створення широкої бази оподаткування і «помірність» граничних ставок податків»). Свідомо нереалістичні анархо-капіталістичні концепції і їх численні варіації «компрадорського» виконання ігнорують реальну практику використання податків у широкому контексті спочатку промислової, а пізніше і диверсифікованої технологічної, а також соціальної політики та інституційного регулювання взагалі.

Явна нереалістичність положень лібералізму, нав'язуваних «довірливим»

країнам, криється у суперечності положень згаданого Вашингтонського консенсусу з історичним досвідом тих же США, які значною мірою забезпечили успіхи власного економічного розвитку в ХІХ і в середині ХХ століття саме при відмові від ідеології економічного лібералізму. Так, перший керівник (секретар) казначейства (установленого в 1789 р. Конгресом органу, що постійно діє, з управління державними фінансами) А.Гамільтон уже у своїй першій, що стала програмною, доповіді конгресу США відзначив активну податкову політику (особливо митні збори) не тільки як основу державних доходів, але і як важливий засіб мобілізації фінансових ресурсів, перш за все, у зв'язку з необхідністю фінансування розвитку промисловості і торгівлі, а також виконання зобов'язань по дежборгу.

Слід зазначити, що і в подальшому саме активна фінансово-податкова політика сприяла інвестиціям в ефективно контрольовану урядом банківську систему США, причому головне федеральне банківське відомство не тільки випускало гроші від імені уряду, але й забезпечувало систему кредитів та страхування, що живила бурхливе промислове зростання (Див. [1, р. 134–168; 226 р.]).

Навіть часи, які сьогодні уявляються як епоха торжества ідей фритредера і дерегулювання в постсмітівській Британії, такими не були. Необхідність мобілізувати ресурси з метою розвитку, протистояння з наполеонівською Францією примушували уряд не тільки вибірково підходити до податків, але і регулювати ціни, рівні зарплати, умови трудової діяльності, тарифи, вводити заборони на експорт устаткування та виїзд кваліфікованої робочої сили. І лише затвердження Британії як лідера світової економіки змінило ситуацію і знову допустило часткове дерегулювання і податкову уніфікацію. І знов-таки за часів незгод, пов'язаних з Другою світовою війною, а також необхідністю відновлення і реконструкції, мобілізації ресурсів на розвиток капіталомістких галузей, частка вкладень держави в Британії досягла 30-40%, що підвищило роль саме фіскальної функції податків.

Особлива розмова про те, що недовгочасне, але украй руйнівне за наслідками торжество дивно примітивної концепції, що припускала зведення поняття «Державне регулювання економіки» до поняття «Макроекономічна політика» і обмеження обох питаннями підтримки економічного правопорядку, захисту прав власності і створення найзагальніших «правил гри», було б неможливим без чинників особового порядку. Адже успіх або неуспіх регулятивних моделей в тих або інших країнах багато в чому зумовлювалися компетентністю, комплексністю, взаємозв'язаністю дій, нарешті, обумовленістю, що приймаються рішення інтересами конкретних людей. У зв'язку зі сказаним відзначимо, що найбільші економічні провали траплялися саме в періоди «оскаженілого лібералізму», що супроводжувався непомірними і множинними податками, що зовсім не вписувалися в ліберальну схему, але лобювалися конкретними силовими групами, а також вимушено завищувалися через неефективність регулювання і виникаючі дефіцити. В результаті, оскільки під податкове законодавство не підведена наукова база, конкретні види податків мало взаємозв'язані або не взаємозв'язані взагалі, і вже не цілком ясно, чому, скажімо, діють ті або інші види обкладення.

Разом з тим, слід уточнити, що завдання оптимізації системи оподаткування походять не тільки з необхідності усунення певних помилок і деформацій. Вони виникають і для стабільних ринкових систем унаслідок зміни умов ринкової діяльності, самого середовища і правил господарювання.

Нарешті, оптимізація оподаткування – не самодостатнє завдання. Наявність функціональних взаємозв'язків з бюджетуванням, соціальною, технологічною політикою і т.п. доповнюється іншими інструментами регулювання, котрі можуть розглядатися як функціональні аналоги податків.

Більш того, постійне оподаткування як стабільний інститут державної влади затвердився далеко не відразу і як зазнавав зміни, так і піддавався спробам

модифікації і навіть ліквідації. Можна пригадати сумніви, яким англійський парламент піддавав постійні податки на загальнодержавні потреби (правда, це мало місце в контексті протистояння з королем). Крім того, історія свідчить, що постійні війни і величезні армії, з одного боку, могли створювати додатковий і вельми відчутний попит на використання податків, а з іншого, у разі загарбницьких успіхів, могли і позбавити від них населення метрополії.

Податкове регулювання може не тільки впливати, але і доповнюватися іншими інструментами економічної політики, що можуть мати подібні результати. Іншими словами, податки не є безальтернативним джерелом поповнення держбюджету. Різним країнам властиві свої підходи і механізми мобілізації засобів, використовуваних на потреби загальнонаціонального розвитку або в інших цілях, бажаних розпорядникам суспільних фінансів, інакше кажучи, власті. Особливо значний простір у цьому плані виникає у випадках обмежень ринку і вільної конкуренції (тим більше – їх відміни), чому сприяє ідеологізація владних режимів і, відповідно, публічне обґрунтування використовуваних перерозподільчих механізмів. Так, чималу роль у мобілізації засобів населення в СРСР зіграли випуски облігацій Держзайму різних років. Аналогічний інструмент використовувався у Німеччині в 1933-1937 роках, коли реалізовувалася розроблена під керівництвом міністра економіки рейху Я.Шахта концепція прихованого кредитування і фінансування військової галузі через підставне Металургійне дослідницьке суспільство з видачею інвесторам процентних векселів на суму майже 12 млрд. марок, які пішли на майбутню війну. У той же період, знову-таки за ініціативою міністерства економіки, був узятий кредит в 1 млрд. рейхсмарок, який був витрачений виключно на створення робочих місць.

Типовим прикладом довільного (довільне – не обов'язково «волютаристське») використання суспільних засобів є мобілізація на певні потреби доходів, отриманих від використання природних ресурсів, мінеральних копалин. У Лівії, скажімо, такі мобілізаційні інструменти не тільки розглядаються як альтернатива податковим надходженням, але і є засобом фінансової підтримки тих, хто в іншій ситуації повинен би поповнювати своїми засобами скарбницю.

В умовах активної товарної торгівлі використовуються і способи економії золотовалютних резервів, що знижують «навантаження» на систему оподаткування (особливо в умовах підвищеної державної ролі в прямій господарській діяльності). Наприклад, бартерний обмін рурського вугілля на бразильську каву, німецьких штучних добрив на єгипетське деревне волокно та ін. (відзначимо, що був і руйнівний для державних фінансів бартер часів горбачовської лібералізації в період занепаду СРСР).

Що ж до інших зовнішніх по відношенню до податків інструментів і чинників, то їх вивчення доцільно пов'язати із загальними пріоритетами соціально-економічного розвитку.

Ключові завдання податкового регулювання на сучасному етапі

Ключовою теоретичною, навіть світоглядною складністю відносно сучасного оподаткування є уточнення пріоритетів дії. І в цьому відношенні важливою проблемою є з'ясування системного зв'язку між податками і максимізацією багатства, проведеного на національній території продукту (очевидно, що в даному випадку йдеться про цілком традиційний для економічної науки предмет). І, звичайно, головне у зв'язку з цим – те, що податкова система пов'язана із станом справ у реальному секторі економіки, фінансів підприємств, власної ресурсної бази. Тому необхідне впровадження такої моделі податкової політики, яка сприяє поживленню ділової активності, її якісному вдосконаленню та економічному зростанню.

Відзначимо, що коли йдеться про вдосконалення податкової політики, слід у першу чергу подумати про нові явища, а також про ті чинники, які визначають

необхідність діяти і щось міняти. На наш погляд, з методологічної точки зору, принципово нові явища в підходах до оподаткування найбільшою мірою прив'язані до двох ключових змін. Одне з них стосується необхідних змін у регулюванні інвестиційних ресурсів, потоків капіталів і, відповідно, режимів комерційної діяльності, а інше – новацій техногенного порядку, інформатизації соціально-економічної сфери як податкової бази, з одного боку, і самого механізму оподаткування – з іншого.

Спершу пригадаємо, що податкове законодавство здавна використовується в контексті спроб держав утримати або повернути капітали шляхом впливу на ухвалення інвестиційних та інших економічних рішень корпораціями і громадянами. Відзначимо, що відтік і приплив капіталу в законному і прийнятному порядку, що, з погляду економічної теорії, традиційно розглядається як міра оптимізації територіального розміщення інвестиційних ресурсів, сьогодні вже бачиться в іншому вигляді. Проте сьогодні вплив на капіталопотоки є елементом і чинником глобальної конкурентної боротьби, а активізація капіталоутворення зводиться в ранг стратегічних завдань інституційної політики.

Якщо буквально підійти до питання, можна констатувати, що найчастіше в зв'язку з цим вдаються до маніпулювання податковим законодавством шляхом внесення змін до податкового законодавства, нормативних регулятивних систем, процедур реєстрації і т.п. для поліпшення режиму роботи власників капіталів або, навпаки – усунення небажаних для відповідних економічних агентів положень, правил, вимог.

Справді, таке «навантаження» на податкові механізми - явище не нове. Разом з тим в останні десятиліття, і перш за все у зв'язку із загостренням глобальної конкуренції за ресурси, в т.ч. і фінансові, вона бачиться в дещо іншому контексті. З одного боку, боротьба за капітали пов'язана з боротьбою за кадри як носіїв капіталу (в інтелектуальній формі), а з іншого з прагненням захопити контроль над інформаційними масивами і технологіями. І у тому, і в іншому випадку регулювання фінансових, капітальних потоків є привабливим стимулом для інших видів стратегічних ресурсів, що створює додаткові виклики перед розробниками податкової політики.

Слід сказати, що податкові інструменти боротьби за капітали в найпрямішому сенсі часто походять від, умовно кажучи, макроекономічної наївності і іноді навіть являють собою жест відчаю: адже змінити фактично правила гри – справа сама по собі дорога, ціною цьому є стабільність і довіра до уряду, всієї держави як надійного і передбаченого гаранта господарській діяльності. А більш дієвим засобом припливу (або протидії відтоку) капіталів є маневрування обліковою ставкою, що, проте, доступне небагато чим, залежить від стабільності і потужності фінансово-монетарної системи, а найефектніше виглядає у виконанні єдиного глобального гравця – США в особі її ФРС і функціонально зв'язаних з нею інститутів (досить пригадати агресивне підвищення відсотка за часів президентства Р.Рейгана).

По суті, найбільш чітка вербалізація відповіді на виклик максимізації обсягу капіталізації національної економіки зводиться до формулювання вельми широкого комплексу завдань по створенню державою сприятливого податкового клімату, що означає таку податкову політику, яка сприяла б створенню для конкретних інвесторів надійних і по можливості максимально прибуткових інвестиційних портфелів. І значення мають не тільки розміри ставок, але всі змінні характеристики податків, а також процедур їх стягування. Йдеться і про вибір правильного співвідношення вживаних загальних підходів до вибору інструментів оподаткування (пряме – непряме, централізоване – децентралізоване), і про гарантування максимальної прозорості податкової системи, навіть психологічне сприйняття її в цілому і в окремих проявах.

Останні зауваження актуалізують дещо несподіваний поворот теми: слабка

держава загалом і не може побудувати достатньо конкурентоздатну фінансово-економічну і, зокрема, ефективну податкову систему, обмежуючись відтворенням окремих її підсистем і атрибутів. Разом з тим, природним прагненням будь-якої держави, будь-якого уряду є її створення або хоча б максимальне наближення до цієї мети. І в даному відношенні використовуються різні підходи. У якнайкращому випадку слід говорити про комплексну програмно-цільову політику з виділенням цілей, засобів, широких механізмів податкового і взагалі макроекономічного регулювання, коли функція оподаткування доповнює і доповнюється іншими функціями державного апарату (оптимізація бюджетного процесу, підтримка ставки відсотка, валютного курсу та ін.). У деяких, досить специфічних випадках боротьби за капітали, фінансові ресурси (і в цьому відношенні на логіку макроекономічної оптимізації накладається глобально-конкурентний чинник), у зв'язку із збільшенням мобільності капіталів, особливо «коротких», навіть «гарячих» грошей, використовують поняття «Конкурентоздатні податкові системи».

Багато урядів роблять певні кроки в боротьбі за залучення платників податків. І можливі рішення тут різноманітні: від пільгового або навіть нульового оподаткування дивідендів до застосування агресивних методів недобросовісної податкової конкуренції, з використанням офшорів, податкових притулків, створення інших пільгових режимів, навіть закривання очей на деякі прояви фінансової несумлінності (можливості чого, правда, останнім часом були дещо ущемлені міжнародними зусиллями, ухваленням загальноєвропейських норм і принципів на міжнародному рівні, і перш за все в контексті діяльності FATF, поліпшенням інформаційного обміну між податковими, правоохоронними, статистичними органами різних країн). Помітну роль у справі міжнародного регулювання і запобігання недобросовісній податковій конкуренції грає Організація економічного співробітництва і розвитку, що виступила ще в 1998 р. з доповіддю, присвяченою проблемі протидії негативним проявам податкової конкуренції, відповідному дослідженню податкової політики країн-членів ОЕСР та інших держав, а також виробленню критеріїв для визначення недобросовісної податкової конкуренції, а також сприятливих податкових режимів, виробленню методів боротьби з відповідними негативними явищами [3, 82 р.].

Не слід забувати і про потенціал місцевого, територіального податкового стимулювання інвестицій. Так, місцева влада може відмовитися від стягування податків з найважливіших інвестиційних проектів, звільнити від них іноземних інвесторів. У Німеччині і Франції, в деяких регіонах, де муніципалітетами проводиться бюджетне стимулювання створення нових робочих місць, мають місце ще і податкові пільги для підприємств, що самостійно організують професійну підготовку і перепідготовку своїх робітників та службовців.

Предметом особливої уваги виступають різноманітні і багатоаспектні взаємозв'язки податкової політики і технологічного прогресу. Перш за все, слід зазначити, що НТП, його фінансування і його ж вимоги до податкових, інституційних систем радикально змінюють кількісні і якісні критерії регулювання. Скажімо, теза про створення в ЄС до 2010 р. найбільш конкурентоздатної в світі, динамічної економіки, заснованої на знаннях, оформлена у відеофіційній стратегії в 2000 р., пов'язана з трьома пріоритетними сферами забезпечення прогресу: науково-технічною, інноваційною і освітньою, припускає істотну модифікацію підходів до оподаткування, що пов'язане із значним збільшенням витрат. Так, тільки заходи по зміцненню науково-технічного потенціалу припускають збільшення витрат на НІОКР з поточних 1,9% до 3,0% ВВП (на 2/3 за рахунок інвестицій приватної промисловості і на 1/3 – державних витрат), а також розширення панєвропейської співпраці в рамках європейської рамкової програми НІОКР (конкретний показник – 3% ВВП, був прийнятий на саміті Барселони в березні 2002 р.) [4]

Кажучи про принципову зміну підходів до оподаткування, продиктованих особливостями нового часу, відзначимо наступне. По-перше, за період активного впровадження інформаційних технологій в умовах сучасних НТП та інституційних управлінських систем змінилися пріоритети, з'явилися нові цілі і методи державної економічної політики, відповідно до чого відбулися значні зміни в податковому регулюванні як в елементі макроекономічного регулювання ринкової економіки. По-друге, техногенні реалії змінили податкову базу: зникли одні, застарілі форми економічної діяльності і виникли інші, нові господарські явища, причому в значних обсягах. Взагалі, база оподаткування, як і саме відтворення, все більше «дематеріалізується»: відповідно до збільшення інформаційних компонентів господарської діяльності воно також «зміщується» у сферу того, що традиційно сприймається як послуги, в сферу «чистої» інформаційної діяльності. По-третє, інформатизація змінила саму систему оподаткування, комп'ютеризувавши і удосконаливши рутинні процеси, зробивши багато сфер економічної діяльності прозорішими і доступнішими для контролю (разом з тим, виникають і нові, невідомі, навіть непомітні податківцям сфери господарської активності).

Сказане (щодо регулювання капіталопотоків, техногенних реалій, глобальної конкуренції в сучасних умовах інтернаціоналізації) дає можливість по-новому поглянути на функції оподаткування.

Ця функція полягає у формуванні грошових доходів держави для утримання апарату, армії, підтримки бідних верств населення, фінансування сфер охорони здоров'я, освіти, науки і техніки, захисту навколишнього середовища, покриття інших необхідних витрат. «Чистої фіскальності» оподаткування, поза завданнями стимулювання розвитку вітчизняного виробництва, заохоченням інвестиційної активності товаровиробників, а також, залежно від ситуації – соціальної стабілізації на сучасному етапі вже бути не повинно. Інакше внаслідок неефективності і функціональної неадекватності подібна державна податкова політика досить швидко призведе до банкрутства влади (якщо навіть не держави).

Новизну цієї функції забезпечує внутрішня технологічна модернізація, здатність працювати з використанням сучасного програмного забезпечення, забезпечувати роботу з великою кількістю фізичних і юридичних осіб швидко і ефективно.

Податкова система з виключно фіскальним характером, не орієнтована на стимулювання розвитку вітчизняного виробництва, досягнення широкого спектра ранжированих за пріоритетами цілей соціальної політики (перш за все підтримка освіти, науки), на заохочення інвестиційної, інноваційної активності, приречена на низьку ефективність, будучи неадекватною конкурентній моделі розвитку суспільних і технологічних механізмів, сучасному ринковому мисленню. Саме тому вона навіть неминуче буде в достатньо стислі терміни знехтувана владою або відторгнута як господарюючими суб'єктами, так і громадянами.

Функція перерозподілу, хоча багато в чому і перетинається з попередньою функцією, пов'язана з набагато більшою гнучкістю і динамізмом. Податки, традиційно використовувані з метою перерозподілу ВВП на користь найзначущіших, з погляду держави, сфер, галузей, напрямів соціально-економічного і регіонального розвитку, сьогодні є могутнім перерозподільцем фінансових потоків з явно вираженою тенденцією концентрації ресурсів на стратегічно важливих, інформаційноємких напрямках. Через податки держава впливає на суспільне відтворення, виходячи з науково обґрунтованих пріоритетів, причому такі обґрунтування і дія тільки на перший погляд мають суб'єктивістську природу. Адже якщо подивитися на глобальну конкуренцію, що відбувається, можна побачити застосування подібних інструментів у практиці різних держав, причому переліки інструментів цілком точно характеризують і ступінь розвиненості конкретної держави, і ступінь її успішності. Технополіси, програми

розвитку університетів, підвищення кваліфікації, створення інфраструктури для високотехнологічних форм бізнесу – ось приклади із згаданих інструментальних «переліків». Відзначимо лише, що податки використовуються як джерело тимчасової компенсації низькій рентабельності авангардного, іноді взагалі дотоварного виробництва, маючи на увазі не тільки майбутню рентабельність, коли додатковий перерозподіл і не знадобиться, але і суспільний ефект. Причому виробництво, що стало серійним, згодом саме може стати фінансовим донором, об'єктом оподаткування, що дає фінансові ресурси майбутнім інноваційним проектам.

Функція стимулювання логічно і функціонально продовжує попередню, але її дія концентрується саме у сфері реалізації суспільних пріоритетів. І в даному відношенні можна згадувати численні суб'єкти як такі, що розглядаються як суспільно значущі господарській діяльності, проте згадуватися повинні скоріше суб'єкти підприємництва на території технопарків, бенефіціари всіх видів підтримки, дотацій, пільгового кредитування і т.п. Податки в даному випадку виступають як джерело, що живить додаткові доходи тих господарських агентів, які є тим екзогенним втручанням в дію функцій попиту і пропозиції, яка зумовлює бажані зрушення точок рівноваги ринку.

Функція обмеження певних видів активності, яка часто позначається «жорсткішим» терміном «заборонна», являє собою протилежність функції стимулювання. Адміністративні заборони можуть мати місце, але подібні акції повинні мати соціально-юридичну обґрунтованість, концентруючись переважно в сферах, пов'язаних із забезпеченням суспільної і технологічної безпеки, біля екологічних, морально-етичних обмежень. «Заборонність» економічна, як правило, – це створення несприятливих умов роботи шляхом введення особливих податків, кількісних, нетарифних обмежень, використання штрафів, санкцій та ін.

Ця функція, незважаючи на нетрадиційне формулювання, може бути ідентифікована як цілком самостійна: вона відповідає різноманітним прагненням і діям, наприклад пов'язаним з необхідністю раціоналізувати або спростити податкову систему, адаптуватися до міжнародних стандартів оподаткування, забезпечити однопорядковість соціально-економічних систем (можна пригадати уніфікацію податкових режимів країн-кандидатів на вступ до Євросоюзу, зокрема впровадження ПДВ та ін.), з прагненням стимулювати експорт і розвивати міжнародно спеціалізоване виробництво та ін. Відзначимо, що навіть вказаний перелік цільових функцій дозволяє констатувати значну «міжнародно-інтеграційну» компоненту даної функції, що не дивно в епоху глобалізації. Причому факт перетину з цільовими установками інших функцій не повинен бентежити: подібне вже констатувалося вище.

На відміну від інших функцій, які могли б бути названі, але не називалися («соціальна», «екологічна» та ін.), структуроутворююча функція володіє більш яскраво вираженими економічними характеристиками і детермінантами. Причому на сучасному етапі становлення і динамічного розвитку інституційних систем і відкритих економік вона звертає на себе особливо пильну увагу.

Детермінанти модифікації податкової системи України

Система оподаткування України формувалася впродовж 90-х рр. минулого, а також на початку нового сторіччя за допомогою пристосування радянської податкової структури і принципів оподаткування централізованої планової економіки до ринкових умов господарювання, усунення або введення, зміни ставки або порядку стягування того або іншого виду податку, причому, як правило, з метою максимізації доходів бюджету і бажано – в найкоротші терміни.

Необхідність радикальної оптимізації системи вітчизняного оподаткування

була очевидна відразу і всім, що, проте, довгий час не спричиняло за собою належних зусиль. І не дивно: в Україні взагалі була відсутня ув'язка різних компонентів ринкових реформ між собою. Так, структурні ринкові перетворення, політика приватизації і залучення іноземних інвестицій йшли на різних швидкостях, і спроби приватизувати навіть крупні об'єкти або здійснити масові продажі не супроводжувалися успіхами по налагодженню випуску конкурентоздатної, зокрема високотехнологічної продукції, а система податків, хоч і критикувалася, використовувалася і, як правило, малоєфективно для латання дірок у бюджеті і задоволення запитів конкретних пільговиків або лобістів.

Високий рівень оподаткування, що мав місце, виходив за межі не тільки доцільності, але і здорового глузду, перевищуючи часом валовий прибуток суб'єктів комерційної діяльності. Це не тільки стимулювало підприємців до приховування доходів, виштовхувало «в тінь», але і руйнувало саму суспільну систему. Адже якщо справна сплата податку в повному обсязі не тільки означає згоду платника з несправедливістю по відношенню до нього, але і є прямим шляхом до його банкрутства, фізичної ліквідації, він об'єктивно позиціонує себе як антидержавницький (гірше, якщо ще і антигромадський) елемент.

Завдяки зусиллям останніх років Україна спочатку отримала здоровішу податкову систему, а потім і Податковий кодекс як продукт праці серйозних експертів і теоретиків, розроблений кваліфіковано і системно. Разом з тим слід усвідомлювати міру цієї системності, а саме те, що вона не може вийти за рамки мезоекономічного масштабу, відображаючи «кращі спонуки» компетентного відомства (в даному випадку Мінфіну України).

Потреба в подібному кодексі, покликаному стати практично єдиним нормативно-правовим актом, регулюючим усі податкові питання, зокрема визначення переліку податків і зборів, характеру взаємин податкових органів і платників податків, міжбюджетних відносин, порядок розрахунку і сплати всіх передбачених податків, назріла вже давно. Такий документ повинен вивести податкову систему країни на якісно новий рівень взаємин між податковими органами і платниками податків, і подібне вже має місце в цілій низці країн.

Разом з тим, оптимізація нормативно-правової бази, тим більше в одній із сфер, нехай і такій важливій, як податкова, — лише маленька дециця необхідних змін.

Оцінка будь-якого податкового законодавства або системи оподаткування в цілому не має самостійних якісних характеристик, окрім як кваліфікаційних. Призначення і того, й іншого — забезпечити владу можливістю здійснювати податковий перерозподіл у суспільстві, а в ще вужчому сенсі — ефективно проводити податкову політику. Максимізація зборів, виходячи з певних (в ідеалі — оптимальних для суспільства) нормативів, забезпечення рівності або елітарності (для деяких країн типовими елементами оподаткування є пільги для певних верств населення — військовослужбовців, держслужбовців), так само, як і інші завдання, самі по собі не означають скільки-небудь помітного поліпшення добробуту і рівня життя, які прив'язані до динаміки і якості виробництва.

Як і раніше в Україні немає виконаної іншої, важливішої умови успішного розвитку — програмно-цільового підходу, що чітко артикулює, з визначенням стратегічних цілей, практичних завдань науково-технічного прогресу, перекладу економіки в новий якісний стан інформатизації, які органічно підживлюються в ході інноватизації.

А натомість українське суспільство виявилося дуже податливим ідеологічним установкам (установкою, що спрацювала, виявився лібералізм—дерегулювання) на геополітичне зваблювання (когось вабить Захід, когось Схід), що не могло не переродитися в політичні спекуляції і галасливі, електорально-орієнтовані кампанії.

Звичайно, для будь-якого економічного просування вперед необхідний «першопштовх»: потенціал руху, який дають певні стартові інвестиції, так або інакше мобілізовані фінансові ресурси. Разом з тим Україна могла використовувати як такі ресурси засоби, що отримуються від приватизації, продажу, у тому числі і міжнародних, економічних об'єктів. Проте об'єкти продавалися, а виручені гроші йшли як у пісок, витрачалися на поточні потреби. Так траплялося і з найгучнішими приватизаційними подіями, наприклад, що мали місце тоді, коли продавалася і перепродувалася Криворіжсталь.

У результаті не вдалося використати ні власні, ні іноземні інвестиції як важливий чинник стабілізації національної економіки. Якщо зростання валового внутрішнього продукту в Польщі почалося вже в 1992 р., а в Чехії й Угорщині – в 1994 р., то в Україні – в 2000, і то після в 2-3 рази глибшого спаду виробництва, ніж в країнах Центральної Європи. Причому це зростання, хоч і було значним – 12% в 2004 р., не відрізнялося стабільністю. Нарешті, у такого зростання є достатньо близька межа: воно пов'язане з вичерпанням потенціалу відновної післякризової динаміки і з об'єктивними лімітами попиту на допоміжні технології на світовому ринку.

Як наслідок, маємо закріплення за країною периферійного статусу, фінансові обмеження зростання, які вже не подолає ніяка, навіть найкраща податкова система, оскільки база оподаткування відчутно обмежена фізично. Адже технологічно допоміжне виробництво в сучасну інформаційну епоху, за визначенням, відносно малоприбуткове і оперує обмеженими оборотними коштами унаслідок ножиць цін на авангардні і рутинні товари і послуги.

Від характеру і результативності функціонування податкової системи багато в чому залежить реалізація всіх ключових економічних рішень у країні, особливо тих, які пов'язані із структурною політикою, реалізацією довгострокових стратегічних соціальних завдань. Адже держава не просто забезпечує підтримку конкретних необхідних для суспільства інститутів, а стимулює підприємницьку діяльність в одних напрямках і дестимулює в інших, забезпечує цілісність загальнодержавних інтересів, а також комерційних інтересів підприємців. Оптимально функціонуюча податкова система може і повинна сприйматися як «особисто потрібна» самими платниками податків, і не тільки тому, що всі «мудрі і гуманістичні» думають про ближнього і враховують потенціал максимізації виробництва і, відповідно, розподілюваного доходу та продукту внаслідок дії коопераційного механізму країнного масштабу.

Для підприємців податковий механізм може бути, з урахуванням цілеспрямованої бюджетної політики, засобом створення нових напрямів і ніш господарської активності. Для фізичних осіб він, будучи зв'язаним все тим же бюджетним механізмом, є гарантом реалізації особи, формує наукову, освітню, регіональну політику в країні. І хоча афоризм Б.Франкліна про те, що «в цьому світі можна бути упевненим тільки в тому, що є податки і смерть» [1], завжди відгукуватиметься співчутливими нотками в душі платника податків, подолання неприйняття податків – справа посиленна і реалізовується в ході продуманих податкових реформ.

Функціональна спрямованість державної податкової політики може і повинна припускати об'рунтоване, продумане градування пріоритетів, послідовне досягнення мети, формування технологічно передової, інформаційно орієнтованої економіки. Разом з тим, виключно оптимізацією оподаткування всі суспільні проблеми не вирішити, і ми знову підходимо до того ж: констатації подальшого скачування країни в болото глобальної периферії і перетворення на технологічний

придаток країн—лідерів світової господарської системи. Навіть злагоджено фіскальний, що діє, і зокрема податковий механізм, створює передумови економічної і соціальної стабільності, навіть прогресу в суспільстві, сам по собі він не забезпечить уряд необхідними ресурсами для виконання своїх повноважень, зобов'язань, а суспільство – необхідними ресурсами зростання.

Таким чином, формування ефективної податкової системи для України на сучасному етапі – це не просто самостійна економічна проблема загальнодержавного значення. Оскільки невідкладним завданням державної економічної політики стає розробка таких стратегії і тактики розвитку, які припускають досягнення синтезу фінансово-інвестиційних та інноваційних рішень, податки – це інструмент соціально-економічного розвитку, узгоджений з іншими інструментами і порядком функціонування всіх господарських підсистем.

Джерела та література:

1. Vernon R. International Investment and International Trade in the Product Cycle // Quarterly Journal of Economics – Vol. 80. – 1996. – May. – Pp. 134-168.
2. Davis E.P. Debt, Financial Fragility, and Systemic Risk. – Oxford University Press, Inc., 1993. – 226 p.
3. Harmful Tax Competition. An Emerging Global Issue / Organisation for Economic Co-Operation and Development. – Paris, 1998. – 82 p.
4. Шелюбская Н. «Форсайт» – механизм определения приоритетов формирования общества знаний стран Западной Европы. – http://iee.org.ua/files/alushta/81-shelyubskaya-forsite_mech.pdf.
5. B.Franklin Quotes // Brainy Quote. – <http://www.brainyquote.com>.

ПРОЦЕСИ СУЧАСНОЇ ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗАЦІЇ В АЗІЙСЬКО-ТИХООКЕАНСЬКОМУ РЕГІОНІ У ВИМІРАХ ГЛОБАЛЬНОЇ КОНКУРЕНЦІЇ

I. Вступ

Одним з пріоритетних гео економічних напрямів для України є Азійсько-Тихоокеанський регіон (АТР), до якого входять динамічні та надзвичайно конкурентоспроможні на різних сегментах світового ринку країни. Таким чином, можна зазначити, що актуальність даного дослідження визначається нагальною потребою визначення основних цілей торгово-економічного співробітництва України з країнами АТР за широким спектром його форм, у контексті тенденцій глобалізації та регіоналізації та з урахуванням потенціалу такого співробітництва й потреб вітчизняної економіки.

Проблематика інтеграційного розвитку вивчалася в роботах П.Баклі, М.Кесона, Дж.Даннінга, Д.Джерміно, М.Енрайта, А.Ругмана, в численних публікаціях міжнародних та національних спеціалізованих структур економічного регулювання. В українській науці проблеми розвитку країн АТР також піднімалися неодноразово, зокрема, вони дістали висвітлення в роботах В.Будкіна, В.Вергуна, М.Дудченка, А.Кредісова, Д.Лук'яненка, В.Новицького, Ю.Пахомова, А.Поручника, А.Румянцева, А.Філіпенка, С.Фоміна та інших.

Метою статті є виявлення напрямів оптимізації інтеграційного розвитку в регіоні в контексті сучасних тенденцій інтернаціоналізації, а також обґрунтування концептуальних засад дослідження характеру економічного розвитку країн і методів співробітництва України з державами АТР. Реалізація даної мети здійснювалася шляхом розв'язання ряду завдань: визначення системних взаємозв'язків між тенденціями глобалізації та регіоналізації, обґрунтування найдоцільніших форм торгово-коопераційної взаємодії в регіоні, обґрунтування галузевих та науково-технічних пріоритетів розгортання виробничого кооперування та науково-технічної взаємодії України з державами АТР.

Розвиток новітніх інформаційних і комп'ютерних технологій привів до революційних змін інвестиційних механізмів, виникнення нових можливостей мобілізації фінансових ресурсів у світовій економіці, а також значного модифікування фінансового регулювання з боку держав, міжнародних організацій, моніторингу та управління інвестиційно-інноваційною діяльністю, фінансовими ризиками на комерційному рівні. Одночасно з'явилася можливість генерації нових фінансових інструментів і цілодобового проведення міжнародних фінансових операцій. Це дало підстави Н.Яблонській констатувати, що «у світі на кінець минулого століття склалася мережа країн, де основна частина багатств створена не за рахунок екстенсивного матеріального виробництва, а за рахунок інтелектуального капіталу, втіленого в технологіях, проєктах, „ноу-хау”, системах менеджменту, тобто інтенсивного виробництва та сфери послуг» [1, С. 131].

Як показує практика глобалізації кінця ХХ–початку ХХІ ст., дедалі більшою мірою набирає силу процес регіоналізації світового економічного простору. Цей процес пов'язаний як із тенденціями загальносвітового масштабу, так і з пріоритетами регіонального характеру. Так, розвиток країн АТР відображає як південно-азійську специфіку, так і глобальні тенденції лібералізації, новітні інноваційні процеси, які проявляються на рівні торгівлі, міжнародного кооперування виробництва, міжнародних валютно-фінансових відносин тощо. Фактично йдеться про системні зв'язки між множинами різних ієрархічних рівнів, які віддзеркалюють і загальні, родові, і індивідуальні, видові ознаки. Як відзначається в економічній літературі, «регіони різних ієрархічних рівнів утворюють територіальну єдність світових господарських процесів» [2, С. 190], і в цьому відношенні країни АТР відіграють дедалі помітнішу роль у складному механізмі світогосподарських відносин.

Сказане пов'язане із зростанням їхньої міжнародної конкурентоспроможності, а ця остання, в свою чергу, значною мірою впливає із вдалої стратегії розвитку регулятивних соціально-економічних інститутів національного та міждержавного, регіонального рівнів. Наприклад, можна констатувати, що геоекономічна стратегія Китаю не тільки змушена пасивно адаптуватися до реалій та структур глобалізації, що зараз народжуються, але й набуває нової ролі, отримуючи можливість активно брати участь у їх формуванні. Проте у цьому відношенні виникає необхідність широкого геостратегічного бачення ситуації. Так, якщо в Старому світі концепція відкритого регіоналізму вже склалася, має конкурентні перспективи і реалізується в діяльності Євросоюзу, то в Азії ця доктрина ще шукає свій шлях розвитку і значною мірою спирається на регулятивні, навіть патерналістські

системи традиційного типу.

Приклади Японії, Південної Кореї, країн АСЕАН, а в останні десятиліття й Китаю свідчать про те, що саме країни даного регіону найбільш чітко усвідомили, що для конкурентного успіху окремих виробничих, комерційних структур, національних фірм на міжнародних ринках та у власних відкритих економіках просто нових технологій, нових навиків недостатньо: необхідні інституційні зміни в економіці. Як справедливо відзначав О.Довгий, «у сучасному висококонкурентному світі, за умов розгортання нової хвилі науково-технічного прогресу, змістом якого виступає інформатизація й «інноватизація», зростає значення інституційного забезпечення НТП на національному рівні, а також міжнародного співробітництва у високотехнологічних галузях з метою максимізації використання науково-технічного потенціалу» [3, С. 214]. Адже навіть в успішних розвинутих ринкових країнах існує проблема поширення технологій, для чого використовуються інтеграційні інструменти сприяння.

Зрозуміло, що в країнах, які розвиваються, а також здійснюють трансформаційні процеси, ця проблема є значно серйознішою, і тому «простий» вихід компаній на вільний, не регульований державою ринок може і не привести до ефективного технологічного розвитку, інноваційного прориву. Це пов'язано із тим, що, з одного боку, компанії можуть просто «не потягнути» прямі й супутні фінансові витрати, а з іншого, в них і немає потенціалу для того, щоб організувати співпрацю з регулятивними інститутами, іншими комерційними суб'єктами інноваційного процесу, зокрема із компаніями-постачальниками технологічного обладнання, ідей, «ноу-хау» тощо. В.Іноземцев у цьому зв'язку відзначав, що «нові індустріальні держави, в першу чергу Південно-Східної Азії, надто жорстко, хоча і цілком справедливо пов'язують свої перспективи з проривом до ряду промислово розвинутих країн та будуть використовувати для цього усі можливості» [4, С. 532–533].

Для реалізації цих цілей у країнах АТР було створено цілу низку інститутів. Більше того, інституційні зміни, які сприяють динамізації науково-технологічного розвитку та які, вочевидь, потребують завдання регіонального розвитку, прямо «вмонтовуються» в процеси регіональної інтеграції, в той час, як остання не може не виступати системним елементом формування не тільки нового механізму міжнародного поділу праці в глобальному масштабі, але й суспільного устрою на рівні національних відтворювальних комплексів.

Концепції азіатського регіоналізму, що з'явилися наприкінці 90-х рр., поступово еволюціонували і набули вигляду проєктів загально регіональної економічної і фінансової інтеграції. Слід відзначити, що ідеї субрегіональної економічної інтеграції на рівні АТР почали з особливою активністю висуватися напередодні азіатської фінансової кризи, а в її розпал та по її закінченні з метою подолання наслідків фінансової кризи, недопущення повторення і запобігання подібним подіям додатково виявилось прагнення до вироблення конкретних інтеграційних програм та бажання налагодити тісніше співробітництво, зокрема з метою надання взаємних гарантій та допомоги.

На відміну від ситуації, до якої потрапила Україна, коли жодне з регіонально близьких інтеграційних об'єднань не постало скільки-небудь помітним фактором вступу до СОТ, налагодження відносин з третіми країнами, участь у АСЕАН є важливим фактором інтеграції у світову економічну систему, вступу до СОТ (передусім для В'єтнаму), постає стимулом розвитку міжнародної торгівлі, інвестиційного співробітництва та виробничої кооперації зі США та Європейським Союзом.

Динамічний, навіть бурхливий розвиток країн АТР постав фактичним

приводом до поглиблення глобалізаційно-регіоналізаційних контрверсій. Причому у гео економічних пріоритетах країн, що належать до регіону Південно-Східної, а також та Східної Азії, крім Японії, вочевидь, проявилася більша схильність до блокових об'єднань, ніж до фронтальної лібералізації під впливом процесів глобалізації. Навіть щодо Японії термін фронтальна лібералізація є до певної міри умовністю, враховуючи її торговельно-обмежувальну, протекціоністську практику. «Глобалізація стягує до купи найбільш різні (за рівнем господарського розвитку, за культурною та історичною спадщиною, за світоглядними настановами та ідеологією) суспільства, водночас породжуючи нову сильну диференціацію між ними» [5, С. 187]. Водночас регіоналізм виступає для країн регіону засобом протидії англо-саксонській експансії, тиску країн Північної Америки та Західної Європи.

АСЕАН не тільки не протистоїть принципам і нормам міжнародної торгівлі та глобалізації, а навпаки виступає як наслідком, так і каталізатором останньої. Будучи створеним ще в 1967 р., дане міжнародне угруповання об'єднує країни із дуже різними соціально-політичними системами, національними пріоритетами розвитку і навіть кардинально відмінними культурними архетипами, ідеологічними основами (країнами угруповання «представлені» демократичний, військовий, авторитарний, комуністичний та ін. типи правління). Втім, прагматизм та раціоналізм суб'єктів, що інтегруються, дозволили побудувати вигідну модель багатостороннього співробітництва у торговельно-економічній, політичній, соціальній, та навіть військовій сферах.

Тому не дивно, що типовим для великої кількості експертів з даного регіону є констатація нових суперечностей, що їх породжує глобалізація, яка, крім того, «знищує робочі місця та ринки та загрожує сталим способам життя», оскільки багато людей в країнах, що розвиваються, можуть «опинитися на узбіччі процесу, який, схоже, мало пов'язаний із прагненням зменшити розрив у рівнях життя» [6].

Сучасна міжнародна практика свідчить про існування кількох ефективних моделей технологічного трансферту та використання в глобалізованій господарській практиці результатів НДДКР, які отримувались іншими агентами комерційної діяльності, навіть такими, що перебувають у найвіддаленіших куточках світу. Йдеться про такі поширені форми купівлі або перенесення прав на винаходи, результати інноваційної діяльності та технологічні рішення, як ліцензування, злиття та поглинання, прями іноземні інвестиції, спільні підприємства.

Ліцензування є найпростішим способом отримання прав на використання нових технологій на світових ринках, але таким, що не надає вирішальних переваг у глобальній конкурентній боротьбі. Передусім ліцензіат фактично приречений на те, щоб «плентатися у хвості» технологічного лідера, ліцензіара, від якого, як показує практика, не тільки не варто очікувати передачі прав на найзначущі у конкурентній боротьбі та найсвіжіші винаходи та інновації, але й який має схильність здійснювати постійний та ретельний контроль за комерційною і виробничою діяльністю ліцензіата. Ліцензування є скоріше вигідним для ліцензіата, оскільки воно «приносить доходи ліцензіату без суттєвих додаткових витрат і до певної міри компенсує витрати на науково-технічні розробки» [7, С. 370]. Крім того, технологічні рішення, які передаються через ліцензії, є жорстко дозованими (одна ліцензія – тільки одна інновація або одне технологічне рішення, крім того у встановлених рамках потенційного використання із складними переговорами про внесення змін в продукт тощо). І це, не кажучи про можливість відвертого шахрайства з боку ліцензіата при

переговорах про ліцензування з метою переконати передбачуваного покупця в цінності ліцензії, яка інколи може бути або неефективною, або застарілою. Тому справедливою є констатація того, що «на сьогодні ТНК, які володіють переважною кількістю запатентованих технологій, практикують злиття або купівлю компаній, а не ліцензування» [8, С. 85]. Завдання виживання і розвитку в умовах інноваційної за своєю інструментальною природою конкуренції на глобальному ринку стало основною рушійною силою буму міжнародного злиття і поглинань компаній, який, крім того, значною мірою зумовлений дією чинників плинної світової кон'юнктури.

В Україні, до речі, обсяг ліцензійної торгівлі низький. Як відзначалося в економічній літературі, протягом ряду останніх років коефіцієнт покриття імпорту об'єктів інтелектуальної власності їх експортом по Україні в цілому становив від 0,12 до 0,19 відсотка [9, С. 151]. Втім, реальна проблема полягає не у відсотку частки ліцензійної торгівлі, а у пасивності технологічної політики, відсутності ефективної інноваційної стратегії як у масштабах держави, так і на рівні національних комерційних структур.

Взагалі, особливу увагу слід звернути на згадану форму технологічного трансферту, яка справді вважається найпрогресивнішою та комерційно ефективною формою інтернаціоналізації інноваційної діяльності. Це – злиття та поглинання компаній, яке не тільки набуло величезних обсягів, але й постає ефективним засобом боротьби з конкурентами, концентрації виробництва, капіталів та технологічних ресурсів.

Злиття та поглинання в плані інноваційно-технологічної стратегії відіграють подвійну роль: по-перше, вони забезпечують «пряме захоплення» відповідних об'єктів інтелектуальної власності та технологічні розробки, а по-друге, забезпечують розміри портфеля патентів, концентрацію НДДКР та підвищення ефективності останніх. У найвираженішому випадку злиття та поглинання дозволяють фірмам, які об'єднують свої патентні портфелі, забезпечити собі монопольне право роботи в певному секторі світового ринку, проводити агресивну монопольну цінову політику, максимізувати показники прибутковості, активно впливати на сферу попиту на власну продукцію. Інакше кажучи, злиття та поглинання зумовлюють ефект синергії, що означає виникнення ефекту економії від зростання масштабів, зниження витрат обігу або маркетингу, усунення надмірних активів та подолання фінансових дефіцитів (для різних суб'єктів трансакції).

Ключовим чинником економічного і технологічного просування країн Азійсько-Тихоокеанського регіону (Японії, Південної Кореї, Азійських тигрів, драконів, ряду інших країн, що наслідували в своєму розвитку апробовану модель розвитку) є особлива роль регіональної стратегії, яка поєднує функції соціально-економічного розвитку певних територій, громад, осередків, ефективної інформатизації багатьох аспектів життя суспільства, селекції технологій з урахуванням їх виробничих характеристик і перспектив комерціалізації результатів НДДКР, які втілюються в товарі та реалізуються на світовому ринку.

Багаторічний досвід регіонально-технологічної політики країн АТР свідчить про ефективність застосування режимів територіального сприяння інноваційному розвитку, в результаті чого «нові технології швидко виходять за межі розвинутих країн, охоплюють усе нові країни, проникають у різноманітні сфери економіки та суспільного життя» [10, С. 15]. У цьому зв'язку важливою формою інтернаціоналізації інноваційної діяльності є спільне підприємство. Основою інноваційних інвестиційних проектів у рамках такої

концепції співробітництва є спільне використання інноваційного потенціалу учасників сумісного проекту, завдяки чому виникає можливість мобілізувати на розв'язання бізнес-проблем за рахунок модернізації, інноваційного подолання рутинного функціонування репродуктивних систем ті ресурси, що належать кожному з партнерів (Див. також: [11, С. 26–29; 12, 205 с.]).

Міжнародна співпраця в інноваційній сфері через створення СП передбачає також можливість сумісної експлуатації невіддільних раніше від окремих структур активів та технологічних потужностей, блоків технологічного устаткування. Хоча і у виражено локальному масштабі, подібні організаційні форми надають можливість фірмам-партнерам, учасникам СП використовувати свої патентні портфелі оптимальніше, зокрема шляхом передачі одному партнеру невикористовуваної раніше частини компонентів, що належали іншому (іншим) партнерам (наявність таких інноваційно-технологічних ресурсів інколи може взагалі поставати «внеском» певної структури до статутного капіталу СП. Нарешті, має значення і ціновий фактор: співпраця у формі створення та функціонування СП може забезпечувати національні підприємства у таких галузях, як прикладна інформатика, приладобудування, робототехніка, біотехнології (генна та клітинна інженерія) швидшими і дешевшими засобами отримання наукомістких, важколіцензованих технологій.

Щодо недоліків залучення інвестицій в інноваційну сферу у формі СП, то вони значною мірою повторюють перелік слабкостей концепції використання ПП, посилюючи їх: СП значно рідше, ніж повністю закуплені підприємства, отримують технології, які виводять підприємства на глобальні конкурентні позиції. Позиції реципієнта, який прагне вийти на новий для себе технологічний рівень, «протистоїть» небажання технологічного лідера позбавитися позицій технологічного лідера та мінімізувати обсяг технологій та «ноу-хау», що передається. Існує й певна суперечність між кон'юнктурним характером співпраці у формі СП та відносно жорсткою організаційною моделлю, причому інколи диверсифіковані види міжфірмової технологічної кооперації можуть поставати ефективнішими та доцільнішими.

У регіоні успішно апробована та розвинута практика діяльності технопарків, інноваційно-технологічних центрів, інкубаторів, зокрема при більших утвореннях (в рамках технопарків), а також окремих інкубаторів малого бізнесу. Інкубатори або бізнес-інкубатори при великих технопарках є типовою структурою (в матеріальному плані йдеться про будівлю або кілька будівель, в яких протягом певного строку (від 1 до 5 років) орендують приміщення та здійснюють господарську діяльність новостворені малі підприємства, після чого вони залишають інкубатор, переходячи одночасно і на інші рейки господарської діяльності, і до інших приміщень). Згідно із загальною практикою, інкубатори істотно покращують показники виживання бізнес-структур, і якщо в технологічній сфері співвідношення успішних компаній і компаній-банкротів складає у звичайних умовах один до чотирьох, то в інкубаторах технопарків показники є протилежними — чотири до одного.

До чинників, які сприяють активності інтеграційного процесу у розглядуваному регіоні, як вважає А.Ніколаєнко, можна віднести:

■ порівняно високі темпи економічного зростання країн АТР (за даними Японського банку довгострокового кредитування, нинішня інтенсивність економічного росту в країнах Східної та Південно-Східної Азії, яка становить у середньому приблизно 5–7% на рік, зберігатиметься до 2015 року);

- наявність тут найбільших у світі інвестиційних можливостей; існуючий місткий ринок високих технологій;
- порівняно дешевий ринок робочої сили [13, С. 196–197].

Резюмуючи викладене, можна відзначити, що каналами проникнення на світовий ринок технологій та доступу до технологій є ліцензування, злиття та поглинання, прямі іноземні інвестиції, спільні підприємства. Ці канали відрізняються за взаємними правами та обов'язками, що виникають між контрагентами, а також ступенем доцільності для реципієнтів та донорів технологій.

Для ефективного проведення технологічної політики велике значення має фінансово-комерційна потужність відповідної структури, від чого залежить її здатність реалізовувати реальні завдання та впливати на ринок технологій, інновацій та інформаційних ресурсів. У той час як «звичайні» інноваційно-активні підприємства, котрі не характеризуються надвеликими показниками капіталізації та не мають реального статусу транснаціональних господарських структур, одержують на рік всього кілька патентів і не в змозі здійснювати практично ніякого впливу на процеси, що відбуваються на світових ринках високих технологій, провідні глобальні компанії дедалі більшою мірою не тільки концентрують технологічний потенціал, але й контролюють глобальні науково-технологічні процеси та тенденції.

Джерела та література:

1. Яблонская Н. Социально-экономические инвестиции // Экономические инновации. Выпуск 17. Структурные и институциональные преобразования современной экономики. Сборник научных работ. – Одесса: Институт проблем рынка и экономико-экологических исследований НАН Украины. 2003. – С. 130-135.
2. Чужиков В. Регіоналізація у внутрішніх та зовнішніх вимірах (спроба системного аналізу) // Збірник наукових праць. Вип. 28 / Відп. ред. В.Є.Новицький. – Київ: ІСЕМВ НАН України, 2001. – С. 183-191.
3. Довгий О. Технологічна політика держави // Збірник наукових праць ІСЕМВ НАН України. – К.: ІСЕМВ НАН України, 2004. – № 40. – С. 213–219.
4. Иноземцев В.Л. За пределами экономического общества. Постиндустриальные теории и постэкономические тенденции в современном мире: Научное издание. – М.: “Academia” – “Наука”, 1998. – 640 с.
5. Коллонтай В. Западные концепции экономической глобализации // Грани глобализации: Трудные вопросы современного развития. – М.: Альпина Паблишер, 2003. – С. 147-192.
6. The ASEAN summit // Asia-inc. The Future of the business in Asia. November 2001 edition. – <http://www.asia-inc.com/index.php?articleID=2050>.
7. Лицензия // Экономическая энциклопедия / Науч.-ред. совет изд-ва «Экономика». – М. ОАО «Издательство «Экономика», 1999. – С. 369–370.
8. Москаленко О.Г. Деякі питання регулювання міжнародної торгівлі продуктами інтелектуальної власності та їх охорони // Стратегія розвитку України (економіка, соціологія, право): Наук.журн. – К., 2005. - №5. – С. 81–85.
9. Грищенко А. Інноваційна модель інтеграції економіки України до світового господарства // Актуальні проблеми економіки: теорія і практика. Вип. 1. – К.: Європейський університет, 2005. – С. 150–158.
10. Чухно А. Актуальні проблеми стратегії економічного і соціального розвитку на сучасному етапі // Економіка України. – 2004. - № 5. – С. 14-23.
11. Блачев Р., Гусев В. Описание денежных потоков при разработке схем финансирования инвестиционных проектов // Инвестиции в России. – 2002. – №2. – С. 26–29.
12. Виленский П.Л., Лившиц В.Н., Смоляк С.А. Оценка эффективности инвестиционных проектов: теория и практика. – М.: Дело, 2001. – 205 с.
13. Николаєнко А. Інтеграція в Південно-Східній Азії: Фантом чи реальність? // Збірник наукових праць. Вип. 29. – К.: ІСЕМВ НАН України, 2001. – С. 196–200.

АНАЛІЗ ЕКОЛОГІЧНОЇ СИТУАЦІЇ В УКРАЇНІ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВИРІШЕННЯ БІОЛОГІЧНИХ ПРОБЛЕМ, СПРИЧИНЕНИХ ЗМІНАМИ НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА

За сучасних умов екологічної загрози Україна потребує ґрунтового осмислення масштабів екологічної кризи та економічних наслідків необачного використання та нищення природних ресурсів. Метою даної статті є підбиття підсумків сучасного стану екології в Україні, аналіз законодавчих засад покращення еколого-економічного балансу природоохоронних ресурсів та пошук можливих шляхів виходу з негативної ситуації.

У документі, виданому в Києві в рамках проекту ПРООНУ та Глобального Екологічного Фонду «Оцінка національного потенціалу в сфері глобального екологічного управління в Україні» (2007), стверджується, що «особливістю України є наявність значної кількості депресивних регіональних територій зі значною екологічною деградацією». «У країні сформувалося стабільне тло хімічних мутагенних і канцерогенних забруднень атмосферного повітря, водойм, ґрунтів, що значно перевищує встановлені гігієнічні нормативи». «Значна частина населення України одержує питну воду з істотними відхиленнями від нормативів».

Окрім того, за допомогою екологічного моніторингу встановлено, що останніми роками екологічний стан у міських та сільських місцевостях неухильно погіршується, що виявляється у низці негативних явищ, починаючи від надмірного зростання вмісту токсичних речовин у питній воді та продуктах харчування і до втрати стабільності біоценозів та розвитку ситуацій, небезпечних як для здоров'я населення, так і для окремих форм виробничої діяльності. При цьому слід виокремлювати техногенні впливи на навколишнє середовище, які полягають в основному у викидах токсичних речовин, і опосередковану дію ноосферних процесів, що призводять до глобальних планетарних змін, зокрема потепління.

Як свідчать фахівці, нині серед українців зростає кількість хронічних хвороб, порушень захисних систем організму, спричинених екологічними факторами. А через низьку якість атмосферного повітря у містах з металургійною промисловістю значно підвищилися загальна захворюваність і смертність населення, зменшилася тривалість життя, зокрема серед новонароджених. Найгірша ситуація щодо забруднення повітря спостерігається в Києві, Харкові, Дніпропетровську, Донецьку, Кривому Розі, Львові, Одесі та Запоріжжі. А вже передусім до числа найбільших забруднювачів атмосфери (з кількістю шкідливих викидів понад 100 тис. т за рік – по Україні до цього переліку зараз входять 18 населених пунктів) належать міста Дніпропетровськ, Дніпродзержинськ, Кривий Ріг і з 2005 року – Зеленодольськ (до якого відноситься Криворізька ТЕС) на Дніпропетровщині, а також місто Запоріжжя. 2006 року порівняно з 2004-м кількість шкідливих викидів у повітря від стаціо-

нарних джерел зросла у Дніпропетровській області на 26%, у Запорізькій — на 11,9%; таким чином, за щільністю викидів у розрахунку на 1 км² ці області перевищили середньоукраїнський показник у 4,35 і 1,2 разу відповідно. Також одним із найбільших забруднювачів повітря в Україні є місто Ладижин Вінницької області, де розташована велика ТЕС. Протягом 2004-2006 років кількість шкідливих викидів у повітря від стаціонарних джерел збільшилася на Вінниччині в 1,76 разу, у Києві та області — в 1,41, на Черкащині — в 1,16, Чернігівщині та Хмельниччині — в 1,06. Такий стан частково можливо пояснити тим, що технологічне обладнання, устаткування та очисні споруди, призначені для зменшення концентрації забруднюючих речовин у викидах, морально застаріли та фізично зношені.

Іншою проблемою постає ситуація з біологічним різноманіттям та біосферною рівновагою. Порушення міжвидової рівноваги в біоценозах є причиною інтенсивного розповсюдження переносників збудників різних хвороб людей і тварин. Поява в середовищі генотоксичних сполук зумовила зростання темпів мінливості вірусних і грибних патогенів. Збіднення видового складу рослинності та відповідне зменшення зеленої біомаси супроводжується падінням інтенсивності відтворення вмісту кисню в атмосфері та послабленням здатності рослинності зменшувати загазованість атмосфери. Порушення кругообігу органічної речовини, властиве сучасним агротехнологіям, призводить до швидкого й незворотного падіння родючості ґрунтів.

Активна урбанізація та бездумна людська діяльність спричиняють нищівний вплив на стан природних ресурсів. Нині в Україні умови зберігання та утилізації відходів, як правило, не відповідають санітарно-гігієнічним вимогам. Це призводить до інтенсивного забруднення поверхневих і підземних вод, а також ґрунту й повітря. В Україні щороку звалища поглинають близько 1,5 тисячі га землі. Територія басейну р. Сіверський Донець у межах Луганської області є найурбанізованішим та індустріальним регіоном України, який несе величезне навантаження антропогенного впливу. Тут сконцентровано 500 великих промоб'єктів нафтохімічного, машинобудівельного, металургійного, вугледобувного комплексів, 59 великих шламо- та хвостосховищ, 11 відстійників шкідливих промстоків, 530 породних відвалів, 87 полігонів побутових відходів. До того ж при ліквідації підприємств, які мали на балансі житловий фонд, каналізаційні мережі зазвичай залишаються безгосподарними або передаються територіальним громадам без проведення капітального ремонту.

Основна маса відходів в Україні утворюється на підприємствах гірничопромислового, хіміко-металургійного, машинобудівного, паливно-енергетичного, будівельного, целюлозно-паперового та агропромислового комплексів, у більшості областей України немає полігонів для централізованого зберігання та утилізації відходів. За браком коштів і вільних земель можливості для будівництва сучасних звалищ обмежені.

Крім того, внаслідок впливу хімічних токсичних чинників у загрозливому стані перебувають джерела питної води, природні й штучні водойми.

Один з головних факторів екологічної катастрофи, що спостерігається у Причорномор'ї протягом останніх 25 років, — підтоплення територій внаслідок підйому рівня ґрунтових вод через штучно викликану меліораційними системами зміну водного балансу за несприятливих геолого-геоморфологічних умов. Значною мірою це пов'язано із невиправдано великими площами

сільгоспугідь взагалі та площ зрошуваних земель зокрема, нераціональною структурою посівів (домінування зернових культур). З 1982 року частка підтоплених площ зросла на Миколаївщині з 3,04 до 52,12%, на Одещині — з 4,2 до 40,6%, на Херсонщині — з 2,14 до 36,68%, у Криму — з 4,15 до 16,39%. Здебільшого саме завдяки цьому аналогічний показник по Україні зріс із 11,28 до 21,47%.

Загалом, за даними Держводгоспу, протягом другої половини ХХ століття у нас зникло близько п'яти тисяч малих водостоків, а це невідворотно веде до деградації великих річок.

На Дніпропетровщині внаслідок діяльності уранодобувної та уранопереробної промисловості накопичено більш ніж 90 млн. т радіоактивних відходів, які зберігаються у дев'яти хвостосховищах м. Дніпродзержинська та двох — поблизу м. Жовті Води. Значна кількість відходів колишнього ВО «Придніпровський хімічний завод» у Дніпродзержинську (близько 80%) знаходяться у сховищах, що збудовані без проектів і не мають спеціальної гідроізоляції. Аналогічні проблеми є й на сході Кіровоградщини. В обох цих областях мають місце есхаліяція (витік) радону з поверхні хвостосховищ та відвалів уранодобувних шахт, перенесення радіонуклідів з частками пилу на значні відстані від основного джерела забруднення, скиди забруднених шахтних вод та змив радіоактивних речовин поверхневими водами із забруднених проммайданчиків шахт у природні води, великі за об'ємами відвали гірських порід та позабалансової руди, які розташовані в межах населених пунктів.

Іншою проблемою постає наявність непридатних і заборонених до використання пестицидів та інших агрохімікатів, накопичення золошлакових відходів Трипільської та Чернігівської ТЕЦ. На сьогодні золовідвали переповнені, немає вільних резервних площ для розміщення золи, а подальше накопичення золи загрожує забрудненням ґрунтових і поверхневих вод. Залишаються невирішеними питання знешкодження гальванічних відходів, відпрацьованих розчинників, фарб та інших відходів хімічного виробництва, а також захоронення джерел іонізуючого випромінювання, термін експлуатації яких закінчився.

Україна «відома» в світі і своїми радіоекологічними проблемами. Особливу небезпеку для людини і біоти становлять радіоактивні речовини, що з'явилися внаслідок Чорнобильської катастрофи і поширені на значній території України. Атомна енергетика, незважаючи на сумний досвід в нашій країні, ще достатньо поширена і користується невиправданою популяризацією через порівняно невисоку вартість отримуваної енергії. Хоча на думку науковців, твердження про дешевизну атомної енергії — це навмисна фальсифікація: проектувальники АЕС не вносять у вартість «атомного» кіловата такі затрати, як переробка й захоронення радіоактивних відходів, та витрати, пов'язані з експлуатацією АЕС, зокрема, зумовлені вимогами щодо безпеки її роботи. Як пишуть німецькі експерти в цій галузі, «атомна енергія дешевша лише там, де безпека стоїть на другому плані».

Окрім місцевих проблем, вплив мають також масштабні катаклізми. Глобальні зміни клімату, які проявляються, зокрема, в почастиванні відхилень температури і кількості опадів від норми, знецінюють генофонд сортів культурних рослин та збільшують ризики рослинництва в країні. Водночас очікуються зміни природнокліматичних зон за рахунок зневоднення та опустелення або ж, навпаки, надмірного зволоження частини територій. Атво-

сферна концентрація CO₂ в 2005 році значно перевищила природний діапазон за останні 650 тис. років. Одинадцять з останніх дванадцяти років (1995–2006) були серед 12 найжаркіших років за всю історію спостережень за температурою поверхні землі з 1850 р. У масштабах континентів, регіонів та океанів спостерігалися численні довгострокові зміни клімату. Вони включали «зміни арктичних температур та льодових покривів, широко поширені зміни кількості опадів та екстремальних погодних умов, таких як посухи, сильні опади, гарячі хвилі та інтенсивність тропічних циклонів». Проблематика змін клімату не обмежується лише рамками виконання Кіотського протоколу, згідно з яким Україна має право на продаж квот на емісію тепличних газів. Мова йде про створення надзвичайної державної програми підготовки України до життя і роботи в умовах глобального потепління, опустелювання, підняття рівня Світового океану.

Загалом в Україні основними джерелами забруднень довкілля є використання переважно далеких від екологічної сприйнятливості технологій в енергетичній, хімічній, гірничодобувній та інших галузях промисловості. Відтак покращення екологічної ситуації в країні можливе за рахунок, насамперед, переозброєння технологічних процесів у напрямі до безвідходних їх варіантів. Зважаючи на те, що таке технологічне переозброєння вимагатиме багато часу і великих капіталовкладень, пошуки суто екологічних заходів, які могли б упереджувати або ж пом'якшувати негативні наслідки змін навколишнього середовища, набувають вирішального значення.

Тому науковцями інститутів зоології ім. І.І.Шмальгаузена, гідробіології, ботаніки ім. М.Г.Холодного, фізіології рослин і генетики, біології південних морів ім. О.О.Ковалевського та Національного ботанічного саду ім. М.М.Гришка НАН України протягом останніх років розроблені науково обґрунтовані пропозиції щодо уповільнення формування кризових екологічних станів у тих ланках процесів, які мають негативний вплив на здоров'я людей, ефективність сільського, лісового та рибного господарств, опрацьовані способи впливу на біотичні компоненти навколишнього середовища з метою покращення належної корекції видового складу рослин і тварин. Було підготовлено проект Концепції загальнодержавної програми «Екологічні, біологічні та агробіологічні наслідки довгострокових змін клімату в Україні та заходи запобігання їхній негативній дії».

Важливою є також співпраця між державами. 16 червня 2007 року в Києві відбулася презентація нового природоохоронного документа «Національна екологічна політика України». Від інших законодавчих актів він відрізняється тим, що над його розробкою працювали понад 30 українських та міжнародних незалежних експертів, шість міністрів, науковці. А також у Києві в жовтні 2007 року відбулася перша міжнародна конференція «Співробітництво заради сталого розвитку, організована Федерацією «зелених» Європи і Азії, в якій взяли участь представники 18 країн. Результатом конференції стало рішення щодо проведення щорічних зустрічей «зелених» у рамках KIEF (Kyiv International Environmental Forum).

І все ж, незважаючи на всі спроби вчених запобігти кризовим явищам в екології та наближенню глобального шторму, на сьогодні немає дієвої і діючої програми покращення ситуації і сталого розвитку. При цьому важливо розуміти, що універсальний рецепт такого розвитку відсутній. Кожна країна повинна вирішувати проблему сталого розвитку, виходячи з власних цілей, національних особливостей та економічних можливостей.

Назріла гостра необхідність прийняття загальнодержавної програми з дослідження екологічних, біологічних, агробіологічних наслідків довгострокових змін клімату в Україні та розроблення дієвих заходів запобігання їхнім негативним впливам.

На нашу думку, можливим шляхом найімовірнішого збереження біосу є створення заповідних зон, окремих природоохоронних територій, діяльність яких підпадає під державний протекторат. Хорошим знаком є створення нових заповідників і збільшення заповідної площі. Найближчим часом буде створено три нових заповідники, відповідні укази з цього приводу нещодавно було підписано. Однією із заповідних зон стане столичний природний парк «Голосіївський», якому надається статус національного. Нарешті в Києві буде створений національний природний парк, площею понад чотири тисячі гектарів. Це дасть змогу зберегти особливо цінні природні комплекси та об'єкти, різноманіття видів рослин та тварин київського Подніпров'я, а також дозволить розвивати рекреаційні послуги для киян та гостей міста. Відповідно до указу, майже дві тисячі гектарів земель Голосіївського парку вилучать із підпорядкування столичного комунального об'єднання «Київзеленбуд» та передадуть національному природному парку «Голосіївський». Також новий національний природний парк під назвою «Прип'ять – Стохід» створять на території Любешівського району Волинської області. Його загальна площа становитиме майже сорок тисяч гектарів. Особливо привабливими тут є озера з піщаними берегами та річки Прип'ять і Стохід. Як повідомили в Мінприроди, потребу охорони цієї території зумовлює унікальний характер лісів, відсутність промислових центрів та значних забруднень. Загально зоологічним заказником «Чорнобильський-спеціальний» стануть й близько 50 тисяч гектарів території Київського Полісся в межах зони обов'язкового відселення. Тим більше, що тут мешкають 38 видів тварин, занесених до Червоної книги України. Як стверджують екологи, цей заказник стане одним із найбільших осередків екологічної мережі країни загальнодержавного значення у складі поліського екологічного коридору.

На кінець можна зазначити, що хоча робота з аналізу та програмування майбутньої і нинішньої ситуації проводиться як вітчизняними науковцями, так і в процесі міжнародної співпраці, загальнодержавної і особливо системної діяльності зі збереження природного фонду та покращення існуючого екологічного стану не відбувається. Всі заходи, що здійснюються в державі, проводяться або в недостатньому обсязі – локально, або отримують недостатнє асигнування, або часто існують лише на папері.

Джерела та література:

1. Бірюкова І. Єдиний шлях зберегти природу—заповісти // «День».- №143 від 29 липня 2007.- 2007.- С.4
2. Бірюкова І. Настільна книга для високопосадовців // «День».- №96 від 15 червня 2007.- 2007.- С.2
3. Вишневський Ю. Екологія почала різко погіршуватися // «Коментарі».- №15(74) від 20 квітня 2007.- 2007.- С.20-21
4. Лысенко О. Строительство виртуальных заповедников // «Коментарии».- №35(92).- 2007.- С.28
5. Покотило О. Дороже нефти // «24ua».- 14 апреля 2007.- 2007.- С10
6. Шепель О. Розбалансованість // «День».- №38 від 2 березня 2007.- 2007.- С.6
7. Щербак Ю. Сталий розвиток і майбутнє України // «День».- №167 від 3 жовтня 2007.- 2007.- С.4

ФІНАНСОВЕ УПРАВЛІННЯ ІНВЕСТИЦІЙНО-ІННОВАЦІЙНОЮ ДІЯЛЬНІСТЮ ПІДПРИЄМСТВА

Постановка проблеми. Ефективність впливу фінансової системи на інвестиційно-інноваційні процеси в Україні значною мірою залежить від досконалості методів фінансового управління та їх відповідності сучасним потребам розвитку інвестиційно орієнтованої економіки інноваційного типу. Із кардинальною зміною фундаментальних атрибутів господарювання в Україні суттєво підвищуються вимоги до професіоналізму фінансових служб і об'єктивно зростає роль фінансового управління в обґрунтуванні комплексу взаємопов'язаних рішень щодо формування інвестиційного та інноваційного потенціалу підприємства і його найефективнішого використання.

У концептуальному аспекті такий висновок підводить до розуміння необхідності дослідження інвестиційно-інноваційної діяльності вітчизняних підприємств з позицій завдань та функцій управління фінансами. В цьому контексті важливим є виявлення глибинної сутності інвестиційно-інноваційної діяльності як об'єкта фінансового менеджменту підприємства.

наукових публікаціях О.Алімова, І.Бланка, В.Беседіна, В.Гееця, М.Герасимчука, М.Гольцберга, І.Губенко, М.Згуровського, В.Іванова, О.Кухленка, І.Лукінова, Б.Панасюка, Т.Панфілової, Ю.Пахомова, М.Пашути, А.Пересади, В.Пили, А.Поручника, В.Семиноженка, А.Серпилина, А.Сухорукова, В.Хаустова, А.Філіпенка, М.Чумаченка, В.Шевчука, М.Якубовського, Я.Яцківа та інших авторів достатньо велику увагу надано різноманітним аспектам формування інвестиційного та інноваційного потенціалу вітчизняних підприємств.

Разом з тим у розглянутих роботах не вивчається інвестиційно-інноваційна діяльність економічних суб'єктів у системі їх фінансового управління. Більшість авторів при характеристиці інвестиційно-інноваційних процесів обмежується макрорівнем.⁸ При дослідженні на мікрорівні інвестиційно-інноваційна діяльність підприємств, як правило, розглядається лише як об'єкт інвестиційного або інноваційного менеджменту.⁶ Відсутній науково обґрунтований підхід до інвестиційно-інноваційної діяльності як об'єкта фінансового менеджменту. Потребують уточнення принципи управління інвестиційно-інноваційною діяльністю економічних суб'єктів з позицій завдань фінансового менеджменту.

Основною метою статті є теоретичне обґрунтування принципів та концептуальних засад фінансового управління інвестиційно-інноваційною діяльністю підприємства, уточнення об'єкта управління та основних управлінських завдань з урахуванням особливостей господарської практики вітчизняних підприємств та взятого державою курсу на створення інвестиційно-орієнтованої економіки інноваційного типу.

Узагальнення існуючих в економічній літературі точок зору дозволяє зробити висновок, що глобалізація розвитку світової економіки потребує значного підвищення інвестиційної активності вітчизняних підприємств та переведення їх на інноваційний шлях розвитку,

створення і розвитку не лише інвестиційної інфраструктури, а й відповідної інноваційної інфраструктури, адаптованої до роботи в умовах ринку і об'єднаної єдиним алгоритмом комерціалізації і трансферу технологій.⁹ Все це потребує значних фінансових ресурсів і раціональних методів фінансового управління як на макрорівні, так і на рівні окремих суб'єктів господарювання.

Враховуючи, що управління фінансами передбачає приведення в дію всіх складових фінансового механізму з метою цілеспрямованого впливу на сукупність об'єктів фінансового менеджменту, доцільно розглянути інвестиційно-інноваційну діяльність економічних суб'єктів у взаємозв'язку з іншими взаємопов'язаними елементами їх фінансової системи.

Необхідність такого дослідження зумовлена потенційною здатністю фінансового управління активно впливати на ефективність господарювання економічних суб'єктів у цілому і на ефективність їх інвестиційно-інноваційної діяльності зокрема.² Базуючись на досягненнях управлінських наук, усіх прогресивних перетворень у практиці господарювання зарубіжних та вітчизняних підприємств, фінансове управління допомагає раціонально збалансувати фінансові ресурси економічних суб'єктів і сконцентрувати їх на пріоритетних напрямках інвестиційно-інноваційної діяльності.⁷ Це дає нам підставу розглядати фінансове управління інвестиційно-інноваційною діяльністю як вагомий чинник підвищення конкурентоспроможності вітчизняних підприємств на внутрішньому і зовнішньому ринках, а також забезпечення їх стабільного розвитку в довгостроковому періоді.

Обґрунтовуючи інвестиційно-інноваційну діяльність як об'єкт фінансового управління, ми вважаємо за доцільне виходити з поєднання в процесі дослідження системного та ситуаційного підходів.³ Характеризуючи місце інвестиційно-інноваційної діяльності в системі фінансового управління економічного суб'єкта, слід зазначити, що вона є важливим системоутворюючим об'єктом фінансового менеджменту і розглядається у тісному взаємозв'язку з такими об'єктами фінансового менеджменту, як: грошові потоки; активи і зобов'язання; фінансові ресурси; доходи, витрати та прибуток; фінансовий стан; фінансові відносини.

Так, зокрема, здійснення інвестицій та інновацій на підприємстві передбачає придбання окремих інвестиційних товарів (робіт, послуг) і потребує певного обсягу фінансових ресурсів, що веде до зміни складу активів та зобов'язань у балансі.

Водночас інвестиційно-інноваційна діяльність на підприємстві супроводжується рухом грошових коштів і генерацією грошових потоків від впровадження проектів.⁶ Крім того, в процесі реалізації інвестицій та інновацій складається певна система фінансових відносин між різними учасниками проектів. І, нарешті, результати впровадження інвестицій та інновацій позначаються на розмірі доходів, витрат і прибутку підприємства, а отже, впливають на його фінансовий стан.

При цьому, фінансовий менеджмент як система раціонального управління фінансами не лише має зворотні зв'язки між окремими елементами та суб'єктами фінансових відносин, а й водночас перебуває під впливом багатьох чинників. Як на наш погляд, принциповим є виділення серед чинників впливу на фінансову систему підприємства в цілому і на його інвестиційно-інноваційні процеси зокрема внутрішніх факторів, зовнішніх факторів прямої дії та зовнішніх факторів непрямой (опосередкованої) дії. Логічно, що багатофакторна зумовленість фінансового менеджменту призвела до суттєвого ускладнення його завдань та об'єктивного розвитку ситуаційного підходу, який полягає у виборі методів управління залежно від конкретної ситуації з урахуванням впливу найвагоміших ситуаційних чинників.⁴

Отже, система фінансового управління має інтегровану, поліструктурну

організацію з притаманним кожному елементу відповідним типом відносин, які в сукупності забезпечують певні властивості всієї системи. На основі системного підходу можна виділити такі загальні ознаки системи фінансового управління інвестиційно-інноваційною діяльністю, як неаддитивність, емерджентність, синергізм, мультиплікативність, адаптивність та сумісність.

Разом з тим фінансове управління інвестиційно-інноваційною діяльністю на підприємстві в умовах розбудови ринкових відносин повинно базуватися на таких концепціях фінансового менеджменту: 1) концепції грошових потоків; 2) концепції теперішньої вартості; 3) концепції компромісу між ризиком і доходністю; 4) концепції ціни капіталу; 5) концепції асиметричної інформації; 6) концепції альтернативних затрат; 7) концепції агентських угод.³

Таким чином, фінансове управління інвестиційно-інноваційною діяльністю на підприємстві слід розглядати як підсистему фінансового менеджменту, котра характеризується складністю, динамічністю та відкритістю до зміни факторів зовнішнього середовища. Як на наш погляд, складність даної підсистеми фінансового управління зумовлюється багатоваріантністю інструментів та методів, структурованістю об'єктів фінансового управління, а також їх багатофакторною зумовленістю та можливим перехресним впливом.

Динамічність підсистеми фінансового управління інвестиційно-інноваційною діяльністю на підприємстві зумовлена її відкритістю до впливу інформаційних потоків, значною чутливістю фінансових результатів інвестиційних та інноваційних проектів до зміни факторів зовнішнього середовища.

При цьому загальна спрямованість розвитку інвестиційно-інноваційних процесів останнім часом все більше залежить саме від зовнішніх чинників. Економічне середовище активно впливає на всі без винятку параметри інвестиційних та інноваційних проектів і значною мірою детермінує економічну поведінку суб'єктів господарювання.

Тому вибір конкретного спрямування інвестиційно-інноваційної діяльності на підприємстві, фінансових методів і важелів управління ними повинен здійснюватись не лише з урахуванням внутрішніх можливостей економічних суб'єктів, а й таких зовнішніх чинників, як інфляція, правове і нормативне забезпечення, податкове оточення, ціна ресурсів, конкуренція, кон'юнктура стадія в окремих ринкових сегментах і т. ін.

Водночас дуже важливими з позицій впливу на ефективність інвестиційно-інноваційної діяльності підприємств є фактори прямого та опосередкованого впливу, які формуються державою. До них у першу чергу слід віднести створення макроекономічних умов для розвитку приватного інвестування, економії ресурсів та коштів, зростання виробництва на інноваційній основі.

Першочерговими завданнями у напрямку створення ефективних механізмів державного стимулювання інноваційної активності підприємств є:

- формування науково-інноваційної інфраструктури та інституціональне забезпечення інноваційних процесів;⁵
- вдосконалення правової бази для розвитку інноваційних процесів;
- здійснення інноваційного тиску на господарські суб'єкти шляхом введення санкцій на випуск застарілої продукції та використання неефективних ресурсо- й енергоємних та екологічно небезпечних

технологій;

- забезпечення державної відповідальності за підготовку кадрів для потреб інноваційної економіки;¹⁰
- вдосконалення системи оподаткування шляхом поступового зменшення податкових ставок на накопичення та інвестиції;
- пільгове оподаткування інноваційних підприємств на початкових стадіях освоєння ними нових технологій та організації випуску нової продукції.

Реалізація зазначених заходів на макrorівні є важливою передумовою активізації інноваційних процесів на вітчизняних підприємствах і залучення значних інвестицій для фінансування нововведень.

Особливо важливою роль інновацій є в умовах антикризового управління фінансами економічних суб'єктів. Адже нові товари (роботи, послуги), нові ресурсозберігаючі технології та “ноу-хау” можуть забезпечити прорив у нові сегменти ринку і часто є чи не єдиним шляхом виходу фінансово нестійких підприємств з кризового стану. З цих позицій при здійсненні внутрішньої та зовнішньої фінансової санації потрібно, в першу чергу, звертати увагу на інноваційний потенціал підприємства і розглядати можливість залучення інвестицій саме на реалізацію перспективних інноваційних проектів.

Разом з тим, враховуючи, що антикризове управління фінансами підприємств повинно здійснюватися не лише на стадії фінансової кризи, а й у ході профілактичних заходів з метою недопущення втрати підприємством його фінансової стійкості в майбутньому, важливим завданням фінансового управління є постійний моніторинг життєвого циклу окремих товарів з метою вчасного корегування стратегії інноваційного процесу.

Ефективна організація роботи служб фінансового менеджменту дасть можливість збалансувати обсяг фінансових ресурсів з інвестиційними потребами на всіх стадіях інноваційного процесу, зменшити інвестиційні ризики і, що особливо важливо, не допустити спаду ефективності інноваційного проекту на стадії комерціалізації. При цьому в процесі управління фінансами економічних суб'єктів слід враховувати, що об'єктом інновацій може бути не тільки нова продукція і нові технології, але й нові ринки, нові методи фінансового управління, нові організаційні структури, які дозволяють покращити фінансове забезпечення його інвестиційно-інноваційної діяльності.

Джерела та література:

1. Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні. Закон України від 16 січня 2003 року // *Голос України*. – 2003. – № 28.
2. Бланк И.А. Инвестиционный менеджмент. – К.: Эльга, 2004. – 550 с.
3. Бланк И.А. Финансовый менеджмент. – К.: Эльга, 2004. – 655 с.
4. Василенко В.А., Шостка В.І. Ситуаційний менеджмент. – К.: ЦУЛ, 2003. – 285 с.
5. Иванов В.В. Национальные инновационные системы: опыт формирования и перспективы развития // *Инновации*. – 2002. – № 4. – С. 14 – 18.
6. Пересада А.А. Управление инвестиционным процессом. – К.: Лібра, 2002. – 472 с.
7. Сухоруков А.І. Пріоритети інвестування національного технологічного розвитку // *Стратегічна панорама*. – 2003. – № 1.
8. Хаустов В., Панфілова Т. Інноваційні процеси в Україні: реалії і перспективи розвитку // *Економіст*. – 2002. – № 3. – С. 54 – 59.
9. Щедрина Т.І. Перспективи міжнародного трансферу технологій в реалізації інноваційної моделі розвитку // *Стратегія економічного розвитку України*. – 2003. – № 6. – С. 281 – 291.
10. Яцків Я. Українська наука та економічне зростання шляхом впровадження інновацій // *Віче*. – 2001. – № 3. – С. 116 – 139.

ОЦІНЮВАННЯ РІВНЯ ЗАРОБІТНОЇ ПЛАТИ ЯК ДЖЕРЕЛА ДОХОДІВ НАСЕЛЕННЯ

Україна перебуває у складних умовах трансформаційних перетворень на шляху до ринку, у тому числі і до ринку робочої сили. У зазначених умовах тема заробітної плати, розуміння її важливої сутності як основного джерела доходів населення та її функцій є надзвичайно актуальною. Виникають складні проблеми у визначенні стандартів рівня життя населення в Україні, встановлення адекватної вартості робочої сили, диференціації в доходах окремих груп населення, розміру середньої заробітної плати.

Проблемам оцінювання заробітної плати в Україні присвячено багато праць видатних учених - Д.Богині, А.Колота, С.Бандура, Е.Лібанової, А.Ревенка, О.Крушельницької, М.Карліна, А.Калини, І.Петрової та ін. Вивчення автором останніх досліджень щодо оплати праці, її рівня довели існування необхідності теоретичного обґрунтування та визначення основних напрямів статистичного оцінювання заробітної плати в країні.

Метою даної статті є теоретичне обґрунтування напрямів статистичного оцінювання рівня заробітної плати як основного джерела доходів населення в умовах соціального розвитку та економічного зростання.

Основними напрямками статистичного оцінювання рівня заробітної плати є:

- динаміка рівня заробітної плати в розподілі за типом місцевості, видами економічної діяльності;
- динаміка питомої ваги заробітної плати в структурі ВВП за категоріями доходів;
- динаміка доходів населення у розподілі за типом місцевості, видами економічної діяльності;
- динаміка та структура вартості харчування у розподілі за типом місцевості;
- динаміка питомої ваги заробітної плати у структурі витрат на виробництво.

Доходи населення України за II квартал 2007 р. становили 140963 млн. грн., що в розрахунку на одну особу становить 2214 грн. У порівнянні із розвинутими країнами світу в Україні спостерігається дуже низький рівень наявних доходів населення, і це, незважаючи на те, що частина працюючих отримує заробітну плату у "конвертах". Ця розповсюджена практика призводить до недоотримання у фонд заробітної плати значної суми обов'язкових соціальних платежів, які повинні сплачувати роботодавці. За даними UNDP 2006 року (Human Development Report – Звіт розвитку людства), в Україні частка соціальних платежів у різних видах економічної діяльності коливається від 36,7% до 49,6% по відношенню до фонду заробітної плати [1;2,с.70]. Зрозуміло, що несплата роботодавцями соціальних платежів на пенсійне страхування, страхування на випадок безробіття тощо суттєво знижує виробничі витрати підприємств.

Заробітна плата є основним джерелом доходів більшості населення України, її рівень визначальним чином впливає на добробут населення. У липні 2007 р. середній розмір заробітної плати на 1 особу в Україні становив 1421 грн. (281 дол. США), тобто за рівнем заробітної плати наша країна дуже близька до початку економічного зростання у сфері оплати праці, який починається, коли рівень середньомісячної заробітної плати перевищує 300 дол. США [3, с.42].

Підвищення добробуту населення в країні сприяє радикальним змінам у системі розподілу суспільних доходів. Структура доходів характеризує рівень реалізації економічної активності населення. В структурі доходів населення у січні-липні 2007 р. питома вага заробітної плати становить 43,9% (прибуток та змішаний дохід – 13%,

доходи від власності (одержані) – 2,8%, соціальні допомоги та інші одержані поточні трансферти – 40,3%). Треба відмітити, що в Україні у структурі доходів населення значна питома вага приходить на соціальні допомоги та інші одержані поточні трансферти – 40,3% (січень – липень 2007 р.). Це свідчить про зростання економічного навантаження на 1 працюючу особу, а також про ігнорування ролі заробітної плати як джерела доходів населення, зниження її стимулюючої та відтворювальної функцій. Оскільки вони тісно пов'язані з особливостями державного регулювання заробітної плати, встановленням на законодавчому рівні мінімальної заробітної плати, яка б забезпечувала продуктивне відтворення робочої сили, а величина заробітної плати залежала від трудового внеску працюючих, від результатів діяльності підприємств.

В останні роки в Україні спостерігається позитивна тенденція до зростання частки оплати праці найманих працівників у структурі ВВП за категоріями доходу. Так, у порівнянні із 2000 р. питома вага заробітної плати у структурі ВВП у 2005 р. зросла із 42,3% до 49,1%. Що стосується питомої ваги податків у структурі ВВП, за винятком субсидій на виробництво та імпорт, то вона знижується із 16,8% у 2000 р. до 10,2% у 2004 р. Однак у 2005 р. відбулося незначне збільшення питомої ваги даної категорії доходу у структурі ВВП – до 12,7%.

Динаміка розподілу доходів населення України свідчить про те, що за період 2002-2007 рр. питома вага заробітної плати становила трохи більше 40% у структурі доходів. Причому на споживання продуктів харчування припадає 55,8%* у структурі споживчих сукупних витрат. За міжнародними стандартами домогосподарства, які витрачають понад 50% доходів на харчування, належать до бідних [4, с.42]. У Польщі питома вага споживчих сукупних витрат домогосподарств на продукти харчування становить до 30%, у Німеччині – до 16,2%, Франції – 13,8%. Спостерігаються значні відмінності у структурі споживання продуктів харчування мешканців міських поселень та мешканців у сільській місцевості.

Так, у середньому за місяць у розрахунку на одну особу в 2006 р. мешканці міст споживали 5 кг м'яса та м'ясопродуктів, а у сільській місцевості – 3,8 кг. Динаміка споживання продуктів харчування представлена у табл.1 [5], причому сільські мешканці витрачали на харчування більшу частину сукупних витрат (59%), ніж міські (53%).

	2005 р.			2006 р.		
	Всі домогосподарства	у тому числі проживають		Всі домогосподарства	у тому числі проживають	
		у міських поселеннях	у сільській місцевості		у міських поселеннях	у сільській місцевості
М'ясо і м'ясопродукти	4,4	4,7	3,5	4,7	5,0	3,8
Молоко і молочні продукти	21,7	21,3	22,5	22,3	21,8	23,3
Яйця, штук	21	23	17	19	20	17
Риба і рибопродукти	1,8	1,9	1,7	1,9	2,0	1,7
Цукор	3,6	3,5	3,7	3,2	3,1	3,3
Олія та інші рослинні жири	1,9	1,9	1,9	1,7	1,8	1,7
Картопля	9,6	8,3	12,3	8,7	7,3	11,4
Овочі і баштанні	9,1	9,2	9,0	9,4	9,5	9,3
Фрукти, ягоди, горіхи, виноград	3,1	3,7	1,9	3,0	3,5	1,8
Хліб і хлібні продукти	10,3	9,6	11,8	9,8	9,0	11,4

* у середньому за місяць в розрахунку на одне домогосподарство.

Сільські мешканці споживають більше картоплі, хліба та хлібних продуктів, молока і молокопродуктів. Причому треба відмітити у них зниження споживання м'яса і м'ясопродуктів, яєць, риби та рибопродуктів, цукру, олії та інших рослинних жирів, фруктів, ягід, горіхів та винограду (більше ніж удвічі). Все це свідчить про різні стилі життя у містах та у сільській місцевості, з одного боку, а з іншого, говорить про низькі доходи працівників сільського господарства, у яких у січні–липні 2007 р. у порівнянні із відповідним періодом 2006 р. спостерігався найнижчий рівень середньомісячної заробітної плати в Україні – 670 грн. (53,5% від середнього рівня заробітної плати в економіці країни). Для порівняння середньомісячна заробітна плата працівників промисловості була вище у 2,2 разу і становила 1461 грн. Спостерігається значна диференціація в оплаті праці працівників різних видів економічної діяльності, що свідчить про існуючу значну міжгалузеву нерівність у сфері оплати праці, яка є невиправданою, оскільки вартість робочої сили не відповідає ціні.

Вартість харчування на одну особу становила в Україні у 2006 р. 10,0 грн. на добу. Зазначимо, що це дуже низьке значення показника, котрий свідчить про катастрофічно малий рівень наявних доходів у розрахунку на одну особу, низький рівень оплати праці, який є першопричиною бідності населення України. З позиції європейських стандартів якості життя – в Україні спостерігається негативна структура доходів населення, яка відзеркалює існуючу бідність більшості населення.

Заробітна плата є основою формування доходів працюючого населення, у зв'язку з цим темпи її зростання повинні бути узгоджені із темпами зростання доходів населення і відповідати темпам зростання продуктивності праці. За січень–липень 2007 р. реальний наявний доход, визначений з урахуванням цінового фактора, зріс на 11,5% у порівнянні із відповідним періодом 2006 р. Що стосується величини середньомісячної заробітної плати штатних працівників, то вона зросла на 27,5% порівняно з відповідним періодом 2006 р. Зазначимо, що динаміка зростання рівня доходів населення та середньомісячної заробітної плати в Україні неоднакова, більше ніж у 1,14 разу темпи зростання заробітної плати випереджають темпи зростання рівня доходів населення. А що стосується порівняння темпів зростання продуктивності праці із темпами зростання заробітної плати, то розрив між ними ще більший. Так, середня продуктивність праці перевищує середньомісячну заробітну плату більш ніж у 4 рази, тоді як у розвинутих країнах це співвідношення коливається від 1,2 у Німеччині до 2 разів у Франції.

Питома вага оплати праці у ВВП у країнах Євросоюзу становить 60-65%, в Японії – 75%, а в Україні – 49,1%*. Питома вага заробітної плати за II квартал 2007 р. становить 44,1%, у порівнянні з відповідним періодом минулого року вона зросла на 26,7% (наявний доход зріс на 21,4%, у розрахунку на одну особу – на 22%). Причому ця частка у структурі ВВП постійно зменшується, а це свідчить про неконкурентоспроможність України на світовому ринку, зменшення питомої ваги доходів від найманої праці. Згідно з європейськими нормами частка витрат на оплату праці у структурі витрат на виробництво становить близько 30-35%, а в Україні значно менша – 8% у 2006 р. Справа у тому, що починаючи із 2004 р. Держкомстат України розраховує частку заробітної плати у структурі витрат на виробництво за іншою методологією (з урахуванням витрат вартості перепродаж, тобто вартості товарів та послуг, які були придбані для перепродажу та реалізовані без додаткової обробки). Це знижує частку заробітної плати у структурі операційних витрат по реалізації продукції як в цілому в економіці країни, так і особливо у сфері обігу. Все це свідчить про зниження частки витрат на оплату праці у структурі витрат на виробництво і, як наслідок, – зниження добробуту населення, незважаючи на те, що величина середньомісячної заробітної плати постійно зростає.

* У 2005 р. у ринкових цінах оплата праці найманих працівників.

Проведене оцінювання рівня заробітної плати в Україні за запропонованими напрямками допоможе органам державного регулювання окреслити межі стандартів оплати праці у розподілі за типом місцевості та видами економічної діяльності в контексті переходу України «від моделі з дешевою робочою силою до моделі з високим рівнем оплати ефективності праці» [6, с.31].

Джерела та література:

1. Human Development Report. 2006 // UNDP. – New York, 2006. – P. 283-286.
 2. Ревенко А.Ф. Оплата труда в структуре производства // Экономическая теория . – 2007. - №2. – С.70-80.
 3. Филюк Г. Рівень добробуту населення України в контексті світових стандартів // Україна: аспекти праці. - 2006. - №7. – С.42-45.
 4. Поплавська О. Бідність населення: шляхи запобігання та подання наслідків // Україна: аспекти праці. – 2007. - №2. – С.40-45.
 5. Інформаційно-аналітична записка щодо рівня життя населення у січні – липні 2007 року. – Міністерство праці та соціальної політики України. – К.: 2007. – 9 с.
 6. Лібанова Е. Модель розвитку України: погляд статистика // Теорія і методологія статистичного аналізу: Зб. мат. Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 100-річчю від дня народж. Й.С. Пасхавера. 11-15 груд. 2006 р. / Відп. за вип. І.Г. Манцуров. – К.: КНЕУ, 2006. – 400 с. - С. 23-31.
-

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГО ТУРИЗМУ У ПОЛІСЬКОМУ РЕГІОНІ

полягає в тому, що на даному історичному етапі розвитку більшості країн світу (і України в тому числі) туристична галузь є важливим чинником стабільного й динамічного збільшення надходжень до бюджету, суттєвого позитивного впливу на стан справ у багатьох галузях економіки (транспорт, торгівля, зв'язок, будівництво, сільське господарство тощо). Тобто туризм, з одного боку, є джерелом пізнання світу, а з іншого - великим прибутковим бізнесом. Він сприяє підвищенню зайнятості населення, розвитку ринкових відносин, міжнародному співробітництву, залученню громадян до пізнання багатой природної та історико-культурної спадщини краю, збереженню екологічної рівноваги.

Зрозуміло, що сьогодні для багатьох країн туризм уже перетворився на провідне джерело доходів. Україна - за умови залучення інвестицій - також може зробити цю галузь дуже прибутковою. За останні роки у нашій державі відбуваються бурхливі процеси перетворення туристичної сфери в одну із провідних галузей економіки. Це, перш за все, пов'язано з прийняттям Державної програми розвитку туризму в Україні на 2004-2010 роки, ряду президентських указів та урядових постанов, направлених на підтримку його розвитку [1].

Починаючи з 1991 року, з державної скарбниці на потреби туристичної галузі надавали не більше як 3 млн. грн. щороку. У 2003–2004 роках галузь отримала по 12 млн. грн., що фактично дозволило їй «запуститися». Натомість у 2005–2006 роках на розвиток туризму в Держбюджеті не було передбачено жодної копійки. 2007 року український туризм отримав майже 23 млн. грн., тоді як за підрахунками фахівців, аби галузь могла нормально функціонувати й розвиватися, потрібно не менше 48 млн. Для порівняння: Туреччина в розвиток власної туристичної сфери щороку вкладає понад 80 млн. доларів, Греція – близько 120 млн. Більше, ніж передбачено у цьогорічному українському бюджеті, витратила минулого року на туризм навіть невелика за розмірами Литва [2].

Україна одним зі своїх пріоритетів стратегії соціально-економічного зростання

справедливо визнала розвиток туризму, який може стати вагомим чинником стабілізації та структурної перебудови економіки. Проте приділяти серйозну увагу туристичній індустрії у нашій країні почали лише в останні кілька років. Проблеми розвитку туристично-оздоровчого комплексу та підвищення ефективності використання рекреаційно-туристичного потенціалу територій розглядалися вітчизняними та зарубіжними вченими. Як зробити туризм вигідним для людей і прибутковим для держави, йдеться у працях К.Азарова й К.Борисова. Власне бачення справи є у Дж.Боузана й В.Главацького. По-своєму розуміють особливості організації галузі Б.Данилишин та В.Євдокименко. Усвідомлюють важливість вирішення проблеми Ф.Котляр, В.Кравців, В.Куценко та інші фахівці. Дуже багато уваги проблемам туристичної галузі в останні роки приділяють і вітчизняні засоби масової інформації, зокрема, тижневики «Без цензури», «Дзеркало тижня» й «Аграрний тиждень», бюлетень «Новий кур'єр» і журнал «Туризм сільський зелений», газети «Україна молода», «Сільські вісті» та інші видання.

За статистикою, туризм - одна з найприбутковіших галузей світової економіки: принаймні для 40 країн світу туристична галузь є основним джерелом наповнення національного бюджету, а в 70 входить до першої трійки. Україна теж має значний туристичний потенціал. Зокрема – у сфері сільського зеленого туризму (СЗТ). Цей вид галузі – надпопулярний за кордоном – останнім часом набуває поширення як у традиційних курортних регіонах, так і в більшості областей нашої країни.

Про те, що зелений туризм може стати справжнім порятунком для зубожілого українського селянина, вперше заговорили понад 10 років тому, коли група ентузіастів створила на теренах нашої держави громадську організацію (Спілку сприяння розвитку сільського зеленого туризму), яка почала піднімати агротуризм практично з нуля [3]. І хоча справа – через відсутність чіткої і зрозумілої для всіх «гравців» сфери СЗТ законодавчої бази, яка б дозволяла сільському господареві активно використовувати усі можливості цього напрямку туристичного бізнесу, - розвивається досить мляво, сьогодні вже можна підсумовувати отримані результати, що ми й спробуємо зробити на прикладі областей, котрі входять до Поліського регіону.

_____ досліджуваної теми очевидна: на основі матеріалів, наявних у періодичній пресі та науковій літературі, а також особистих зустрічей з фундаторами галузі на Поліссі (керівником громадської організації «Волинські перспективи» Ніною Пахом'юк) та головою Спілки сприяння розвитку СЗТ Володимиром Васильєвим зроблена спроба проаналізувати стан сфери сільського зеленого туризму у Поліському регіоні, визначити його основні переваги й здобутки, а також комплекс недоліків та, спроектувавши висновки на всі регіони країни, спрогнозувати можливі шляхи розвитку СЗТ і необхідні для цього умови.

Річ у тім, що на фоні бурхливого розвитку світового туризму закономірно постає питання про роль України на світовому ринку туристичних послуг. Слід зазначити, що об'єктивно вона має всі передумови для інтенсивного розвитку внутрішнього та іноземного туризму: особливості географічного положення та рельєфу, сприятливий клімат, багатство природного, історико-культурного та туристично-рекреаційного потенціалів. Детальніше – саме на прикладі українського Полісся - про її можливості йтиметься нижче. Але, на жаль, не все так безхмарно. На фоні світового туризму, який набирає потужностей фантастично швидкими темпами, Україна виглядає досить скромно. На сьогодні українські громадяни є своєрідними інвесторами зарубіжних країн, що є одним з найбільш важливих питань всієї туристичної галузі. Адже туризм, за підрахунками фахівців, лише у вигляді податків міг би щороку приносити в державну скарбницю до 4 млрд. дол.

Якщо говорити власне про Полісся, то, по-перше, поліські села мають багату історико-архітектурну спадщину, культуру, самобутній побут, самою природою даровані мальовничі ландшафти, а також наділені чималими лікувально-рекреаційними ресурсами. По-друге, для більшості сіл цього регіону надзвичайно гострою є проблема браку робочих місць, зростаючого надлишку робочої сили,

що постійно вивільняється із сільськогосподарського виробництва. По-третє, за допомогою СЗТ тут можна, як мовиться, одним махом вбити кількох зайців: використовуючи можливості регіону, вирішити проблему безробіття, та ще й із часом почати наповнювати місцеві бюджети.

Полісся – без перебільшення – це царство природи, де ще збереглися суцільні лісові масиви, котрі простягаються на сотні кілометрів. Уперше у письмових джерелах цей край згадується ще в античний період. Важко повірити, та ще Геродот писав про існування тут великих озер [4]. Хоча дані про Полісся були досить обмеженими навіть у середні віки. Та вже тоді поліщуки (так називають себе корінні мешканці регіону) поклонялися водним джерелам – криницям. Ця традиція – щоправда, лише у вигляді символічного свята, – збереглася й до сьогодні: приміром, в Овруцькому районі Житомирщини на день Івана Купала (з 6 на 7 липня) відбуваються масові гуляння біля водойм, що віддалено нагадують язичницькі святкування.

Типовий поліський ландшафт – безкраї зарості, що перетинаються низовинними осоковими болотами та водними плесами. Якщо уважно придивитись до цього краю з висоти пташиного польоту, Полісся, напевне, буде схоже на мозаїчне панно, складене з безлічі шматочків малахіту. На північному заході волинського Полісся – справжня перлина краю – Шацькі озера. Це – одна з найбільших озерних груп Європи й так званий золотий фонд Шацького національного природного парку. Вже сьогодні назви Світязь чи Пулемецьке, Клімівське чи Чорне Мале, а також Піщаних озер відомі далеко за межами України.

Увага до людських ресурсів і природних умов регіону не даремна – саме умілі людські руки, клімат, ландшафт, традиції й звичаї місцевості, а також культурні (музей «Скансен» під відкритим небом), археологічні (Луцький замок), історичні пам'ятки та культові споруди (діючий жіночий Зимнинський монастир і т.ін.) і є тим підґрунтям, котрий робить Полісся, навіть попри брак інвестицій в інфраструктуру, досить привабливим для туристів регіоном. Проте чи не найважче завдання для тих, хто освоює в регіоні сферу СЗТ, надаючи туристам комплекс певних послуг, - знайти свого туриста. Тобто, говорячи про прості традиційні села (без розвинутої готельно-розважальної та спортивної інфраструктур), постає проблема їхнього іміджу, котра окреслюється одним простим реченням - як привабити у ці села, нехай і в мальовничому регіоні, туристів.

Українське населення часто не сприймає село як місце для відпочинку чи відпустки, оскільки багато людей з міста мають родичів у селі або просто хату, куди вони періодично приїжджають і часто займаються там сільськогосподарською діяльністю. Отож такі люди аж ніяк не зацікавлені приїхати відпочивати саме у таке село. Традиційне село поки може привабити відносно невеликі сегменти відпочиваючих серед власне українського населення і – через брак відповідної реклами не те що на міжнародному рівні, а й у власній країні, – туриста-іноземця. Тож створення легенди Поліського краю, широке представлення її як у пресі, так і в Інтернеті та спеціальних профільних виданнях – нагальне завдання сьогодення.

Щоб створити таку легенду, треба, за словами одного з організаторів відомої в Україні туристичної фірми «Галопом по Європах» Тараса Демури, насамперед, визначити, що ж таке туристичний продукт, який може продавати даний регіон. Ідеться про комплекс послуг (харчування, розташування, туристичні маршрути, кінні прогулянки, можливість порибалити чи назбирати ягід і т.ін.), необхідних для задоволення потреб людини під час її мандрівок [5]. Найсуттєвіший момент – усі ці складники повинні відповідати рівню світових стандартів. І хоча практично всі області регіону є перспективними для розвитку СЗТ, проблем - саме через брак у плані створення позитивного іміджу місцевості - тут ще багато.

Наразі існує три різновидності зеленого туризму в Україні: по-перше, агротуризм - вид сільського зеленого туризму як пізнавального, так і відпочинкового характеру, пов'язаний з використанням підсобних господарств

населення або земель сільськогосподарських підприємств, які тимчасово не використовуються в аграрній сфері.

По-друге, власне відпочинковий туризм. Базою його розвитку є капітальний житловий фонд у садибах господарів та наявні природні, рекреаційні, історико-архітектурні, культурно-побутові й інші надбання регіону. І, по-третє, є ще екотуризм, або науково-пізнавальний підвид СЗТ, характерний для сільських місцевостей і сіл, розташованих у межах території національних парків, заповідних зон, природних парків тощо, де передбачено відповідні обмеження щодо навантажень на територію та регламентовано види розважального відпочинку. Усе це може повною мірою практикуватися на Поліссі.

Головною фігурою у забезпеченні функціонування зазначених видів туризму, в організації відпочинку на селі виступає сільська родина, яка надає житло, забезпечує харчування і знайомить з особливостями сільської місцевості. Для того, щоб здійснювати це на відповідному рівні, необхідно вчитися. Тож сьогодні у поліському краї формується розуміння сільського зеленого туризму як специфічної форми відпочинку на селі з широкою можливістю використання природного, матеріального і культурного потенціалу регіону, над чим уже кілька років працює ГО «Волинські перспективи», очолювана Ніною Пахом'юк.

СЗТ у більшості країн справедливо розглядається як невід'ємна складова комплексного соціально-економічного розвитку села та як одна із серйозних можливостей вирішення багатьох сільських проблем. Враховуючи те, що в умовах загальноекономічної кризи економічні й соціальні проблеми села надзвичайно загострилися, широке розповсюдження і розвиток сільського зеленого туризму є особливо бажаними. Його позитивний вплив на вирішення соціально-економічних проблем села полягає передусім у тому, що він забезпечує роботою, передовсім жінок, даючи селянам додатковий заробіток; розширює можливості зайнятості сільського господаря не тільки у виробничій сфері, але й у сфері обслуговування. При певному нагромадженні числа відпочиваючих з'являється потреба в задоволенні їх різноманітних запитів, а це, в свою чергу, стимулює розвиток сфери послуг: транспортних, зв'язку, торгівлі, служби побуту, відпочинково-розважальних та інших.

Проте на Поліссі, як, зрештою, і на всій території України, сільський зелений туризм, якщо порівнювати його, скажімо, з аналогічною галуззю в Польщі чи й навіть Росії, де останнім часом взяли курс на розвиток внутрішнього туризму, ще значно відстає. Це зумовлюється, насамперед, технологічною відсталістю галузі. На Поліссі практично не застосовуються туристичні технології, які в розвинутих країнах давно є повсякденними: електронні інформаційні довідники щодо готелів та приватних сільських садіб, транспортних маршрутів і туристичних фірм з переліком і вартістю послуг, які ними надаються (у світі практично всі довідники з туризму випускаються в електронному, а більшість – у Internet-форматах, що дає їх користувачам можливість бронювати місця в готелях і на транспорті у режимі реального часу – “on-line”). Одна з перших спроб – каталог «Українське село запрошує!» за 2007 рік, виданий у вигляді буклета й на диску Спільною сприяння розвитку СЗТ в Україні, - проблеми, звичайно, не вирішить. Хоча останнім часом у галузі інформаційних технологій України спостерігається значне поживлення, що слід активно використовувати для наближення до виходу на світовий рівень обслуговування клієнтів.

Окрім того, на заваді й низький рівень обслуговування, зумовлений загальною кваліфікацією працівників галузі. На сьогодні в Україні практично відсутня відповідна система в галузі туризму для підготовки і перепідготовки кадрів, а також чіткі й адекватні світовим стандартам кваліфікаційні вимоги. У той час у Росії, наприклад (РФ, за прогнозами ВТО, у 2020 р. увійде до десятки найбільш відвідуваних країн світу), уже сьогодні функціонує біля 40 державних і приватних навчальних закладів підготовки кадрів для туризму.

Головними зовнішніми факторами, які стримують розвиток у нас туризму, є

викликана млявістю економічних реформ несприятливість існуючих умов для підприємництва взагалі й туристичного зокрема, недосконалість і навіть певна агресивність нормативно-правового поля (і в тому числі – правил і умов перегинання кордонів іноземцями) і, як наслідок, відсутність необхідних інвестицій для розвитку туризму – як внутрішніх (через тривалу економічну кризу), так і іноземних (через несприятливий інвестиційний клімат) [6].

Останнім часом у Поліському регіоні реставровано ряд культурно-історичних пам'яток, побудовано багато цікавих культурних об'єктів, проведена реконструкція та модернізація культурно-видовищних закладів. Разом з тим, викликає занепокоєння стан матеріально-технічної бази готельних господарств, рівень яких не відповідає сучасним вимогам та потребує вдосконалення і розвитку їх інфраструктури за рахунок невеликих приватних готелів саме у сільській місцевості на 10–20 місць. Більшість таких споруд, як це не прикро, не відповідають міжнародним стандартам. Також можна виокремити і систему ризиків щодо розвитку туристичної галузі як збереження низької інвестиційної привабливості регіональної економіки для інвесторів та низької платоспроможності населення, зазвичай непередбачувані підвищення цін у суміжних галузях економіки.

Подолання цих негативних факторів не під силу ні окремим бізнесменам, що працюють на ринку СЗТ, ні – тим більше – простим селянам, що тільки мають намір спробувати свої сили у цій галузі. Тож вирішення проблеми потребує капітальних вкладень і активних дій як з боку держави, так і з боку місцевих органів влади. У першу чергу треба подбати про рекреаційні об'єкти соціальної інфраструктури, готелі, міні-готелі й санаторно-курортні заклади, а також зайнятися розбудовою у регіоні інфраструктури зеленого туризму.

Щоб стимулювати розвиток СЗТ на Поліссі, роль котрого у житті регіону, нарешті, усвідомила й місцева влада, спільними зусиллями громадських об'єднань і обласних центрів зайнятості планується організація й проведення навчання всіх категорій населення, зайнятих у цій сфері, а також збір і систематизація інформації про туристичний продукт місцевості, створення необхідних баз даних, доопрацювання уже діючих та розробка нових туристичних маршрутів; інформаційна підтримка сільського зеленого туризму й доступ на місцевий ринок і до інформаційних ресурсів зацікавлених підприємців; організація й проведення спільних із місцевою владою акцій і програм, а також інформаційно-просвітницькі кампанії через місцеві та регіональні ЗМІ, що наочно показують перспективи та переваги відпочинку на селі.

Останніми роками намітились чіткі тенденції до сталого зростання обсягу інвестицій у туристичну галузь. Проте треба зважати на те, що такі інвестиції носять довгостроковий характер, окупність коштів здійснюється упродовж 5-7 років. Окрім того, на думку голови Державної служби туризму та курортів України Анатолія Пахлі, необхідно «не лише модернізувати наявну готельну базу, а й упроваджувати нові технології та економічні стимули для залучення інвестицій у будівництво нових готелів». Тому що сьогодні вже «не можна розраховувати тільки на державну підтримку туристичної галузі, перекладаючи весь тягар її розвитку на плечі Держбюджету» [2]. Основне, що повинна зробити держава, – створити певні механізми для надання гарантій, які працювали б на залучення як внутрішніх, так і зовнішніх інвестицій.

Зрозуміло, що виведення України до числа передових туристичних держав світу є завданням комплексним і вимагає системних зусиль від усіх гілок влади усіх без винятку регіонів країни. Для цього необхідно вирішити певні законодавчі проблеми, узгодити роботу всіх учасників туристичного ринку та - через системне фінансування, політичну й ідеологічну підтримку - забезпечити сталий розвиток усієї туристичної галузі, куди органічною складовою входить і СЗТ. Здійснення цих заходів дозволить не лише розвивати в Україні туризм, але й сприятиме зміцненню економіки всієї країни, а значить - і підвищенню добробуту українців.

Джерела та література:

1. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 03.07.06 № 373-р „Про затвердження плану заходів щодо державної підтримки розвитку сільського туризму на 2006-2010 рр.”
 2. «Без цензури», №22 (217), 31 травня – 6 червня 2007 р.;
 3. «Аграрний тиждень», №9 (010), 12-18 березня 2007 р.;
 4. Журнал «Екзо», <http://travel.uaportal.com/articles/667.html#> ;
 5. «Киевский телеграфъ», №18, 30 квітня – 13 травня 2004 р.;
 6. «Конкурентоспроможність української економіки: орієнтири макрополітики в кризових умовах» // «Економіка України» №4, 1999 р., с.4-14.
-

ВИЗНАЧЕННЯ НАПРЯМКІВ АУДИТОРСЬКОЇ ПЕРЕВІРКИ ЗАПАСІВ ПІДПРИЄМСТВ ТЕКСТИЛЬНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ

Запаси складають значну частину активів підприємств текстильної промисловості, контроль за їх наявністю та рухом на підприємстві набув важливого значення та посилюється з формуванням та розвитком ринкових, виробничих відносин. Отже, стаття присвячена організації аудиторської перевірки запасів на підприємствах текстильної промисловості.

Ключові слова: запаси, аудит, аудиторська діяльність, планування аудиту, аудиторські процедури, програма аудиту запасів.

Виступаючи як незалежний контроль, аудит є комплексом методів, котрі направлені на здійснення незалежних перевірок бухгалтерської звітності. Аудиторський контроль є джерелом достовірної інформації, без якого ефективне управління запасами неможливе.

Багато авторів по-різному трактують поняття аудиту. Так, Я.А. Гончарук , В.С. Рудницький визначають аудит як процес, за допомогою котрого компетентний працівник збирає і накопичує дані про господарські явища і факти з метою їх об'єктивної кількісної та якісної оцінки, визначення відповідності встановленим критеріям і надання зацікавленим користувачам достовірної інформації про об'єкти дослідження [3, с. 11].

Відомий американський спеціаліст професор Дж. Робертсон зазначає, що аудит - це діяльність, направлена на зменшення підприємницького ризику [6, с. 79].

Новою редакцією Закону України "Про аудиторську діяльність" було доповнено та удосконалено визначення аудиту. Відповідно до ст. 3 Закону України "Про аудиторську діяльність", аудит - це перевірка даних бухгалтерського обліку і показників фінансової звітності суб'єкта господарювання з метою висловлення незалежної думки аудитора про достовірність в усіх суттєвих аспектах та відповідність вимогам законів України, положень (стандартів) бухгалтерського обліку або інших правил (внутрішніх положень суб'єктів господарювання) згідно із вимогами користувачів [1, с. 14].

Л.П. Кулаковська, Ю. В. Піча визначають аудит (зовнішній) як незалежну експертизу стану бухгалтерського обліку, фінансової звітності та висловлення думки аудитора про повноту, законність та достовірність відображених у них фінансово-господарських операцій господарюючого суб'єкта [5, с. 11].

Тобто можна стверджувати, що аудит забезпечує не тільки перевірку достовірності фінансових показників, а й розробку пропозицій щодо оптимізації

господарської діяльності з метою раціоналізації витрат та збільшення прибутку. Все це є дуже важливим у процесі управління підприємством. Але слід також зазначити, що у розглянутих визначеннях аудиту справедливим є уточнення, що аудитор саме висловлює думку про достовірність даних обліку та показників фінансової звітності суб'єкта господарювання. У попередніх редакціях зазначеного Закону з визначення аудиту було чітко зрозуміло, що аудитор має точно визначити достовірність звітності, обліку, його повноти і відповідності чинному законодавству та встановленим нормативам.

Питання аудиторської перевірки запасів є актуальним і вимагає систематичного вивчення та удосконалення. Основні підходи до аудиторської перевірки запасів розглядалися і продовжують розглядатися в наукових виданнях, в яких визначаються напрямки організації аудиту запасів щодо підтвердження достовірності даних про наявність та рух запасів на підприємстві. Але у наукових виданнях дуже мало уваги приділяється аудиторській перевірці запасів на підприємствах різних галузей промисловості. Тому необхідним стає визначення методики проведення аудиту запасів на підприємствах текстильної промисловості, враховуючи організаційні та технологічні особливості їх діяльності.

Насамперед необхідно визначити основні завдання, мету та об'єкти аудиту запасів для підприємств текстильної галузі промисловості.

Завдання аудиторської перевірки запасів визначені у працях багатьох науковців [4, с. 156; 2, с. 90]. Але вони мають загальний зміст та не пов'язані з особливостями діяльності підприємств тієї чи іншої галузі.

Враховуючи особливості руху запасів на підприємствах текстильної промисловості, організації їх обліку та управління, можна визначити основні завдання аудиторської перевірки запасів: перевірити повноту оприбуткування запасів; перевірити правильність визначення первісної вартості запасів; встановити достовірність даних первинних документів щодо фактичної наявності та руху запасів; перевірити правильність переведення фізичної ваги вовни у кондиційну з метою запобігання помилок у процесі подальшого обліку і контролю запасів; перевірити достовірність обліку сировини по партіях у прядильному виробництві; перевірити організацію складського господарства, стан збереження запасів; перевірити наявність договорів з матеріально-відповідальними особами по визначених центрах відповідальності; перевірити достовірність даних обліку заготівлі, придбання та витрачання запасів; перевірити правильність ведення обліку запасів відповідно до діючих законодавчих та нормативних актів, облікової політики підприємства; перевірити правильність застосування методів оцінки запасів при відпуску їх у виробництво, продажу або іншому вибутті; перевірити дотримання норм відходів по кожному виробничому переділу підприємства (по кожній стадії обробки сировини); перевірити дотримання норм вкладання сировини у суміш для виготовлення готової продукції; перевірити дотримання технічних норм витрачання сировини та розподіл сировинних витрат між артикулами; перевірити забезпечення контролю за відповідністю прогнозованої і фактичної величини витрат, а також за відображенням її в обліку; визначити правильність віднесення матеріальних витрат до складу витрат з виробництва та реалізації продукції; перевірити наявність контролю за рухом запасів від суміші сировинних ресурсів до готової продукції (тканини) через місця виникнення витрат і центри відповідальності; перевірити повноту та правильність відображення запасів у звітності.

Важливе значення має формування мети аудиту. За помилковий вибір операцій, що перевіряються, недостовірні висновки цілком відповідає аудитор. Тому необхідно чітко сформулювати цілі аудиту.

Так, мету аудиту А.Д. Шеремет, В.П. Суйц визначають як вирішення конкретного завдання, яке визначається законодавством, системою нормативного регулювання аудиторської діяльності, договірними зобов'язаннями аудитора і клієнта [7, с. 10].

Виходячи з цього, мету аудиторської перевірки можна сформулювати як висловлення аудитором думки про те, чи відповідає фінансова звітність чинним нормативно-правовим документам, що регламентують порядок підготовки і надання фінансових звітів. Щодо аудиту запасів, то основну мету можна визначити як висловлення аудитором думки про правильність відображення наявності запасів, операцій із запасами в облікових регістрах та фінансової звітності підприємства.

Виходячи з визначених мети та завдань, можна виділити основні об'єкти аудиту запасів щодо підприємств текстильної промисловості. Об'єкти розділимо по групах:

1. Види запасів. Об'єкт визначається, враховуючи класифікацію запасів за видами (за складом сировини); за технологічними ознаками (за призначенням для подальшої переробки); за галузевими ознаками (за призначенням для споживання).

2. Запаси як елемент облікової політики. Об'єктом є: витрати, що включаються та не включаються до первісної вартості запасів; порядок визначення первісної вартості запасів, що надійшли на підприємство з різних джерел; методи оцінки вибуття запасів; включення витрат на запаси до собівартості; відображення інформації щодо запасів у звітності.

3. Операції із запасами. Об'єкт - усі господарські операції із запасами, починаючи з їх надходження на підприємство, їх використання на виробництво продукції по всіх виробничих розділах (прядильне, ткацьке, оздоблювальне) до здачі на склад готової продукції.

Проведення дослідження дало змогу визначити основні етапи робіт, яких має дотримуватися аудитор у процесі проведення перевірки. До них віднесено:

1) планування аудиту, що включає отримання уявлення про джерела інформації та їхню оцінку, а також попередню оцінку ефективності процедур внутрішнього контролю;

2) розробка підходу до аудиту і підготовка програми аудиту;

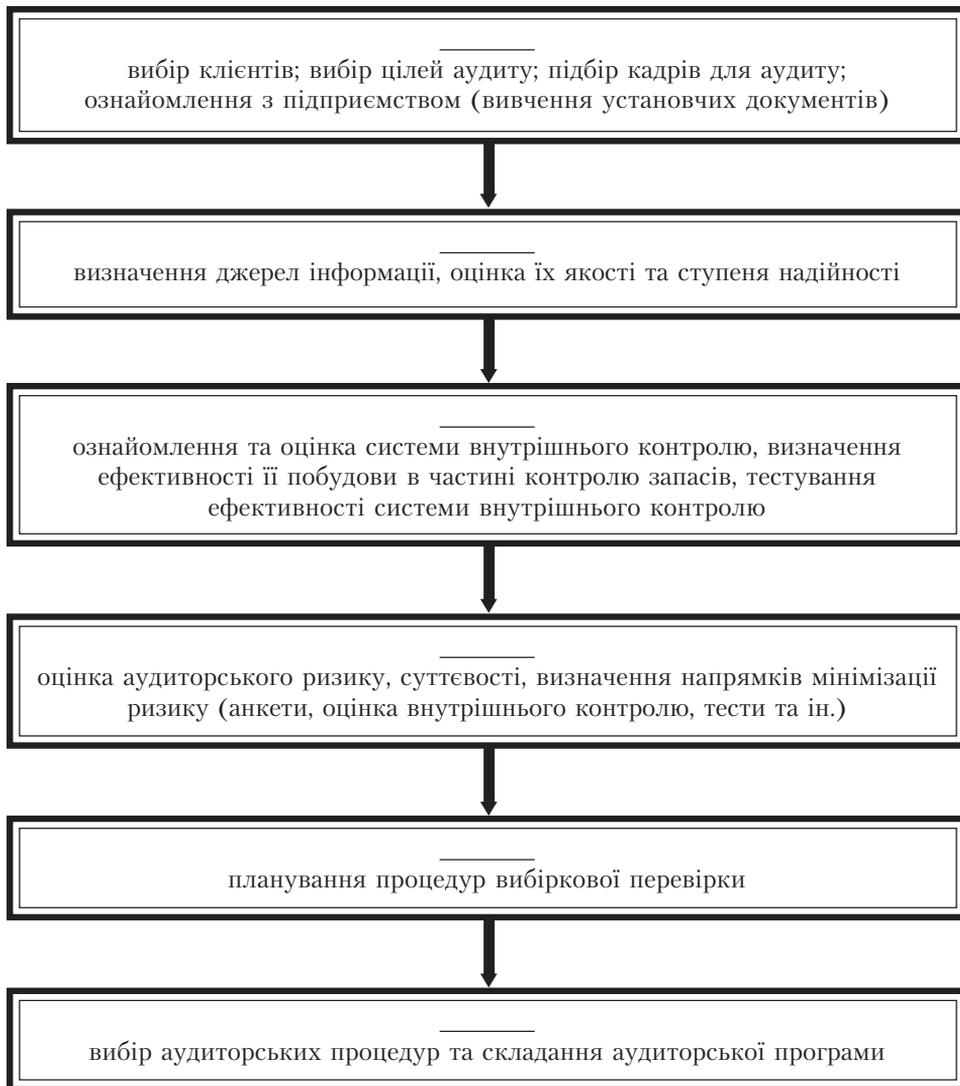
3) проведення аудиторських процедур;

4) узагальнення результатів перевірки і формування аудиторського висновку.

Процес планування аудиту запасів можна представити такою схемою (рис. 1).

Аудиторська програма повинна бути досить конкретною, щоб служити комплексною інструкцією для співробітників. Кількість процедур, що мають бути включені до програми, залежить від мети аудиту та від їх суттєвості щодо запланованої перевірки.

При складанні аудиторської програми запасів необхідно враховувати особливості організації та функціонування підприємств текстильної промисловості, наявність та встановлений порядок використання запасів на виробництво продукції, побудову системи їх обліку та контролю. Тому для підприємств текстильної галузі розроблена аудиторська програма запасів із визначенням комплексу аудиторських процедур, що мають бути застосовані.

Враховуючи визначені етапи аудиторської програми щодо перевірки запасів, методику аудиторської перевірки запасів на підприємствах текстильної промисловості, можна уявити так - таблиця 1.

№ п/п	Етап перевірки (перелік аудиторських процедур, що зазначені в аудиторській програмі)	Джерело інформації	Аудиторська процедура	Назва робочого документа аудитора
1	2	3	4	5
1.	Перевірка наявності договорів про матеріальну відповідальність	Наказ керівництва по підприємству	Перевірка наявності договорів з матеріально-відповідальними особами, що несуть відповідальність у межах окремих центрів відповідальності (виробничих підрозділів)	Перевірка договорів про повну матеріальну відповідальність Перелік помилок і порушень, виявлених у ході аудиту запасів
2.	Перевірка відповідності даних аналітичного обліку даним синтетичного обліку	Рахунки щодо обліку запасів, оборотні відомості синтетичного та аналітичного обліку, Головна книга	Перевірка залишків запасів та звірка їх з даними, що відображені в облікових регістрах та Головній книзі	Звірка залишків запасів. Перелік помилок і порушень, виявлених у ході аудиту запасів
3	Перевірка фактичної наявності запасів	Відомості, інвентаризаційні описи	Проведення інвентаризації, звірка фактичних даних з даними інвентаризації, перевірка складання відповідних документів у разі виявлення нестачі або лишків запасів	Вибірка результатів інвентаризації запасів. Тест контролю інвентаризаційних описів на відповідність. Перелік помилок і порушень, виявлених у ході аудиту запасів
4	Перевірка формування первісної вартості запасів	Рахунки-фактури, накладні, акти виконаних робіт, наданих послуг, прибуткові ордери	Достовірність визначення первісної вартості запасів: правильність включення витрат до первісної вартості, їх документальне обґрунтування та відповідність П(С)БО 9	Перелік витрат, не включених до первісної вартості запасів. Перевірка елементів витрат підприємства на придбання запасів Перелік помилок і порушень, виявлених у ході аудиту запасів
5	Перевірка повноти оприбуткування запасів	Накладні, товарно-транспортні накладні, журнали	Перевірка фактичної наявності запасів вовни у фізичній та кондиційній вазі та відповідність цих даних документам; застосування методів вибіркової взаємної звірки	Вибірка своєчасності оприбуткування (списання) запасів. Перелік помилок і порушень, виявлених у ході аудиту запасів

6	Перевірка правильності застосування методів оцінки запасів при їх вибутті	Наказ про облікову політику, відомості розрахунку, фактичне списання запасів	Відповідність застосування методів оцінки вибуття запасів П(С)БО 9, наказу про облікову політику: правильність застосування одного або декількох методів на підприємстві в залежності від призначення та умов застосування запасів	Перелік помилок і порушень, виявлених у ході аудиту запасів
7	Перевірка правильності списання запасів на виробництво продукції	Накладна-вимога на відпуск (внутрішнє переміщення), лімітно-забірна картка, відомості передачі сировини з одного виробничого підрозділу до іншого, паспорта на рух сировини	Послідовна перевірка списання вовни зі складу в виробництво відповідно затвердженим нормам на виготовлення замовлення на тканину; перевірка дотримання норм вкладання сировини в суміш	Вибірка своєчасності оприбуткування (списання) запасів Вибірка руху запасів по виробництвах (прядильне, ткацьке, оздоблювальне) Перелік помилок і порушень, виявлених в ході аудиту запасів
8	Перевірка дотримання норм витрачання матеріалів кожним виробничим підрозділом підприємства	Відомості передачі запасів із одного виробництва до іншого, паспорта	Відповідність фактичної кількості вовни, пряжі, сирової тканини та тканини на складах кожного виробництва даним, зазначеним у документах. Дотримання норм відходів	Вибіркова перевірка списання запасів на випуск готової продукції Перелік помилок і порушень, виявлених у ході аудиту запасів
9	Перевірка повноти включення витрат до собівартості продукції та правильності застосування методу калькулювання	Відомості, калькуляції. Наказ про облікову політику	Вивчення методу обліку витрат і калькулювання собівартості продукції, який використовується. Здійснення перевірки правильності включення до складу виробничої собівартості вартості сировини, основних і допоміжних матеріалів. Перевірка наявності на підприємстві норм використання сировини і матеріалів; методів, які використовуються для списання запасів на собівартість продукції та відповідність їх наказу про облікову політику	Перелік помилок і порушень, виявлених у ході аудиту запасів

10	Аналіз матеріальних витрат у загальній структурі елементів витрат	Відомості, калькуляції	Визначення питомої ваги матеріальних витрат в загальній структурі витрат підприємства та в собівартості готової продукції, вивчення динаміки змін за останні декілька років, виявити причини відхилень та змін.	Перелік помилок і порушень, виявлених у ході аудиту запасів
11	Перевірка норм відходів	Відомості витрачання запасів на виробництво продукції по кожному виробничому переділу	Вивчення та перевірка правильності застосування норм різних видів відходів, їх оцінка. Виявлення недоліків та визначення шляхів вдосконалення	Вибіркова перевірка списання запасів на випуск готової продукції. Перелік помилок і порушень, виявлених у ході аудиту запасів
12	Перевірка наявності та відображення в обліку застарілих або зіпсованих запасів	Довідки про застарілі, зіпсовані, не-реалізовані, непотрібні, повільно реалізовані запаси	Вивчення реєстрів безперервного обліку з метою пошуку повільно реалізованих запасів, під час інвентаризації виявити зіпсовані запаси або відходи	Перелік помилок і порушень, виявлених у ході аудиту запасів
13	Аналіз витрат, пов'язаних зі збутом продукції	Товарно-транспортні накладні	Аналіз збутових витрат за видами продукції, що реалізується, виявлення та усунення недоліків	Розподіл транспортно-заготівельних витрат. Перелік помилок і порушень, виявлених у ході аудиту запасів
14	Перевірка достовірності даних, що відображені у звітності	Баланс (ф. №1). Звіт про фінансові результати (ф. № 2). Примітки до фінансової звітності (ф. № 5)	Перевірка відповідності даних облікових реєстрів щодо запасів даним звітності. Перевірка фактично наявних та відображених у звітності запасів, правильності їх оцінки, терміни їх виникнення.	Перелік помилок і порушень, виявлених у ході аудиту запасів

Вивчення напрямків організації аудиторської перевірки запасів на підприємствах текстильної промисловості дало змогу зробити такі висновки: першочергове значення є формування мети, завдань та об'єктів аудиторської перевірки запасів для підприємств різних галузей промисловості; для отримання достовірної інформації щодо наявності та руху запасів по виробничих переділах підприємств текстильної галузі промисловості необхідно визначити основні етапи робіт, яких має дотримуватися аудитор у процесі проведення перевірки; важливим моментом є виділення стадій планування аудиту запасів.

Вибір аудиторських процедур та складання аудиторської програми дозволили розробити методику аудиторської перевірки запасів на підприємствах текстильної промисловості (таблиця 1). Така методика має складатися для підприємств різних галузей промисловості і не лише для аудиторської перевірки запасів.

Джерела та література:

1. Закон України від 22.04.1993 р. № 3125-ХІІІ "Про аудиторську діяльність" (зі змінами та доповненнями) // Бухгалтерія. - 2066. - № 43. - с. 14-21.
2. Барышников Н.П. Организация и методика проведения общего аудита. Изд.-е 4-е, перераб. и доп. - М.: Информационно-издательский дом "Филинь", 1998. - 528 с.
3. Гончарук Я.А., Рудницький В.С. Аудит: Вид. 2-ге перероблене та доповнене. - Львів: Оріяна -Нова, 2004. - 292с.
4. Давидов Г.М. Аудит: Навч. посіб. - 2-ге вид., перероб. і доп. - К.: Т-во "Знання", КОО, 2001. - 363 с.
5. Кулаковська Л.П., Піча Ю.В. Організація і методика аудиту: Навч. посіб. - 2-е вид. - К.: Каравела. - 2005. - 560 с.
6. Робертсон Дж. Аудит. Перевод с англ. - М.:КРМГ, Аудиторская фирма "Контакт". - 1993. - 4698 с.
7. Шеремет А.А., Суйц В.П. Аудит: Учебное пособие. - М.:ИНФРА-М. - 1995. - 204 с.

ПРО АВТОРІВ

Мазепа Владислав - пошукувач-дослідник (м. Київ).

Горобець Сергій - асистент кафедри педагогіки і методики викладання історії та суспільних дисциплін ЧДПУ ім. Т. Г. Шевченка.

Леגעцька Лідія - доцент кафедри гуманітарних наук Чернігівського державного технологічного університету, кандидат історичних наук.

Кондратьєв Ігор - кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії ЧДПУ ім. Т. Г. Шевченка.

Шара Любов - кандидат історичних наук (ЧДПУ ім. Т. Г. Шевченка).

Ситий Ігор - кандидат історичних наук, член Ради Українського геральдичного товариства, ст. науковий співробітник Чернігівського історичного музею ім. В.Тарновського.

Морозова Анна - кандидат історичних наук, головний спеціаліст Держархіву Чернігівської області.

Гапоненко Дмитро - аспірант кафедри українознавства і політології ЧДПУ ім. Т. Г. Шевченка.

Макарець Світлана - викладач кафедри українознавства Полтавської державної аграрної академії.

Попов Ігор - заступник директора з навчально-методичної роботи Чернігівської філії Київського славистичного університету.

Герасимчук Олександр - асистент кафедри педагогіки і методики викладання історії та суспільних дисциплін ЧДПУ ім. Т. Г. Шевченка.

Міщук Сергій - кандидат історичних наук, професор Чернігівського інституту інформації, бізнесу і права МНТУ.

Павленко Сергій - головний редактор журналу «Сіверянський літопис».

Штейнбук Фелікс - кандидат філологічних наук, декан історико-філологічного факультету Кримського гуманітарного університету.

Дзюба Тетяна - кандидат філологічних наук (м. Чернігів).

Скрипка Віталій - кандидат філософських наук, доцент, ректор Чернігівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти.

Довбня Віктор - кандидат філософських наук, проректор з науково-педагогічної роботи Чернігівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти.

Пізнюк Леся - кандидат філологічних наук (м. Київ).

Колесник Олена - кандидат філософських наук (м. Чернігів).

Демченко Тамара - кандидат історичних наук (м. Чернігів).

Новицький Валерій - доктор економічних наук, професор, заступник директора Інституту світової економіки НАНУ.

Алексієнко Михайло - викладач Чернігівського інституту інформації, бізнесу і права МНТУ.

Міщук Ірина - викладач Чернігівського інституту інформації, бізнесу і права МНТУ.

Луняк Ірина - викладач Чернігівського інституту інформації, бізнесу і права МНТУ.

Бриль Кирило - головний спеціаліст відділу контролю апарату Чернігівської облдержадміністрації, аспірант ЧДІЕУ.

Ремньова Людмила - кандидат економічних наук (м. Чернігів).

Лавров Руслан - аспірант (м. Чернігів).

Басенко Ольга - старший викладач Чернігівського державного інституту економіки і управління.